

अथात्रकंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्यंसादाचारप्रतिपादकोऽभिनवज्जाह्निकप्रमाणनिबंधः । अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहः कर्तव्यानां प्राक्षणकर्मकापाराणांतत्त्रिधिनपेधानामकरणप्रत्यवायानांचययावद्विचारः प्रमाणैर्निर्णीतोस्ति । तत्रकोनामायंजाहाचारः किंचनाक्षणलक्षण-मिति संभवति जिज्ञासेतितद्वन्न किंचिदुल्लिख्यते—आचारः प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविर्गीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपिच—विद्वेष-रागरद्वेषानुतिष्ठंतिर्यद्विजाः । विद्वांसस्तंसदाचारधर्ममूलं विदुर्मुषाः । इत्याचारलक्षणम् । ब्राह्मणश्चाऽऽष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म-वेदं, परमात्मना वेदं यधीते वेति ब्राह्मणस्य न्युत्पत्तिः । लक्षणंच—विशुद्धमातापितृजनन्यत्वं ब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वं नाम पटुर्मधिकारव-त्त्वम् । तथा—जालाकुलेन नृतेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च । पभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते । इति । वसिष्ठोपि—योगस्वापोदमोदानंसत्यं-शौचं रथाधुतम् । विद्याविज्ञानमालिङ्ग्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । ब्राह्मणगुणप्रयुक्तं फलं तु—सर्वत्रदांताः धृतपूर्णकर्णोजिते त्रियाः प्रा-णियधानि रुसाः । प्रतिग्रहे संकुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । इति । एवं गुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्तिलोकानाम् । तदेव चेह-ब्रह्मवर्षसतेजोर्पं क्रत्वेनालं तं निशेयसकरं भवति स्वः पद्मास्पदं चायुज । तद्विदं यथावद्ब्राह्माचाराद्यगमपूर्वकाचरणमृतेन सुलभं सदाचारोप्याह्निकप्र-माणनिबंधैक्येद्यद्व्यन्योन्यसंबद्धतादत्वं तादृशयकीतज्ज्ञानपेक्षा । आचाराशंसकाविद्यन्ते यद्यपि भूयिष्ठा आह्निकप्रंथास्तथापिनैके नपुंसानेके पां-संप्रदाहोपनपरस्परविशंवाद्यमार्जनाविशक्यमिति श्रीमद्भारणसीश्वेत्त्रमंडनयमानश्रीमन्नारायणभट्टपैत्रेणलक्ष्मणभट्टविदुषालिलाह्निक-

निर्णयप्रमाणसमुच्चयतात्पर्यमर्थोन्वयरपि । सोयंभूयसायासेनसंपाद्ययथामतिसंशोभ्यानंकयचप्रकाशितोस्माभिरघुना । असादर्शपुस्तकेभवेकं
 गोमांतकांतर्गतमासेलप्रापवत्सिद्धिः वे. शा. सं. वामुदेवशास्त्रिपूषकैर्देवतमाचंतेपद्मगर्हितमंतरंतराबुद्धियुद्धातिशुद्धं च । द्वितीयश्रीकाशी-
 क्षेप्रवासिद्धिः वे. शा. सं. बालुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याह्वययाप्रसिद्धैर्देवतंपांक्तंनातिशुद्धं चेत्पुमाभ्यांप्रतिस्थलंपरपरविसदृशाभ्यामप्यसात्पु-
 स्तकसंवापयथाकथंचित्संस्कृतप्रकाशितमिमंथंनिसर्गब्यालबोविद्वांसोत्रत्यानि शोधनावसरेमानुपशेषुपीमुलभानिस्खलितानिपरिशोभ्यानेना-
 भिनपंपरत्रेनस्वीयस्वीयभारतीकोशोदवसितानिमंडयंत्वित्याशास्त्रे-

विद्वदेकांतचशंखदःपणशीकरोवासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविपयानुक्रमणिका ।

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
मंगलान्वरणम्	१	संकल्पनिर्ययः	४	खशाखीशकर्मभ्यवरणानुज्ञा	६
परिभाषा	१	नित्यकर्मसंकल्पः	४	प्रधानांगानुत्थादिविचारः	६
उपवीतविचारः	२	प्रायेगव्यप्रक्षेपस्थलानि	५	वारिधारयाकर्मनियेषधः	७
कर्मवृत्तलक्षणम्	२	प्रीडपादलक्षणम्	५	दक्षिणबाहूद्वारविचारः	७
उपनीतमानम्	२	भुवादावन्येनरातेजीवेतिकथनम्	५	जपकलेऽसंभाष्याः	७
उपवीतस्सर्फधावरोहणेप्रायश्चित्तम्	२	समिदादिग्रहणविचारः	५	तत्कालव्यापिनीतिपिपिचिारः	७
उत्तरीयविचारः	३	दीपारिडायान्वर्जनम्	५	एकदिश्यहःशुक्रमंदोयेप्रायश्चित्तम्	७
आशयस्तम्	३	मीनस्थानानि	५	गृह्णित्कालव्यति	७
प्राणायामः	३	कर्मकर्तुर्दिद्विषयः	६	द्वारदेशोरंगवल्वादिकरणम्	७
विद्वत्ताप्रदंसा	४	मुख्यकाल्यसंभवेगीणकालानुज्ञा	६	मार्जनीजुहवाद्यान्यनतिक्रमणीयानि	७
आपंचदोदैवतस्सरणविचारः	४	राजानवपिविहितकर्मणि	६	अग्निप्राज्ञायाश्चतुस्तपमनीयाः	७
कटियुगविचारः	४	अल्पहृदस्यादायुपःकालेपिकर्म	६	पादत्राणनिधिसंस्थानानि	७
				विषयाः	पत्रं
				देशपरलेनाचारभेदः	७
				अथाहिकम्	७
				प्राज्ञानुवृत्तलक्षणम्	७
				मातृपिनादिनमनम्	७
				अभिवाद्याभिवादनविचारः	७
				वाक्प्राणिपादचापल्यादित्येषधः	७
				मातृपित्रादिभिःकलहनिषेधः	७
				पापसंधाप्राणादीप्रायश्चित्तम्	७
				प्रातःस्तरणादि	७
				यद्विर्विहारःमरुमुद्रोत्सर्गविचारः	७
				शौचेप्राणानुवृत्	७
				शौचकालेऽपवीतधारणविचारः	७

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
कर्णापुपवीतस्त्वलेनेश्रावक्षत्तम्	११	विषयः	१४	आचमनासंभवेकर्णस्पर्शः	१९	श्रोणितर्भर्तुकाचारजखलायाश्चर्दत्त	२२
शौचस्थलविचारः	११	नाभेरुर्ध्वदक्षदक्षोऽधस्तुवाम	१५	द्विञ्जिराचमननिमित्तानि	१९	धावन निषेधः	२२
यज्ञिककाष्ठानि	१२	पादप्रक्षालननिर्णय	१५	कालतवाचमनापवादः	२०	कर्तुंनियमा प्रतिनिधेरपिसुः	२३
शौचेठपानद्वारनिषेधः	१२	गंधपर्वल्या	१५	महानिशात्क्षणम्	२०	दंतधावननिषेधेगिजिह्वोहिस्या	२३
दिन-रात्रि-सध्याकालविचारः	१२	नृणाद्वादशनलाः	१५	निमित्तोप्यनाचमनेप्रत्यक्षितम्	२०	उपपानलक्षणम्	२३
दुर्तिस्पृष्टिविरोधेषुले प्राबल्यम्	१२-५७	शौचनियमाति क्रमेप्रादक्षितम्	१५	आचमनापवादः	२०	पुंड्रधारणम्	२३
सान्नाय्यंगानुपरंभूत्रपुरीषोत्सर्ग निषेधः	१२	आचमनविचारः	१६	आचमननिषेधः	२०	आज्यावलोकनम्	२३
अभ्यंगलक्षणम्	१२	दृक्खर्वतिवाक्कादितौर्यानि	१६	यज्ञोपवीतेनष्टेविचारः	२०	कुर्याविचारः	२३
मसामुद्यविनाभुफौमलेहसर्वेष्वप्रायः	१२	सब्योपश्रुतीत दक्षदक्षे फलाधिक्यम्	१६	आचमनेव्यग्रविलम्बः	२१	पणि-नकरणप्रकारः	२४
देवोयानेयूजोचारेदडः	१३	पूतव्रह्मप्रथिपवित्रोनाचामेत्	१६	अनुच्छिद्यस्थलानि	२१	वृत्तप्रथिव्रह्मप्रथिलक्षणम्	२४
बालादीनानैतेनियमाः	१३	आचमनेवलप्रमाणम्	१६	अलाञ्छादियतीपान्नाणि	२१	पविनस्यमंत्रवन्दारणम्	२४
शौचविचारः	१३	गोर्णोक्तस्तिहसोनाचमनम्	१६	यते परदत्तोदकेनाचमनम्	२१	पवित्रेदर्भसंख्या	२४
शौचेकृतीविषाद्युदोभावाः	१४	आचमनेशीर्षणानासानास्पर्शः	१७-१८	दंतधावनम्	२१	हेम-रजत-वज्र धारणविचारः	२४
शुद्धिब्रह्मचार्यादिभेदेनशौचम्	१४	उपसर्गोदक्ष-शब्दादिमतभेदी	१७-१८	दंतधावनकाष्ठानि	२१	लोहत्रयधारणविचारः	२४
आगुरलीशश्रादिशौचम्	१४	व्याघ्रादमतेनाचमनम्	१७	निषिद्धकाष्ठानि	२२	रक्षार्थमंगुलीयकम्	२५
संपलेपक्षयवावच्छौचम्	१४	गायत्रीपादैर्व्याहृतिभिर्वीचमनम्	१७	दंतधावननिमित्तानि	२२	माणिक्यादिरजखचितान्गुलीयकधा- रणम्	२५
		रौद्रविष्यायुरमंत्रोदपस्पर्शः	१८	विहितनिषिद्धानिकाष्ठानि	२२		

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
कृशप्रहणविचारः	३५	नदीलक्षणम्	३८	कृशप्रतिकृतिद्वाराज्ञानम्	३१	वसरीयलक्षणम्	३३
कृशानां प्रमूलनिर्मूलप्रहणनिर्णयः	३५	मदानदीपरिगणनम्	३८	आर्वागतवर्णविचारः	३१	उत्तरीयस्थाने वृत्तीयं यज्ञोपवीतम्	३४
अपेक्षादर्शः	३५	रजसालस्य निगोत्सर्जनादीनां विषयः	३८	नित्ये तिलनिषेधः	३१	कच्छविचारः	३४
दर्शप्रहणसंज्ञः	३५	राजीनयादिज्ञाननिषेधः	३८	निर्वीतस्थलानि	३२	तिलकविचारः	३४
दशविषादर्शः	३५	मंगलयुविद्वितानिपिद्धज्ञानानि	३९	दर्शत्यागस्थलानि	३२	त्रिपुंड्रविचारः	३४
गोरोमकृतपवित्रधारणम्	३५	नित्यज्ञानेतिष्यादिनविचार्यम्	३९	ज्ञानलोपे प्राग्यदित्तम्	३२	ऊर्ध्वपुंड्रविचारः	३५
प्रातःज्ञानम्	३५	द्विवास ज्ञानयेकवाससाच	३९	ज्ञानोत्तरकृष्टम्	३२	गोपीचंदनाद्याधार्यामृदः	३५
तभर्तृकाणाम शिरस्कंज्ञानम्	३५	ज्ञानेयुदादिसंभारः	३९	पुनःज्ञानहेतुत्पश्यत्यवस्तुनि	३२	जलेनापितिलकोमृदुक्रस्मासंभवे	३५
उप काललक्षणम्	३७	शिरसवंधः	३९	द्यानवर्षेणानां गामार्जनम्	३२	तिलकप्रमाणानि	३५
आश्रमभेदेन प्राप्तमप्याज्ञानियवण- ज्ञानविचारः	३७	छोटोगियुखं सुयोभिमुखं वाज्ञानम्	३९	यज्ञधारणविचारः	३२	कर्मभेदेन तिलकभेदः	३६
कंठज्ञानमगुदादीनाम्	३७	गृहे गृहसुखं ज्ञानम्	३९	बह्वधारणैर्मनाः	३३	प्राशंगस्य	३६
नदीज्ञानसंज्ञा	३७	ज्ञानकाले कर्णनासादिति रोधः	३९	वर्णपरत्वेन वस्त्रवर्णाः	३३	भस्मधारणैर्मनाः	३६
महानदीसुदगुदगासुविशेषः	३७	परिशिष्टे च ज्ञानविधिः	३९	नियिद्धबह्वणि	३३	शंखचक्रादियत्तिलकाः	३६
पारस्यजलाद्यज्ञानेयुत्पिबोत्तारः	३७	शंखसुशालक्षणम्	३९	विषवाकाशीलीधारणनिषेधः	३३	उपासनाभेदेन तिलकभेदाः	३६
ज्ञानेतिपिद्धजलानि	३८	योनिसुदालक्षणम्	३९	नीलवस्त्रनिषेधः	३३	तप्तसुदाधारणविचारः	३७
रजसलसुदनदीपुनज्ञानम्	३८	जलामर्ध्वेन ज्ञानप्रकारः	३९	भौतवस्त्राग्नप्रसुदगप्रवाप्रसारयेत्	३३	संस्थातिर्णयः	३७
				ज्ञानक्षीमादिधारणम्	३३	यथावालजलाभावे भूल्यार्ध्वदानम्	३७

विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयः	पत्रं
संन्याससौता	३८	संन्यासेदेनायवेभेदाः	४३	मालासंस्कारविधिः	४६	अनुदितहोमिनोगोनकालः	५१
संन्यासरूपम्	३८	अप्यौत्तरैकचित्तर्पणम्	४३	अभ्यासामालाः	४६	होमेषुत्तरीणकालाबाध	५१
आसननिर्णयः	३८	गायत्रीस्वरूपम्	४३-४४	अंगुलिभिर्जपप्रकारः	४७	होमकालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	५१-५२
प्राणनामविषयम्	३९	गायत्र्याद्युर्थ्यादः	४३	विधानांतरम्	४७	अर्थाधानिलोहोमक्रमः	५२
पूरक-कुंभक-रेचकलक्षणम्	३९	आसनरक्षा	४३	गायत्रीतर्पणम्	४७	मुसुभिदेभीहोमविधानम्	५२
मात्रास्वरूपम्	३९	प्रणवन्त्यासः	४३	गायत्रीपुरश्चरणम्	४७	अग्निपयनसाधनानि	५२
नासिकाधारणदुल्यः	४०	महाव्याहृतिन्यासः	४३	पुरश्चरणप्रयोगः	४८	होमद्रव्याणि	५२
प्रणवत्तरविचारः	४०	अक्षरन्त्यासः	४३	उपस्थानम्	४८	आहुतिमानम्	५२
कृपादिस्मरणविचारः	४०	पदन्त्यासः	४३	अभिवादनम्	४९	आपत्कालेहोमप्रकारः	५२
व्याहृतीनाट्टपयः	४०	वादन्यासः	४३	नान्विचारः	४९	समस्यहोमः	५२
न्यासविचारः	४०	अक्षरदेवताः	४३	उत्तरकृत्यम्	४९	पुनरापानप्रसंगाः	५२
संन्यायजलद्रवणविचारः	४०	मुद्राप्रकारः	४३	संन्यायाङ्ककालातिक्रमेप्रायश्चित्तम्	४९	औपासनविच्छेदेप्रायश्चित्तम्	५३
मार्जणम्	४०	गायत्रीजपप्रकारः	४४	रात्रिप्रहरपर्यंतदिवान्कर्मभ्यनुज्ञा	५०	ग्रामसीमालक्षणम्	५३
मंत्राचमनम्	४१	जपस्थानानि	४४	औपासनदोषनिर्णयः	५०	मन्त्रचारिणोऽग्निर्कार्यम्	५३
नवाग्निर्द्वितीयमार्जनम्	४१	जपकालेऽदर्शनीयानि	४५	औपासनहोमः	५०	अभिकार्यलोपेप्रायश्चित्तम्	५३
अपमर्षणम्	४१	जपगतविधिविधेदाः	४५	अन्यकर्तृकहोमविधेयः	५१	शुक्लजोतियमाः	५३
सूर्यार्चनम्	४१	जपमालाविचारः	४५	अनुदितारिक्लक्षणम्	५१	मस्तिनामभयकवल्गुनि	५३

विषयः	पन्ने	विषयः	पन्ने	विषयः	पन्ने	विषयः	पन्ने
दिनद्वितीये देवपूजापर्वकोषा	५४-७१	रत्नसलाया आतुराया-शुद्धिः	५८	विदुगायाया तर्पणप्रशंसा	५७	सत्याहसंध्या	५७
निलादानम्	...	आमलकानाम्	५८	विदुगणकमोक्षोपदेवस्य	...	देवपूजा	५४-७१
शुभपरलालंसा...	...	अभ्यगस्नानम्	५९-५८	अत्रसविस्तरो निर्णयः	...	पूजापात्राणि	...
सूतीयभागे देवादिदीर्घानि	...	सिन्धुशुभरत्ननिहितनिषिद्धदिनानि	५८	विधवाकर्तृकृतर्पणम्	...	पूजोपचारकर्मः	...
चतुर्विंशतिसंख्याहस्नानम्	...	उष्णोदकस्नानम्	५९	तर्पणैर्दर्भाः कथं प्राह्याः	...	देवप्रबोधनम्	...
शुद्धाशाने निषिद्धदिनानि	...	मंत्रदानं बह्वुपरिधिष्टे	५९	अंजलिसेख्या	...	प्रतिगाविचारः	...
गोमयस्नानम्	...	विभूषिस्नानम्	५९	ग्रहंजलिभंजनादृष्टिः	...	समुपकर्मनम्	...
बोधायनोक्तज्ञानविधिः	...	सातप्रकारकियासारे	६०	अंजलिना तर्पणनिर्णयः	...	देवानोत्सादनप्रकारः	...
कालायनोक्तज्ञानविधिः	...	पंचमहायज्ञाः	६०	तर्पणे विमक्तिविचारः	...	ताम्रप्रतिमायामपिगव्याधिपेकः	...
आभलायनपरिशिष्टोक्तज्ञानम्	...	तद्विपरितीतिरीयकशुभौ	६०	संबुध्यते न द्वितीयातेन वा तर्पणम्	६७	स्नानादिद्रव्यमानम्	...
पापमविष्योक्तज्ञानविधिः	...	पंचवृष्टादृशेणैव स्थितम्	६१	नामाह्वानेनैव धायनः	...	महाभिक्षेकज्ञानमानम्	...
ज्ञानगताभेदाः	...	पंचमहायज्ञाधिकारिणः	६२	काडव्यादिसर्पणम्	६८	मापकलादिमानम्	...
अनेकज्ञानां तुल्यप्रयत्नोच्यवस्था	...	तर्पणैस्तिलमृदुणविचारः	६२	अमृतर्पणे विज्ञेयः	...	तल्लारि विचारः	...
ज्ञाननिमित्तानि	...	मन्वावातुगाद्याय	६३	भीष्मतर्पणम्	...	यक्षकर्मः	...
अल्पजपरिणतम्	...	कस्मिन्संस्कारे कस्मिन्तर्पणं कर्तव्यम्	६३	सौंदर्यमोदादितर्पणम्	...	पुण्यापणविचारः	...
एकशरीरे कृपाप्राणयोर्ध्वात्सलोपवेशे	...	आर्द्रवाससाध्यम-स्थेन कर्मकार्यम्	६३	श्राद्धागतर्पणम्	...	निषिद्धपुण्याधि	...
स्टुत्यास्तुष्टिविचारः	...	उदुत्तजलेन तर्पणविशेषः	६३	वज्रविष्पीडनविचारः	...	पर्युषितविचारः	...
रात्रिज्ञाने विशेषः	...						

विषयः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
ब्रह्मगीमल्लोद्विष्टेयः	...	संख्यानम्	७८	पूजनेदिश्रियम्	...	शिवनिर्माल्यलघननिषेधः	८६	विषयाः	...
ब्रह्मगुणपुष्पापञ्जनिषेधः	...	प्रथमनाम्	७८	सूर्यपूजा	...	पुरुषार्थप्रबोधेचतुर्भाव्यवस्था	८७		...
उग्रप्रायश्चित्तेयः	...	पूजाधिकारिणः	७८	परार्थपूजाजपादौघेयः	...	नैवेद्यप्रद्वानामहणविचारः	८७		...
शिवपत्रेपुष्टिरेयः	...	शयिनादीनामपूजाप्रकारः	७८	पुण्यविचारः	...	चण्डाधिकारः	८७		...
पुष्टिचारः	...	स्त्रीश्राद्धविषयेविचारः	७८	गणेशपूजा	...	विष्णुनैवेद्योपमाहाः	८८		...
विश्वकर्षुः	...	रेवप्रतिष्ठाधिकारिणः	७८	पुण्याध्यायोदिवीपुराणीयः	...	विष्णुपूजा	८८		...
दीपविचारः	...	धौताखनम्	७९	शिवपूजा	...	विष्णुपूजाप्रशंसा	८८		...
ब्रह्मदिप्रनाम्	...	व्यासादिशिषिः	७९	रक्षाक्षधारणविचारः	...	केशवादिचतुर्षिःशक्तिमूर्तयः	८८		...
दीपनिर्वाणनिषेधः	...	पुत्रपसूक्तन्यासः	८०	शिवमूर्तिलिङ्गादिविचारः	...	पंचायतनपूजासारेशालप्रामपूजा-	८८		...
नैवेद्येयः	...	पञ्चमन्यासः	८०	शिवनाभिलिङ्गलक्षणम्	...	विचारः	८९		...
पङ्कनेवेपथ्वैकस्वपूर्वापरीभाषः	...	पुत्रपसूक्तनार्चनक्रमः	८०	लिङ्गनाम्	...	पूजाछोपेदिनसंख्ययाचांशुकिः	८९		...
नैवेद्योद्यतम्	...	पूजातेदोषः	८०	बौधायनोक्तशिवपूजा	...	चंद्रिकामांविष्णुपूजाविधिः	८९		...
फल्ताबुलदानम्	...	प्रमविष्णुदुर्गादिपूजाविचारः	८०	शिवपूजाव्योषेयः	...	अन्नपुण्याणि	९०		...
प्रणामविधिः	...	पौराणक्रमः	८१	विहितनिविष्णुपूजाणि	...	द्वात्रिंशत्पराधाः	९०		...
मन्त्रशिष्याविधिः	...	आननोक्तक्रमः	८१	धुष्टविचारः	...	प्रकारांतरेणद्वात्रिंशत्पराधाः	९१		...
गीतकारिणदिदानम्	...	पंकायतनस्थापनविचारः	८१	प्रदक्षिणाप्रमाणम्	...	मालप्रामचिह्नविशेषेणमूर्तयः	९१		...
संपपूजा	...	पूज्यपूजाकारालंप्राची	८१	सोमसूत्रविचारः	...	पूज्यशालिप्रामपरिगणनम्	९१		...

विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ
सायनाशिला ...	१२	फलमहोरेणापिभ्रदेव ...	१७	नित्यश्राद्धेनेदेशालाक्षितियमः	१००	भोजनषात्राणि ...	१०३
द्वारयतीशकमाहारस्यम् ...	१३	फलमूलरसादिभिरपि ...	१७	स्त्रीयाहारेणापिभ्राकंभवति	१००	निषिद्धषात्राणि... ..	१०३
शाकप्राप्ततीर्थप्रयोगा ...	१३	वैश्वदेवेनिषिद्धद्रव्याणि... ..	१७	नोदीश्राद्धोत्तरवर्ज्याभि... ..	१००	तिथिपरचैनपानविचारः	१०४
तीर्थमहणविचारः ...	१३	क्षारपरिगणनम् ...	१७	नित्यश्राद्धविधिः ...	१०१	शरद्वृत्तपत्रावलिनिषेधः	१०४
वैश्वदेवः ...	१३	उत्तानहस्तेनहवनम् ...	१७	अन्नज्वर्यहस्ताभि ...	१०१	भोजनेदिगादिनियमा. ...	१०४
विमर्यापिमर्यानावैश्वदेवविचार	१४	भूतशय्य ...	१७	निलाश्राद्धलोपेप्रायश्चित्तम्	१०१	मंडलविचारः ...	१०४
वैश्वदेवाहुतिमानम् ...	१४	पठयाधव्यविचारः ...	१७	नित्यश्राद्धप्रयोगः ...	१०१	आसदापात्रस्थापनविचारः	१०४
वैश्वदेवनास. ...	१५	विष्णुपुराणेऽन्येपियलय	१७	समुप्ययज्ञः ...	१०२	भोजनकालविचारः ...	१०५
आस्थादित्ताभ्यनादित्तामिभिन्नता	१५	यष्टिदेवतासरारः ...	१७	अतिथिप्रतीक्षा... ..	१०२	द्विवाभोजनद्वयविचारः... ..	१०५
अन्ननित्यश्राद्धविचारः ...	१५	यष्टिद्वयैत्रिरीपः ...	१७	अतियिलक्षणम् ...	१०२	ब्रह्मचारिण्यद्विजोर्द्धिर्भोजनम्	१०५
वैश्वदेवश्राद्धोपाकविचारः ...	१५	पाकवलिः ...	१७	अतिथिपूर्वार्जनः ...	१०२	हायस्यादौवज्यानि ...	१०५
पाकनिष्पत्तिविचारः ...	१५	यष्टिद्वयनेदा... ..	१७	प्रास-अन्न-पुष्कलागामाणम् ...	१०२	तिथिपरत्वेनभोजनविचारः	१०५
वैश्वदेवेऽतिनिर्णयः ...	१६	यष्टिद्वयणम् ...	१७	संन्यासिनेभिक्षादानप्रकार	१०३	उपवासेश्राद्धसोपायमहणम्	१०६
सार्त्तपानपशेविलेपः ...	१६	यष्टिद्वयणम् ...	१७	गोप्राससमर्पणम् ...	१०३	भक्ष्याभक्ष्यविचारः ...	१०६
अश्राभावेतदुलाभ्यजुसा	१६	यष्टिद्वयणम् ...	१७	भोजनविधि. ...	१०३	वज्याश्रानाविचारः ...	१०६
प्रोषितोपिर्वैश्वदेवः ...	१६	नित्यश्राद्धम् ...	१७	वैश्वदेवोत्सवचरैव	१०३	खसुताभोजननिषेधः	१०६
हरिप्यामि ...	१७	श्राद्धादिद्वयश्रद्धानसोप्राच्यहू-	१७	भोजनशालायामाचमननिषेधः	१०३	निषिद्धभोजनेऽक्रिमिषधानोक्तानिप्राय-	१०६
		द्वारानावपि ...	१७			धित्तानि ...	१०६

विषयः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
प्रादेशेऽपि प्राकृत्यस्मिन्	१०७	धायोऽकाराऽप्रीवर्ज्यम्	११०	धापोऽनविचारः	१११
पुनर्निविद्यापानि	१०७	दिनाकारित्तरात्रीरिचवर्ज्यम्	११०	पाशपरशेऽविशेषः	११२
पृथक् पृथक् व्यापणद्विप्राकाराणि	१०७	तिथिपरत्वेन वर्ज्यानि	११०	भोजनकाले भोजनविचारः	११२
विनायुः पठं ग्राह्यम्	१०७	वारपरत्वेन वर्ज्यानि	११०	प्राणाहुति कल्योपोऽभिलीयः	११३
केरादीदृशित्वापुपुहृतं व्याज्यम्	१०८	परिवेषणम्	११०	प्राणाहुतिष्वंयुः लिखिचारः	११२
विशेषाथेऽप्युपुहृतं व्याज्यम्	१०८	हस्तोऽप्यपरिवेषणीयाति	११०	बीपाय नीय . प्राणाहुतिकल्पः	११३
पलाङ्गुदिरिचिद्वर्गः	१०८	आयसपात्रनिषेधः	११०	भोजनविचारः	११३
दन्तिप्रतिषेधार्थं	१०९	एकरंशौ वैषम्यकरणनिषेधः	११०	दर्भपाणिर्नमुनीत	११३
ताम्रकरिभक्षणनिषेधः	१०९	परिवेष्टुदृष्टिदृशसंज्ञे	११०	भोजनकाले निविद्यति	११३
विद्वानां कुलीयारीनां निषेधः	१०९	आपोऽनयाणां दुःखारि	१११	खादितार्थं मोदकादिनपुन . खारेत्	१११
आज्यसामर्थ्यं तत्र तावत्संश्लेषः	१०९	आपोऽनया मृशेऽपि भक्ष्याति	१११	सद्युतभोजनप्रशंसा	११३
निरिदम्	१०९	सस्यधन्यादिकक्षणम्	१११	भोजने निविद्यत्स्थानानि	११३
धुतं चोभिवृत्तादिनिषेधम्	१०९	विद्याहुतिबलिदानादि	१११	प्राशेषेऽप्येतेशेषं वर्ज्यम्	११३
धिष्णायाम्पुस्तकानि निषेधम्	१०९	सत्रनभ . खाहाकारादि विचारः	१११	भोजनकालेऽस्य संश्लेषः	११३
आदिभक्षणः	१०९	धाद्विचिन्नाहुतिनिषेधः	१११	दृष्ट्वाऽस्त्वान्वाऽप्यवधानेन बलवानम्	११४
अनिर्देशं व्यापारिवर्ज्यम्	११०	विद्याहुतिपुनिकरणदार्थाः	१११	भोजनेऽप्यसत्रमाणम्	११४
सेरकारभोजननिषेधः	११०	वस्तुद्वाराऽप्यवकता	१११	भार्ययाऽऽह भोजननिषेधः	११४

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
विवाहस्येऽपि ध्यानायाऽनविषेधः	११४	विवाहस्येऽपि ध्यानायाऽनविषेधः	११४
पंक्तिभेदात्कथं कता	११४	पंक्तिभेदात्कथं कता	११४
उदकयादिसाब्दप्रवणनिषेधः	११४	उदकयादिसाब्दप्रवणनिषेधः	११४
परद्वेऽप्युदकशब्दायाऽप्यम्	११५	परद्वेऽप्युदकशब्दायाऽप्यम्	११५
भोजनकाले दीपनाशे विचारः	११५	भोजनकाले दीपनाशे विचारः	११५
भोजनेऽप्युदकसंघर्षपुरदेत्	११५	भोजनेऽप्युदकसंघर्षपुरदेत्	११५
भोजनेऽप्युदकसंघर्षपुरदेत्	११५	भोजनेऽप्युदकसंघर्षपुरदेत्	११५
उत्तरापोऽनम्	११५	उत्तरापोऽनम्	११५
दत्तलभोऽद्वरणविचारः	११५	दत्तलभोऽद्वरणविचारः	११५
कास्यपात्रेऽनं गृह्यत्यागः	११५	कास्यपात्रेऽनं गृह्यत्यागः	११५
भोजनशालायाऽमाचमननिषेधः	११५	भोजनशालायाऽमाचमननिषेधः	११५
शनपदगमनम्	११५	शनपदगमनम्	११५
तांबूलभक्षणविचारः	११६	तांबूलभक्षणविचारः	११६
केवलपूरभक्षणवर्ज्यम्	११६	केवलपूरभक्षणवर्ज्यम्	११६
आह्वयिनेनांबुलादिवर्ज्यानि	११६	आह्वयिनेनांबुलादिवर्ज्यानि	११६
विनशेषभागद्वयम्	११६	विनशेषभागद्वयम्	११६
सायं सध्या विचारः	११६	सायं सध्या विचारः	११६

विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं	विषयाः	पत्रं
आदमोक्तुःसारसंज्ञानियेषः	११६	स्वार्थेनिषिद्धस्यलानि	११८	क्षयतावपिद्धीसंयोगेकचिदनुसा	११९	आशीचंपवमहायज्ञनिर्णयः	१२१
आदमुक्तोप्राथम्यविवारः	११७	संयोगेनिषिद्धदेशरितानि	११८	गन्धाःस्त्रियः	११९	आशीचैश्वर्यविवारः	१२१
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	तद्वर्जदिवानि	११८	अगम्याःस्त्रियः	१२०	आशीचिनोदीक्षाथ्रीतयोविवारः	१२१
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	वर्षाभिष्वुर्दंस्यादीनि	११८	मभिर्नीपतिवर्ज्यानि	१२०	ऋत्विजादीक्षितानांशाशीचम्	१२१
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	निषिद्धवारनक्षत्रादि	११८	सुतसंयोगः	१२०	धीतेविशेषः	१२२
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	ऋत्विजनियमः	११९	नार्यांसंज्ञा	१२०	भोजनोत्तरंकृतंन्या फलंल्ये	१२२
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	आपदिष्वर्षेस्वपि संभोगाभ्यनुज्ञा	११९	दुःस्वप्नशांतिः	१२०	एकादशाहैप्रतःसंप्र्यास्तुतकियत्	१२२
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	संनोगोत्तरंशौचविवारः	११९	आशीचेकार्याकार्येनिर्णयः	१२०	प्रयोगसंहारः	१२२
सार्थवैश्वर्यविवारः	११७	आमदेमप्राडादौनश्राद्धनियमाः	११९	अश्वसंध्यादौमार्त्तनिर्णयः	१२०		

॥ इत्याधाररत्नगतेविषयाऽनुक्रमणिका ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुराणायनमः ॥ मंगलाचरणम् । सिद्धरावणगण्डेवविघ्नोपशान्तिभिरमार्तडम् । नृत्यच्छुण्डादंडसिद्धीशंगणपति
 वंदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुदयोतद्युमर्गवशाकुरःश्रीमत् । तत्रयतिरागनामरजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणंराजभिरचिंतांश्रिनमा
 मिहंसिवयदीयकीर्तिः । तेजंतरातन्महसांविभेदस्वस्वापिकीर्त्यंतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोदयोतखद्योतीकृतवादिनम् । पितरं
 रामकृष्णाल्यंबदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ सपर्यामश्रिनिवेशादुमयाप्राप्तायुमासमाख्यातः । धुनदीनिर्मलचिंतांमातरगेकांसतीसदावंदे ॥ ५ ॥
 येनोच्छ्रुतास्वसकुलप्रतिष्ठाग्रहावरहोषणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्मादिवाकरंनौमितमग्रजाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाल्येनकय
 लाकरसोदरात् । आचारखंडमुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ तत्रपरिभाषा ॥ तत्रविधिरूपआचारेऽनुचित्वमधिकारितावच्छे
 दकम्—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इतिदोडरानंदेसप्तपरिस्मृतैः । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचिदितिप्रयोगपरि
 जातेभृगुरेतेश्च । अतएवत्रिकांडमंडनः—पतितो नैवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेव्येवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सत्यंवक्त
 व्यमित्यादिःपतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितसंज्ञानसंध्यादिगस्यात् । स्यात् । सचतेप्रदकोपसपर्याशुद्धोदितिगौतमोक्तेः पतितस्य
 श्रानांगमंत्रप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं स्मृ
 त्यर्थेसारे । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्निलगनहःसर्वकर्मस्वितिस्मृतेः । अत्रसं
 ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषोपादितिचिज्ञानेश्वरः । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनान्नसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यत्रतोपदेशात्तदंगत्वे
 नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनंत्वित्यव्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमितिचिज्ञानेश्वरः । तेनव्रतारंभ्याक्वपतितत्वस्थायानसंध्यादि नेतिसिद्धम् । त्रिकांडमं
 डनः—पतितोऽपिमिपिद्विगानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । केचित्तु—अदीक्षितस्यवायोरुद्धृतंसर्वनिरर्थकमितिपाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दग्मदीक्षाप्यधिकारिनिशेषणमित्याहुः । तत्र । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसापंगनेत्याचार्यं
 द्रोदयः । शक्तिधाधिकादिशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं पाठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्नित्यानिशत्तयवस्थानुरूपतः । येनकेनापिका
 यंनिनैयनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेयौधायनोक्तेः । यथाकथंचिक्लिकिचिदंगहीनेनापीत्यर्थः । येनकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्या
 नीनिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम् । नैतिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात् । समासेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धकाम्यंनित्यायतइतिन्यायाच्च । यत्तु—का
 म्यश्रुतिनिधिर्नास्तित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवेनदोषः । अत्यंतरोगयुक्तंगोरजचौरभयादिषु । गुर्वधिदेवकृत्ये
 पुनित्यहानौनपपभागितिमाधवीयेशौचगामात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहेणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहे
 मानाभावात् । शौचस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिका
 रिनिशेषणम् । स्नानसंख्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यसायंसंध्याहुतीर्विनेतिचाराहात् । उपवासवताऽनश्रुतेत्यर्थः । उप
 वामोऽनशनम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपथिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तत्र । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्या
 नापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःशौर्वाहिकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्रुदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलंमूलंतांबू
 लंपयशौपथम् । भक्षयित्वापिर्कृतव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारेचेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायम
 पूर्वनिधिः । रागतःप्रासेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । इक्ष्वादिभक्षणेत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइतिस्मृत्तिरत्ना
 घट्टी । तत्र—आचांतःकर्मशुद्धःसाचांबूलौपजग्निघृदितिचिष्णुक्तिविरोधात् । अनाचम्येयस्याहाराप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपि
 शब्दादितियुक्तम् । अस्नाताशीमलंभुंकेअजपीपृथशोणितम् । अहुताशीकृमीन्भुंकेअदत्त्वाविविदिभोजनः । अजपीअदत्त्वेत्यत्राशीत्यनुपपद्यते ।

कान्द्रिकापुराणे—चलस्यापिनश्रेष्ठप्राशनाङ्गेपजादते । नित्यक्रियानिवर्ततकाम्यनैमित्तिकैःसह । शिवपुराणे—उपवासयुतःकर्मशिव
 प्तादिक्रमस्तु । आत्मपथ्यधिसारिविशेषणम्—यातोऽधिकारीभवतिदेवेष्व्येचकर्मणि । पवित्राणांथाजप्येदानेचविधिदक्षित इतिवर्धमान
 परिगाथापिष्णुकेथ । पवित्रं पुनतेमंत्रःपवित्रमुच्यतेइतिनिरुक्तात् । अह्नात्वानाचरेत्कर्मचपहोमादिकिंचनेतिदक्षोक्तेश्च । आग्नेये-
 ग्रानानामपिसर्पेणाग्रेनचमानवः । कर्तुमर्हत्तिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्विजः । मार्कण्डेये—शिरःस्नातस्तु कुर्वतिदेवंपिच्यमथापिवा । आ
 श्रेणे—अग्निरस्कभवेत्प्राणं ग्राणाद्यत्तौतुर्कर्मिणाम् । तत्रा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्तयाद्यपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचएकइच्छंतिस्वरयः ।
 आग्नेयमागमागामिमांजनंदैर्हिरुपिदुः । उपवीतित्वं वदद्विशिखलं चाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदावद्धशिखेनच । विशिखो
 प्युपवीनथयत्करोतिनतद्वृत्तमितिकाल्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतं छिद्या—नवसूत्रं संस्थानविशेषश्च । तत्राश्वशूद्रसनेत्युक्तं मित्ताक्षरा
 याम् । अलंशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनारुमकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मेशोपत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्ट्यार्थकर्मण्युपवीतावश्यंभावात् । यत्तुशूद्रं प्र
 कृत्य—नश्रिरीनोपनीतीस्यान्नोवरेत्संस्कृतांगिरमितिपाञ्चतदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरंनवसूत्रपरंवा । उपवीताद्युत्तरीयवक्षेणापीतिपारिजा
 तरूपतम् । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेयार्थेऽतीतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थवस्त्राभावेतदिव्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थमित्येताव
 तीमगुरुत्पत्वेमिद्वेयग्यायावइत्युक्तिरुत्तरीयाभाववानुकल्पस्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलोभेतदपिथार्थमितिक्वचित् । तत्र । एकस्यैवकदा
 चिदगुरुत्पत्वेप्राप्तान्नेचशिरोभात् । वयंतृत्तरीयस्यसर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थसकृदेवधार्थम् । एवंतृतीयोप
 वीतमपितदंगीकारेण कर्मविशेषपरंभोत्सुद्वयोत्तरीयलोभेपिनतद्ब्रह्मः । पाठन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

दागमदीशाप्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तत्र । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकप्रतमानपरत्वात् । अनर्थकपरमपुरुषार्थसाधनेनेत्याचार्यं
 द्रोदयः । शक्तिशाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीय पाठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्निलानिशक्त्यवस्थानुरूपत । येनकेनापिका
 र्याणिनेवनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेवौघायनोक्तेश्च । यथाकथंचिल्किचिदगहीनेनापीत्यर्थ । येनकेनापि स्वत परतोवेत्यर्थ । नित्या
 यत्तु—का

तुयानात्ते शिरां चोक्ति सा देवान्मुक्तशिवस्य शिखां धार्धनसुतीमपिशिखां मुक्त्वा पुनर्धनीयेत्येतदर्थमित्याचारादर्शः । शूद्रस्य त्वनिय
ताः के उपेपाइति च सिद्धोक्तैः शिखाविकल्पः । स च सदसंश्लेषविषयत्वेन व्यवस्थित इति शिखाबंधेपि विकल्प इति शूद्राचारशिरोमणिः ।
श्रीमुच्यते तु कर्मकालेः शूद्रस्य शिखां धनियम इत्युक्तम् । सर्वेषां शिरसि क्वचित्केशसत्त्वं तत्रैव शिखाबंधः । स शिखवपनेन खल्वटत्वादिना वा सर्वथा
कशामो न कौशी शिराग्रप्रग्रथियुतादक्षिणकर्णस्थायेति द्विचोदासः । तथा चारचंद्रोदेये काठकगृह्ये—अधचेत्प्रमादाद्वा शिखास्यात्
दा कौशी शिरां मस्रग्रथियुतां दक्षिणकर्णे निदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकालेषु । मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं प्रेतखानं विना क्वचित् । खाने
दानपंहोममुक्तकेशो न कारयेदिति वृद्धचसिद्धोक्तैः । न च पूर्वाधे प्रेतखानान्यखान एव मुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धे खानपदवैयर्थ्यापत्तेः । खाने
तदनुवादे दानादौ तद्विषयै रूपापत्तेः उत्तरार्धे एव सर्वत्र तन्निषेधे वाक्यभेदापत्तेः पूर्वाधे वैयर्थ्यापत्तेश्च । न च प्रेतखानपर्युदासार्थपूर्वार्धे । आद्यपाद
वैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धे क्वाक्यतया प्रेतखानान्यकर्ममाने मुक्तकेशनिषेधः । न चोत्तरार्धे वैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । न च केशपदशिखा
परम् । लक्षणायमानाभावात् । मुक्तकेश इत्यत्रापि तथापत्तेश्च ॥ उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात्सर्वकर्माणि
भारित इति त्रिष्पांडात् । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरं वासः पचस्वैतेपु कर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनेतथेति चो धायनोक्तौ पंचग्रहणान
र्थेन यत्प्रसंगान्न सर्वं न्वसद्वयनियम इति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसहार्यत्वात् । अतः सर्वत्र वस्त्रद्वयनियम इति माधवः ॥ आचमनमप्यधि
कारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्यो गणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वति सम्यगाचम्यप्रयतोपिसदा द्विज इति मार्कण्डेयात् । यः क्रियाकुरुते मोहाद्
नाचम्येदनास्तिकः भवति द्विष्टयात्स क्रिया-सर्वानसशय इति चर्धमानपरिभाषायां वायुपुराणाच्च ॥ प्राणायामोपि—प्राणानाय
म्यकुरुति सर्वकर्माणि सयत इति वृद्धमनूक्तैः । प्रयोगपरिजाते संग्रहे—देवार्चने जपे होमे सथ्ययोः श्राद्धकर्माणि । योगे दाने जपे खाने प्र

नायामारयण्यः । प्रणयोपि—प्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यः कर्मरूपे सुसर्वत इति स्मृतेः । सर्वत इति सार्धं विभक्तिकस्तसिः । अर्गो कृत्वकृतसर्वं न भवेत्सि
द्विस्तरकमिनिशांतिहेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्योक्तञ्च ॥ ॥ यिद्वत्तापि—न ह्यविद्वान्विदितोस्ति हि विदुषपवकर्मण्यधिकारात् ॥
॥ आप्तच्छन्दो देवतंच त्रिनियोगान्न धेवच । ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता । अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपम् । होममंतर्जलादीनि
तस्मिन्कालफलं भवेदिति तत्रैव तदुक्तेषु—मंत्रार्थज्ञो जपन्वप्यकुर्वन्नध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये इति प्रयोगपारिजाते ब्या
सोक्तः । अविदित्वा मुनिच्छन्दो देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेद्यज्ञोद्वापि पापीयान्वाचयते हिंसः । ब्राह्मणं विनियोगं च छंदोऽर्पचदैवतम् । अज्ञात्वा
पंचयोगधेनसतफलम् श्रुत इति चंद्रिकायां न्यासोक्तञ्च । अयमेव ऋष्यादिस्मरणक्रमः । यच्चुसर्वास्तु क्रमेण ऋषिदैवतच्छंदांस्यनुक्रामिष्या
मोनयेत्तज्ज्ञानश्रुतस्मान्कर्मप्रसिद्धिरिति तद्वेदिपरम् । अथ ऋग्वेदाग्नाये शाकलक इत्युपक्रमात् । कृष्णभट्टीये संग्रहे—न च स्वरे
दपिच्छंदः श्राद्धेऽपि तानि क्रमेण । ब्राह्मणज्ञे च वैतर्हि यज्ञतर्पणकर्मणि इति ॥ ॥ कटिस्तुत्रं गृहस्थेन धार्यम् । कौपीनं कटिस्तुत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेदिति
परमोक्तस्य सर्वेषां चैतदत्रिोपीति गौतमीये गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्य कौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेति कचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुते च
र्षवेदिकं याथांशिकम् । कटिवर्षेण संस्युक्तं सर्वतन्निष्कलं भवेत् । रौप्यं कर्षासकं हैमं पट्टस्तुत्रकृतं तथा । वर्जयेत्कर्मकालेषु कर्षां चिं विप्रो विशेषत इति सं
स्कारप्रयोगपारिजाते गृहस्थधर्मेष्वाम्बलायनोक्तः । कटिवंधः कटिस्तुत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थसैवायं निषेधः । कर्मकालप्रहादकर्मकाले
न निषेधः । रौप्यादेरेव निषेधेऽंत्यं ताद्यष्टार्थत्वात्पत्तरीणदिरपि निषेधः श्रुतौ न स्लेच्छित्तवैनापनापित्तवैच्छेदो हवाण्यप्यदपशब्द इति तत्कर्मकालपरम् ।
पर्याप्तमर्थो नाम ऋषयो च नृबुद्धेस्पर्वाणस्तर्वाण इति प्रयोक्तव्ये यद्ब्रह्मन्स्तद्ब्रह्म इति प्रयुंजते याज्ञेपुनः कर्मणि नापनापंत इति श्रुतेरिति केचित् । अन्ये
तु ते सुसाहेल्यो देहय इति वदंतः पराचमृदुरिलकर्मकालेषु श्रुतेरपि दोषश्रुतेरकर्मकालेषु भाषणे दोष इत्याहुः । पृथ्वीचंद्रो देवेनारदः—आसेने शयने

दानेपादुकादंतपावने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु ॥ ॥ चिष्णुः—संकल्प्यचयथाकुर्यात्स्नानदानघ्नतादिकम् । अन्यथापुण्य
 कर्मानिष्कलानिभवतिवै । यथा यथावदित्यर्थः । पुण्येत्युक्तेःशौचभोजनदौघद्यार्थे नसंकल्पः । कालहेमाद्रावादित्यपुराणेकलिवर्ज्य
 प्ररूपे—प्रतिमाम्यर्थनार्थायसंकल्पश्चसर्पर्मकः । वर्ज्यइत्यर्थः । हारीतः—स्मरेत्सर्वत्रकर्मदौचांद्रसंवत्सरंसदा । गगः—तिथिनक्षत्र
 धारादिसाधनंपुण्यपापयोः । प्रयोगदीपिकायाम्—मासपक्षतिथीनांचनिमित्तानांचसर्वशः । उल्लेखनमकुर्वणो नतसफलमाप्नुयात् ।
 निमित्तपदमासादिपदविशेषणमितिमैथिलाः । तन्न । सक्रमादिनिमित्तानुल्लेखनापत्तेः । गोपालसिद्धांतस्तु—निमित्तपदमासादिविशेषे
 पणमनिमित्तमासायनुल्लेखार्थं । चकाराद्दहणादिग्रहः । यद्वा चःउक्तसमुच्चये । निमित्तपदेननिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहइत्याहुः । तदपिन । चद्वयेनवि
 शेषणत्वाप्रतीतेः । सर्वशइत्यनेनैवनिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहाच्च । एवंच पृथग्भासादिग्रहोऽनिमित्ताद्यर्थोवाभासादिशब्दोल्लेखपरोवा । व्यतीपाताद्य
 नेकनिमित्तपातेकस्यचिदनुल्लेखेत्तन्निमित्तंस्नानादिपुनःकार्यमितिहेमाद्रिः । उक्तंच—उद्देशेनहितादर्थ्यंविचिच्यइति तिथेरौदयिक्याउल्लेखः ।
 यातिथिममनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः । सातिथिःसकलाशेषादानाध्ययनकर्मस्खितिवचनात् । ततोपवासस्नानादौघटिकैकापियामवेत् । उदयेसा
 निधिग्रीष्मापिपरीतातुपैतृकइत्यपराकं भविष्यार्थेतिकेचित् । अन्येतु—कर्मणोयस्यःकालस्तस्कालव्यापिनीतिथिः । तयाकर्मोणिकुर्वी
 तद्वासवृद्धीनकारणमितिवाक्यान्तिल्लेखानकालेवर्तमानतिथेरुल्लेखः । पूर्ववाक्यंतुद्वितीयादियुक्तप्रतिपद्धतादौद्वितीयादावपिप्रतिपदाद्युल्लेखपरं
 वा दिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभावेउदयस्थितिःसंपूर्णतापरवेत्याहुः ॥ ॥ नित्यकर्मणामुपात्तदुरितक्षयार्थत्वमितिकेचित् । भद्रसोमेभ्यश्चरस्तु
 सत्रोपासक्षयेऽन्यानर्थक्याल्कस्यचिरक्षयेनिगमकाभावोत्तेषांप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमाह । प्रयोगपारिजातस्तु—ब्रह्मण्याथायायकर्मोणिनिः
 मंगः कामवर्जितः । प्रसन्नेनैवमनसाकुर्वणोयातितत्पदमित्तिचंद्रिकायांकौर्मोद्ब्रह्मर्षिणश्चुद्ध्यानित्यकर्मोणिनिकार्योणीत्याह । ब्रह्मण्याधानं ब्रह्मर्षिण

भित्तिचन्द्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेः काम्यपरतासात्तदपित्तवैवोक्तम्—नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुस्तेसदा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्त
 त्त्वदग्निभिः । प्रचेत्ताः—तावृलाम्यंजनं चैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चत्त्रस्यचारीचविषयाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचायतनसारेपद्
 त्रिशान्मते—स्नानतर्पणदानेपुताग्नेयव्यंनद्रुष्यति । होमेकार्ये तथादोहेपाकेचपरिवेषणे । अपराकैर्मरीचिः—निबस्यभक्षणं तैलं तिलैस्त
 पणभंजनम् । सप्तम्यांनैवकुर्वतताम्रात्रेचभोजनम् । भारते—बलिभिक्षातथार्घ्यचपितृणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्प
 फलंभजेत् । श्राद्धेहेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानांसीसकायसरीत्विशेषाणिपात्राणिचेल्ययज्ञियानि । ब्राह्मो—कृत्वाभूवपुरीषेचरथ्यामाक्रम्य
 वायुनः । पादप्रक्षालनंकुर्यात्साध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ श्राद्धधायनिः—दाननाचमनंहोमंभोजनं देवतार्चनम् । श्रौढपादोनकुर्वीतस्वा
 ध्यायंपितृवृत्तर्पणम् । इदं सर्वकर्मोपलक्षणम् । श्रौढपादलक्षणं तैर्नैवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्वांघयोस्तथा । कृतावसन्निथकोयश्च
 श्रौढपादःस उच्यते । पादोपरिपाददाताश्रौढपादइतिहरदस्तः । तत्र । नोक्रम्यपादंपादेननचष्यवहितौकरौ । जपेन्नश्रौढपादस्तुनप्रकाशकर-
 संदेतिस्मृतिरजाचल्यांपुनःश्रौढपादोक्तेः ॥ ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचवापवीये—दानंप्रतिग्रहोहोमोभोजनंवल्लि
 वच । सांगुष्ठेनसदाकार्यंमसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । दौधायनः—भोजनंहवनंदानमुपहारःप्रतिग्रहः । वहि
 जंतुनकार्याणितद्वाचमनंस्थतम् । इत्योतिर्निबंधे—धुतस्खलनञ्मसुनृणामायुःग्रहीयते । तदेतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोर्गुलिध्वनिः । मद्
 नरत्नेचिष्णुपुराणे—जीवेतिह्रुवतोम्र्यांश्रीवेशुकत्तवेपिच ॥ ॥ अपराकैश्चापातपः—अजाविरिणुसंस्पर्शादांगुलंस्मीधहीयते । श्वाका
 कोश्रसरोल्हकसूकररामपक्षिणान् । कृष्णभट्टीये—शूर्पवातो नसाग्रांभुस्नानवखंडोदकम् । मार्जनीरेणुकेशांडुहंतिपुण्यंपुराकृतम् । दिवाकृत

मितिकचित्साठः । पयोदकंपटस्फोटप्रतकुंभोदकम् । स्मृतिसारे—अजारजःखरजल्लथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंतिपुण्यंदि
 याहृतम् ॥ ॥ हारीतः—समित्युण्यकुशादीनिश्रोत्रियःख्यमाहरेत् । शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्नजत्यघः । अत्रशूद्रानीतैःक्रयक्रीतै
 रितिसामानाधिकरण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनकयत्वाविशेषादारामादेःस्वयमपिपुष्याघाहरणेदोषपत्तेः । कुशेष्वप्येवम् । अतोद्विजे
 म्यःकुशप्रत्येनदोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैवनियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिष्यपुत्राघाहरणेप्यदोषः । आच्छेद्दे
 मात्रौ—जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । तत्सर्वेनइयतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रविनाकृतम् । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—अधैतेनतुवक्षे
 गनित्यानीमित्तिकीक्रियाम् । कुर्वन्फलंनचाप्नोतिदत्तेभवतिनिष्फलम् । चंद्रिकायांयमः—अभ्युक्षेसुप्रयत्नेनप्रातराभ्युषितोगृहम् । मध्याह्ने
 येचसायंरचनचानभ्युक्षितेयजेत् । तत्रैवप्रचेताः—वैश्वानरेणयत्किंचित्कुरुस्तेप्रोक्षणंद्विजः । गंगातोयसमसर्वप्रवदंतिमनीषिणः । भारते—
 सर्वाण्येपांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम् । गांत्वक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठतितेजनाः । मार्कंडेये—दोषभांडमयीछायाविभीतककुण्टजा ।
 बर्षनीयासदापुत्रयदिजीवितुमिच्छसि । अधोवक्षेणयोवायुंकुरुस्तेशिरसिद्विज । स्थालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्यनश्यति । भारते—रक्तमाल्यं
 नधार्यस्साच्छुक्रुंधार्यंतुपंडितैः । वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो । रक्तशिरसिधार्यंतुतथावानेयमित्यपि । कांचीयापियामालानसादुष्यतिक
 द्विषित् ॥ ॥ अग्निपुराणे—प्रचारंमैथुनेचैवप्रस्त्रावेदंतधावने । स्वानेभोजनकालेचपदसुभौनंसमाचरेत् । प्रचारःपुरीषोत्सर्गः । प्रस्त्रावो
 मूत्रोत्सर्गः । अत्रविशेषोवक्ष्यते । नागदेवाह्निकगिराः—संध्ययोरुभयोर्यजेभोजनेदंतधावने । पितृकार्येचदैवेचस्नानेमूत्रपुरीषयोः ।
 गुरूणांसंनिधौदानेयागेचैवविशेषतः । एषुगौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । चंद्रोदयेयोगीश्वरः—यदिवाग्यमलोपःस्याजपादिपुक्यं

चन । व्याहरेद्वैष्यवंशंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । छंदोगपरिशिष्टे—यत्रदिङ्निगमोनस्याअपहोमादिकर्मसु । तिलस्त्रयद्विशःप्रोक्ताएद्रीसौ
 म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयःकर्मणांपारगःकरः । मनुः—कुत्सितेवामहस्तःस्यादक्षिणःस्या
 दकुत्सिते । छंदोगपरिशिष्टे—आसीनऊर्ध्वःप्रहोवानियमोयवनेदृशः । तदासीनेनकर्तव्यंनप्रह्णेनतिष्ठता । आर्द्धदीपकलिकायां
 विष्णुः—दक्षिणामिमुखःकर्मचरोत्सिध्यंयथाविधि । उत्तरामिमुखोदैवमित्तिदिङ्निगमःस्यूतः । पित्र्येदक्षिणामुखत्वंबहुचेतरपरम् । तेषां
 पिंडपितृयज्ञप्रकरणेसर्वकर्माणितादिशमितिष्ठेपित्र्येआग्नेयीमुखत्वोक्तेः । कात्यायनः—मुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते । गौणका
 लेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदृशोभवेत् । त्रिकांडमंडनः—सकालादुत्तरःकालोगौणःसर्वस्यकर्मणः । उत्तरग्रहाह्नपूर्वकालस्यगौणत्वम् । तेनसम
 स्यपक्षहोमादावल्पद्वादस्यांचमाध्याह्निकस्यचापकर्षे नप्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तोऽृहृद्भारदीये—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृता
 नित्रै । यामिन्याःप्रथमंयागंयावत्कर्माणि कारयेत् । चंद्रोदयेसंग्रहे—रात्रौप्रहरपर्यंतदिवान्कर्माणि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञंचसौरंचवर्जयित्वा
 विशेषतः । रात्रौब्रह्मयज्ञनिषेधस्तीतिरीयेतरपरः । तस्यद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचिर्यदेशइतितत्सूत्रात् । तैत्तिरीयश्रुतौरात्रायपित्रब्रह्मयज्ञोक्ते
 थ । नित्यश्राद्धमपिरात्रौयेतिवक्ष्यते । त्रिकांडमंडनः—यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छतिकेचित्प्राक्तन
 कर्मणि । इदंश्रीतरम् । स्मृत्यर्थेसारे—सर्वत्रगौणकालेषुकर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तंव्याहृतिभिर्दुत्वाकर्मसमाचरेत् ।—प्रायश्चि
 समकृत्यानागौणकालेसमाचरेत् । अनयोःपक्षयोःशक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपारिजातः । रत्नावल्याम्—मुख्यकालंसमाश्रित्यगौ
 णमप्यस्तुसाधनम् । नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणम् । कालहेमाद्रौस्कांदे—यदाभवतिचात्पामुद्गादशीक्षरुणोदये । उपःकाले
 द्रयंशुर्वाप्रातर्माध्याह्निकंतदा । सर्वधर्मादिकंकृत्वाद्वादशीसाधयेत्तरः । यत्त्वतएवाब्दिकादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तत्र । तस्यापराह्निका

लनिवनात् । धर्मपदस्य प्रातर्माध्याह्निकपदान्यासुसंहाराच्च ॥ शान्तिहेमाद्रौ—तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वस्वव्रतं विलंघयेत् । चसिद्धः—
 पारंपर्यगतो विपावेदः सपरिवृंहणः । तच्छालं कर्म कुर्वीत तच्छालाखाध्ययनं तथा । वर्धमानपरिभाषायां—स्वशाखायः समुत्सृज्य परशाखा
 ग्रयं द्विजः । कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोपंतत्तस्य स्युक्तम् । शान्तातपः—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तः श्रौतौ यथाविधिः । सर्वस्युत्पुपसंहारात्स्मार्तोप्युक्त
 म्नायाविधिः । अस्यापवादरच्छंदोगपरिशिष्टे—यहृत्यं वासुगृहोक्तं यस्य कर्मप्रचोदितम् । तस्य तावतिशास्त्राद्यैकते सर्वैः कृतो भवेत् । अत्र
 कर्मोपात्मना येव नुशादादीति स्मृतिरलावली—यत्सुखगृहोक्तं यच्च साक्षात्कृतं तत्परकीयमपि ग्राह्यम् । तथा च कर्मप्रदीपे—यश्चास्मा
 तं सञ्चारायां पारस्व्यमविरोधि च । विद्वद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । अपरार्कैष्वेवम् । यत्त्वाशार्कं—अक्रियात्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः
 कर्मकारिणाम् । अक्रियाचरोक्ता च तृतीयाचायथा क्रिया । परोक्ता परशाखोक्ता । तत्स्वगृह्विविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्य सर्वस्युत्पु
 मंहारः । अशक्तस्य सगृहोक्तमिति निष्कर्षः । आपस्तंबादीनां स्वसूत्रेऽनुक्तौ विशेषो यज्ञकाण्डे—आपस्तंबादिभिरपि स्वसूत्राभावतस्तथा ।
 शीपायनोक्तं कर्तव्यमन्ययापतितो भवेत् । अग्निहोत्रादिकं च यच्छालोक्तमाध्यर्ववंतदीयेमेवांगीकार्यम् । आधानं येन सूत्रेण तेनैवेज्यादिकाः क्रिया
 इति यज्ञपाम्बोक्तेः । छंदोगपरिशिष्टे—प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथा भूतं तत एव समापयेत् । समासेयदि ज्ञा
 नीयान्यथैतदन्यथा वृत्तम् । तावदेव पुनः कुर्यान्न वृत्तिः सर्वकर्मणः । प्रधानस्या क्रियायां तु सांगंतत्क्रियेते पुनः । तदंगस्या क्रियायां तु नावृत्तिर्न च
 तत्क्रिया । अन्यथा वैपरीत्येनेत्यर्थ इति हेमाद्रिः । तत्र । तदंगसेत्यग्निमंत्रविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याथ्यत्वाच्च । अतस्त्वा
 ग्नदर्थः । यत इति प्रयोगमर्थे गत्यागे प्रधानत्वागे वाज्ञाने तदारम्यांगावृत्तिः प्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवैसंगपरम् । पुनस्त्वर्थे ।
 तदंगसेत्येसांगपरम् । आवृत्तिः सांगप्रधानस्य तत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेन सांगप्रधानांगस्य चोपवीतित्वादेरकरणे न सांगप्रधानप्रवृत्तिर्नोपि

तन्मात्रकरणं किंतु विष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमिति चर्धमानः । कल्पतरुरपि प्रधानांगस्यैवाकरणे प्रायश्चित्तं न त्वंगगाकरण इत्याह । अंगि
 राः—मार्जनंतर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्द्वारिधारया । हारीतः—मार्जना र्चनवलिकर्मभोजनानि देवतीर्थे न कुर्यादिति । अपरा कंषेपी नसिः—आ
 चमनद्वे मत्तर्पणानि प्राजापत्ये न कुर्यादिति । आपस्तम्बः—देवागारे तथा श्राद्धे गवांगोष्ठे तथा ध्वरे । संध्ययोश्च द्वयोः साधुसंगमे गुरुसंनिधौ । अश्व
 गारविवाहे पुस्त्राध्याये भोजने तथा । उद्धरेद्दक्षिणं वाहुं श्राद्धाणानां क्रियापथे । उद्धरेत् सव्यं से उत्तरीयं कृत्वा दक्षिणवाहुं उत्तरीयाद्दक्षिणं कुर्यादित्यर्थः
 इति व्रतद्वेमात्रिः । दौघायनः—नाभेरधश्च संस्पर्शकर्म युक्तो विवर्जयेदिति । बृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानि चदानानि ज्ञानं च निरदंकृतम् ।
 जप्यानि च युगुष्मानि ते पांफलमनंतकम् । योगियाज्ञचत्स्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभं च रजस्वलाम् । जपकाले न भापेत्तत्र तहोमादिकेपुच ।
 श्रसापवादाद्याहसगय—एते ज्वे वावसे केतुयद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाचततो विप्रयोगक्षेमं च कीर्तयेत् । कालहेमाद्रौ स्कां दे—अभ्यंगे
 जलधिह्लाने दंतधावनयैथुने । जाते च नियने चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनं च केशानां दंतधावनमंजनम् । पूर्वाह्णैव कर्तव्यं
 देवतानां च पूजनम् । तत्रैव—नक्तं न कुर्यात्सिन्ध्याणि मुक्त्वा चैव प्रसाधनम् । पित्र्यंतर्पणश्राद्धादि । संध्योपासनहानौ तु दिवास्नानं विलुप्य च ।
 होमं च नैत्यकं शुद्धेत्सावित्र्यएसहसकृत् । द्वादशशतं दक्षिणे तिचे दष्टाधिकं सहस्रम् । घञ्जमदग्निः—एकाहं समतिक्रम्य ग्रामादादकृतं यदि ।
 अहोरात्रोपितः श्लात्वा गायत्र्याश्चायुतं जपेत् । द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं तथा । त्रिरात्रात्पतश्चैव शूद्रएव न संशयः । इति तदेकदिनसाध्या
 द्विक्रलोपे ज्ञेयम् । तथा—नित्ययज्ञालये चैवैश्वदेवद्वयस्य च स्वैश्वानरो भवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानां नि
 स्नानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणां कर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उडुंबरे वसे त्रिलंभवानी सर्वे

देतना । ततः माप्रत्यहंपूज्यांगपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यतस्यकुलंभवेत् । पाद
 म्मरशंनत्रसप्तमपूज्यचलधनम् । कुर्वन्नरकमाशोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यगोमयेनातुलेपनम् । निशायाःप्रथमेयामेधान्य
 मस्तरुपादिकम् । कुलेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अद्भुतस्त्रिस्त्रिकांयातुक्रमेच्छिमां चमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्यतिवित्तमासुर्यश
 न्मया । मार्जनीचुडिहोष्ठीवहस्पदचोपलतथा । नाऋभेदमिणालातुपुनदारधनक्षयात् । उदूललंचमुसलंतथाचैवघट्टकम् । पादऋमणाल्पा
 शीयानासुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्नेचसिद्धः—नाग्निब्राह्मणांतरेव्यवेयान्नाम्न्योर्नैर्ब्राह्मणयोर्नगुरुशिव्ययोः अनुज्ञयाव्यवेयादिति ।
 अंगिराः—दपत्योर्विप्रयोरश्वयोर्विश्राश्रयोर्गोद्विजातिषु । अतरंयदिगच्छेत्तुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतत्कामतोऽलंताग्यासे । सङ्कल्वेत्वेकदि
 नाभोजनमितिगृह्यलपाणिः । आपस्तंबः—अश्वगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसनिधी । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत् । आरुह्यपादुके
 यस्तुशुहात्पर्यहृजनेत् । छेत्तव्यीचरणौतस्यनान्योर्दंडोत्रिधीयते । प्रयोगपारिजातेश्चुगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकदाचन । श्रुति
 स्त्वस्युदितं कर्मनकुर्वदशुचि क्वचित् । द्वीपेचिशेषेपस्तेनैवोक्तः—वृषभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महंतद्वीपमितिब्रह्मविदोविदुः ।
 चंद्रिकायां देवलः—येषुदेशेषुयतोययाचयत्रैवश्रुतिका । येषुदेशेषुयच्छौचधर्माचारश्चयाह्यः । तत्रतन्नाचमन्येतधर्मस्वत्रैवतादृशः ॥
 इतिश्रीमन्नारायणभद्रात्मजसामृष्णभद्रसुतदिनकरभद्रात्मजलक्ष्मणभद्रकृताचाररत्नेपरिभाषा ॥

अगह्निके । [ब्राह्मसुहृर्तलक्षणं] चंद्रोदयेब्राह्मे—ब्राह्मेसुहृर्तेउत्थायचितयेदात्मनोहितम् । तल्लक्षणंतत्रैवस्कांदि—रजनी
 प्रांतयामाधेनात्रममयउच्यते । यिष्णुपुराणे—रात्रेःपश्चिमयामस्यसुहृर्तेयस्त्वृतीयकः । सत्राह्यइतिज्ञेयोविहितःसप्रबोधने ।

नं त्रिकायाम्—राशेस्तुपश्चिमोयामोगुहृतौ ब्राह्मण उच्यते । स्मृतिरत्नावस्थाम्—ब्राह्मणुहृतौयानिद्रासापुण्यश्वयकारिणी । तां करोति तु
 योमोहात्सादकृच्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निपिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातूक्तं बह्वचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमनिनिद्राव
 शृंगतम् । अर्कोऽभ्युदेति चेदहःशेषं स्थित्वासावात्यतः । उदितेयस्यते विश्वेत्युग्भिश्चतसृभिरविम् । उपतिष्ठेति विहितकर्मश्रान्तस्यनेव्यते ।
 ब्राह्मणुहृतौत्यानमावश्यकत्वार्षम् । अंगिराः—उत्थायपश्चिमोयामोत्रिवासःपरिलजेत् । प्रक्षाल्यहस्तपादास्यान्युस्पृश्यहृरिस्मेरेत् ।
 चामनपुराणे—ब्राह्मणुहृतैबुद्धेतस्मेरेदेवरात्रुपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचित्वात्रस्मेर्यंत्रं नतु चरेदिति नारासिंहात् ।
 नाशुचिर्देवर्षिपितृणां मानिकीर्तयेदिति विष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ ब्राह्मे—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादेयेत् । आचार्यमथविश्रांश्च
 भूमायेकेनपाणिना । इदंमूर्खकर्मके । अजाकर्णेनविदुषोमूर्खीणभेकपाणिनेतिचिष्णुक्तेः । श्रोत्रसमौकौकृत्वापुनःसंयुक्तेनकरद्वयेनेति
 मदनपारिजातः । अजावत्कर्णानम्येतिवा । यत्तु—जन्ममृतियत्किंचिद्रतं धर्मसमाचरेत् । सर्वतन्निष्फलं तस्य एकहस्ताभिवादाना
 दिति मदनपारिजातेवचनं तदस्यसंश्लेषपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् अभिवाच्यनिर्णयः । जमदग्निः—देवताप्रतिमां दृष्ट्वाय
 त्तिदृष्ट्वाग्निर्दंडिनम् । नमस्कारं नकुर्वीच्चिदुपवासेनशुद्ध्यति । यतिग्रहणं मान्यमात्रपरमिति स्मृतिरत्नावस्थाम् । यवीयसोमातुलादीनामिवा
 दयेदिलाहृगौतमः । ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलानां प्रस्तुत्थानमनयिवावाहितेदति । बृहस्पतिः—अपयज्ञगणस्थं च समिप्युप्यकुशानलात् ।
 उदपात्रार्थं भिक्षां वहंतं नभिवादेयेत् । नारदीये—तथास्नानं कुर्वंतं बलमध्यगतं तथा । विवादशीलमशुचिं शयानं नभिवादेयेत् । शाला
 तपः—पाखंडं पतितं ग्राह्यं गृह्यतां किं नं शठम् । सोपानत्कंकृतभंचनाभिवादेत्कदाचन । धार्यंतं च प्रमत्तं च मृशोच्चारकृतं तथा । उच्चारः

१ नाभिवादेदिति षोडशोधात् । नाभिवादेयेदित्यर्थः ।

पुरीयोत्सर्गः । युञ्जानमाचमानार्है(?) नास्तिकं नाभिवादयेत् । वगंतं जृम्भमाणं च कुर्वतं दंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसंचैव स्वातंत्रैवाभिवादयेत् ।
 स्वरूपानि कमानाज्ञातमशक्तं रिपुगतम् । योगिनं च तपःसक्तं कानिष्ठनाभिवादयेत् । स्मृत्यर्थे सारे—अभिवाद्यद्विजश्चैतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
 मयं प्रापिनमस्कार्याः सर्ववस्त्रासुसर्वदा । विष्णुधर्मं—समित्युष्णकुशादीनि वहंतं नाभिवादयेत् । तद्धारीचैव नान्यान्हि निर्मात्यंतद्भवेत्तयोः ।
 मदनरक्षे—समायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हंतिपुण्यं पुराकृतम् । भिताक्षरायाम्—दंतधावनगीतादिब्रह्मचारी
 निर्वर्षयेदिति । योगीश्वरः—वाक्पाणिपादचापल्यं वर्षयेत्वातिभोजनम् । मनुः—नेक्षेतो घंतमादित्यं नास्तं यंतं कदाचन । नोर्षयुष्टं न वारि
 मं न मध्यं न भसोगतम् । अन्नज्यस्युदासाथो न निषेधार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । स एव—नाश्रीयाद्भार्यया सार्धैर्नामीक्षेत चाश्रतीम् ।
 दुवतीजुंभमाणं वानचासीनां यथासुरम् । नांजयतीं स्वके त्रेन चाभ्यक्ता मना वृताम् । नपश्येच्च प्रसूयंतीति जस्कामो द्विजोत्तमः । योगी—प्री
 यनाय श्यकृन्न्द्रेतां ग्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाश्रीनचैनमभिलंघयेत् । जलं पिबेन्नांजलिना न शयानं प्रबोधयेत् । शयानं श्रेष्ठम् । श्रेयांसं
 न प्रशोभयेदित्युक्तः । नार्हैः ऋडेन्न धर्मोऽव्याधि तैर्वानसविशेत् । विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्मस्तु पांगां गारुडपालेषु च संस्थितिम् ।
 नापक्षीतर्षयंतीं गान्दारेण विशेषकृत् । गौतमः—नवाश्वमिप्रादित्यापो देवान्वाश्वप्रतिपादौ प्रसारयेदिति । तत्र क्वचिद्दृष्टदोषः क्वचिद्दृष्टो
 पोष्यः । देवर्षिं वस्त्रातकचार्यराज्ञां छायां परक्षियः । नाक्रमेद्रक्तविष्णुश्रीवनोद्धर्तनानि च । गुरोर्वंशुणो दीक्षितस्य चेति मनौ । स्नानोदकं श्लेष्म
 यं तानि च नाक्रमेत् । दूराद्दुच्छिष्टविष्णुश्रीपादां भांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्थस्युदितं सम्यङ्निव्यमाचारमाचरेत् । विप्राहिंश्चित्रियात्मानो नावशेष्याः
 कर्षयन् । आमृत्योः प्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणि स्पृशेत् । गोब्राह्मणानलात्रानिनोच्छिष्टेन पदास्पृशेत् । न निदाताब्जेन कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् ।

कर्मणामनसावाचापत्नाद्धर्मसमाचरेत् । असुगन्धैलोकविद्विष्टधर्मप्याचरेन्नतु । मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबंधिमातुलैः । बृद्धधालातुराचार्यैवे
 दसश्रितयांभैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादेवर्षयित्वातुसर्वाहोकाज्यवेद्वृही । पराश्रव्यापरोधानगृहयानानिवर्जयेत् ।
 पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणीअन्नयूनीविणुमान्सकर्मंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणदेवमृद्धोविप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणंहेम तन्मयेकुंडले । वैष्णवी
 धारयेत्प्रसोदकनकमंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडं च शुभेरीकमेचकुंडलेइतिमनुः । योगीश्वरः—मूशुद्धिर्मार्जनादाहात्कालाद्रोकमणात्तथा ।
 मेऋद्धेऽवनाहोपाद्देहमार्जनलेपनात् । गृहस्यपृथग्ग्रहोमार्जनलेपयोःप्रत्यहप्रास्यर्थइतिविजानेश्वरः । यद्वृचगृहो—पापकंगंधमाघ्रायाक्षि
 सादेनेकर्णथनेनेसुचक्षाअहमक्षीस्यांभूयासंसुवर्चासुलेनसुश्रुत्कर्णान्यांमयिदक्षकतुइतिजपेदगमनीयांगत्वाऽयाज्यंयाजयित्वाऽभोज्यंभुक्त्वाऽ
 प्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्यचैत्ययूपंचोपहृत्य—पुनर्मौल्विद्रियंपुनरायुःपुनर्भगः । पुनर्द्रविणमेतुमांपुनर्ब्राह्मणमेतुमांस्वाहा । इमेधिष्ययासोअन्नयोयथा
 स्थानमिहकल्पताम् । वैश्वानरोवाष्टुधानोतर्थाच्छतुमेमनोहृद्यंतरसृतस्यकेतुःस्वाहेतिजपेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणमहात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतु
 दिनकरभट्टजलद्वमणभट्टकृतेआचारबोप्रातःकृत्यपरिधापाद्येपः ॥ ॥

अथप्रातःसारणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामिभवभीतिमहातिशालैनारायणंरुडवाहनमञ्जनाभम् । आहाभिमूतवरवारण
 गुक्तिदुंबकायुधंतश्नवारिजपन्नेनम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्धोपादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंसः । नारायणस्यनरकार्णवतारण
 सापारायणप्रवणमिप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकरंतंश्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै । योऽग्राहवक्रपतितांश्रिजेंद्रघोरशोकप्र
 णाशमकरोच्चृतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथबंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुगमम् । उदंडविमपपरिखंड

नचंडडमारंडलादिसुरानापकचुंदबंधम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननबंधमानमिच्छानुकूलमखिलंचत्रंदधानम् । तंतुंदिलंहिरसनधिपय
 ज्ञमंत्रंपुत्रनिलासचतुरंशिवयो.धिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यनयदखलुभक्तशोकदावानलगणविशुंबरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहृव्य
 चाहदुस्साहर्षनमहमुत्तमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासात्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततयःपठेत्प्रयतःपुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
 स्मरामिउलुतत्वमिदुर्वेण्यरूपहिमडलमृचोयततुर्यजूषि । सामानियस्यकिरणा.प्रभवादिहेतुब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमर्चित्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रातर्भजा
 र्नमामितराणितनुवाञ्छनोभिर्प्रखेद्रपूर्वकसुरैःस्तुतमर्चितच । दृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतत्रैलोक्यपालनपरत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
 मिस्रचितारमनंतशक्तिप्रपौषशनुमयरोगहरंपरंच । तसर्वलोककलनात्मककालभूतिगोकठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
 भानो.प्रातःप्रातःपठेद्युयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःशरमसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिदुकोरोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुंडलहारगुणाम् ।
 दिव्यासुशोर्जितसुनीलसहस्रहस्तारक्तोत्पलाभचरणांभवतीपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिषासुरचंडमुडशुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
 ब्रह्मद्रुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडीसमस्तसुरमूर्तिभनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामंभिलापदात्रीधात्रीसमस्ताजगतांदुरितापहंत्रीम् ।
 संसारपथनत्रिमोचनेहेतुभूतांभायांपंरामधिगतांपरमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चंडिकायाःपठेद्युयः । सर्वान्कामानवाप्तोक्तिविष्णु
 लोकमेहीयते ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिभवभीतिहरसुरेशंगंधर्वपुष्यवाहनमविकेशम् । खट्वांगशूलवदाभयहस्तमीशंसंसारोगहरमौपथमद्धिती-
 यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशंभिरिजार्थदेहंसंस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंत्रिजितविश्वमनोभिरामंसंसारोगहर ॥ २ ॥ प्रात
 र्भजामिशिवमेकमनंतमाद्येदांतवेद्यमनबंधपुरुषपुराणम् । नामादिभेदरहितंपद्मभावश्च्युंसंसार ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशिवंचिंत्यश्लोकत्र

१ टारसोभाम् । दिव्यायुर्भक्तिनेत्रिपाठ । २ मत्स्यकार्यदर्शनीदक्षिणपाठ । ३ पारासमधिगम्योत्तिपाठ । ४ पठेत्पर ।

यंयःपठतीहमत्तया । सद्गुःसज्जलविमिषप्रमृतंहिल्यापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ परान्धारमाधक्याम्—ब्रह्मासुरारिबिषुसंतकारीभानुः
 द्रुतीमूमिसुतोबुधश्च । गुरुश्च्युक्तःसंहभाजुलेनकुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ १ ॥ अतुर्वेसिष्ठःऋतुर्गिराश्चमनुःपुलस्त्यःपुलहःसर्गैतमः ।
 रैम्योमरीचिब्ययनश्चदक्षःकुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारःसनकःसंदनःसनातनोव्यासुरिर्गिणलौच । सप्तस्वराःसप्तसातलानि
 कुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तर्षयोद्वीपवराश्चसप्त । भूरादिकृत्वामुबनानिसप्तकुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ ४ ॥
 पृथ्वीसंगंधारामान्थापःस्यशीचवायुर्जूर्नीलितंचेतवः । नमःसञ्चन्दंमहतासहैवकुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामधेनुःसचवक्रतुंडश्चि
 तामणिःश्रीतुलसीचंगंगा । अरुंधतीशैलस्तुमकल्पवृक्षाःकुर्वतुर्वेमसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थंप्रभातेपरमंपवित्रंपठेत्स्मरेद्वाग्युयाचभक्त्या ।
 दुःस्वप्ननाशस्त्रिदहसुप्रभातंभवेचनित्यंभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकोनलोराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकोजना
 र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्वनागस्यदमयंत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्वराजर्षेःकीर्तनंकलिनानशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामचलिव्यसौहृन्मूमांश्ववि
 भीषणः । कृपःपरशुरामश्चसप्तैतेचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यमार्कण्डेयमथाष्टम् । जीवेद्वर्षत्रयंतसाप्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ ४ ॥
 अद्वय्याद्रीपदीकुतीतारागदोदरीतथा । पचैताःसंस्मरेन्नित्यमानवोवैवच्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ मयोगपारिजातेस्कांदे—ससुद्र
 यरानेदेविषर्वतस्त्वनमंडिते । निष्पुलिनमस्तेस्तुपादस्पशंक्षमस्मे ॥ कात्यायनः—श्रोत्रियंसुभंगांचअग्निमग्निचिंततथा । रोचनांचदंगं
 पंगुदंगंपंगुभगिम् । गुरुमग्निरविपश्यन्नमस्येत्प्रातरेवहि । आचारादर्शोविशेषःभारते—अवलोक्योनचादर्शोमलिनोबुद्धिमत्तैः ॥

१ शरिरादुरोगा इतिपाठ । २ ज्वलनं सतेजा इतिपाठ । ३ सीतासारागदोदरीतथा । पचकनास्मरेन्नित्यमहापातकनाशनमितिपाठ ।

॥ कात्यायनः—यापिष्ठुर्भगंभयंनप्रमुकृतनासिकम् । प्रातरुत्थाययःपश्येत्तकैलेरुपलक्षणम् । नैमंवालमिलम् । दुष्टत्वात् । इतिश्रीलक्ष्मणभट्टनेआचाररत्नेप्रातःस्मरणम् ॥

अथयहिविहरः ॥ प्रयोगपारिजातेशौनकः—ग्रामाद्बहिःसमागत्यमलमूत्रैसमुत्सृजेत् । पराशरः—ग्रामाद्बनुःशतंगच्छेन्नगराच्चतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेषित् । चतुरलीतिस्मृत्यर्थसारे । माघवीयेचिष्णुपुराणे—नैऋत्यामिषुक्षिपमतीत्याभ्यधिकंयुवः । दूरादानसथान्मूत्रपुरीषंचसमाचरेत् । मनुरपि—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिपेकंचदूरादेवसमुचरेत् । एतन्निरुभिदम् । रानीमूत्रपुरीषेतुष्टहान्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । देवलः—विण्मूत्राद्याचरेन्नित्यंसंध्यासुपरिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धेतरम् । नवंगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तेः । चिष्णुः—ब्राह्मेमुद्धर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीषेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । प्रयोगपारिजातेदक्षः—उभमूत्रपुरीषेतुपूर्वमादायमृत्तिकाम् । आदानश्चत्रैपश्चात्सचैलोजलमापयेत् । नचप्रहोनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्गल्पद्विजः । क्रमादभ्यादिवाव्यंतदिशुखीनादरेन्मृदम् । हलायुधे—अष्टांगुलंखनित्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदधोमृत्तिराग्राह्यासर्वत्रैवविचक्षणैः । चात्रतुंगुलम् । यत्तु—विनालोहविनाकाष्ठमृत्तिकायनचोद्धृता । विष्टानुलेपनंतसपुनःखानेनशुद्धतीत्याचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मूलम् । सायणीयेमरीचिः—विप्रेशुक्लतुम्बुचौचैरक्ताक्षेत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णावैश्येतुशूद्रे कृष्णेतिनिर्दिशेत् । कौमुद्यांकंदयपः—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेलाह । मनुः—यस्मिन्देशेतुयत्तोययाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तासा

१ चाधनमंशतिराह । २ तदप्यावधितमाह—कनैःठकस्वनागद्वेदित्छोकपठदितिस्सार्तंकुवृद्धे । ३ छदोविरहितोनभदतिनेद्विरहितोवाक्शणइत्यर्थेइतितनेव ।

४ गुरोस्तौचस्वल्पभाते—मूत्रेष्वारविर्गणैर्गणैर्दुर्गोच्छिष्यैरेरुत्तिस्मरणान् । ज्योतिषपथेपिष्टहेमन्तुपेयस्थाननियमान्नितिशेषकृतआदिके ।

वसन्तीचिन्तयते । एतेन यथोक्तपृष्ठलाभे किंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्यानतुतद्व्यन्तर्द्रव्यान्तरप्रतिनियेयम् । युक्तंचैतत् । गुणीभूतशुक्त्वानुरोधेन
 त्रपाणीगुणमृत्तलागमानामात् । आन्धटाग्नः—अंतर्वलेदेवष्टहेवल्मीकेभूपकसले । अन्यशौचावशेषाश्चनग्राह्याःपंचमृत्तिकाः । अ
 न्यशौचैवत्तमं गार्ग्येननुपष्टीतसुगः । तत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयसलसुत्वात् । तैर्नैकसैवशौचांतरशेषावपिनिषिद्धाः । स एव—मार्ग
 ध्याग्मग्नान्पांशुर्थाग्लिनांलनेत् । क्रीडांगारास्थिसहितांगहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेपुनाहरेद्ब्राह्ममृत्तिकाम् । अंतर्जलगताग्राह्या
 र्त्नोमनिर्धनात् । जलांतःस्थितयन्त्रिपेचउच्युतोदकशौचनिपयः । जलांतःशौचेतुयमः—वापीकूपतडागेपुनाहरेद्ब्राह्मतोमृदम् । इदं चारण्य
 पिपयम् । मृत्युर्धमारे—आरण्यकेपुत्वेयंसाद्धान्येज्वाह्रणंविदुरित्युक्तेः । स्मृतचिन्तामणावयेवम् । आचारादर्शेह्यारीतः—मु
 द्वापीहंटेगमान्यदक्षिणपार्श्वेकमंडलुमापायेति । चंद्रिकायांविष्णुः—ब्रह्मसूत्रंवायामासज्योचरेदिति । तत्रैवापस्तंबः—कृत्वाम्
 भुंयतीतृगितिमाथचीयेऽगिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतुष्टतःकंठलंघितम् । विष्णुत्रंतुष्टहीकुर्यादद्वाकर्णसमाहितम् । षष्ठेनिधानंचानेकव
 ग्नम् । एरुग्नममांग्ग्यायनेनयदेकमयोपज्ञोपवीतंकर्णेकृत्वेत्युक्तेरितिष्टुश्चीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्चदक्षिणः । पवित्रंदक्षिणेकर्णे
 कृत्वापिष्णुमुत्तुजेदिति लिङ्गात् । पवित्रश्चदक्षिणकर्णस्थत्वोक्तेरुपवीतमपितत्रैवेतिमाधवीये । द्विवस्त्रत्वे—नियम्यप्रयतोवाचंनिवीतांगो
 नुंश्चिद्दिमन्त्तेर्निर्वातगित्याचारार्दकः । मदनरत्नेव्येवम् । मृत्युत्तरत्वाचल्यांतु—दिवासंध्यासुर्कर्णस्यत्रसूत्रउदञ्जुस्रइति
 प्रवचारिश्चरुणेग्राजवल्क्योक्तेर्भगचारिणःकर्णेनिधानं गृह्णिणस्तुष्टलंघितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तुनिर्वीतष्टलंघितयोर्विवक्षादिपरत्वात्
 यथेकरुग्नइत्यत्रवचारिपरत्वासंभवात् षुश्चीचंद्रोक्तेरेवन्त्याख्या । ब्रह्मचारिश्चरुणेत्याजवल्क्योक्तिस्तुत्रथमंत्रब्रह्मचारिधर्माभिधानात्
 त्रयुक्त्यापिज्ञ । गौतमीयेइतरेपांचितदनिरोधीतिगृहस्यादौब्रह्मचारिधर्मातिदेशसाधकत्वादित्युक्तम् । अतएवस्मृत्यर्थसारे—उपवीतंनि

वीतंश्रुतःकंडलंघितकृत्वाएकवसश्वेदक्षिणकर्णेनिधयेति । उद्योत्तिर्निबंधे—दक्षेकर्णेचमूत्रेत्पुरीषेवामकर्णेके । धारयेद्ब्रह्मसूत्रंतुमैथुनेह्युप
 यीतयानित्युक्तम् । स्मृतिस्तारेकृष्णभट्टीयेचैवम् । अत्रमूलमृग्यमिलयिकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शूद्रस्वनकर्णेनिधानं उपवी
 ताभावात् । नचोपवीतंवल्लिव्यासादितिद्यौघायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवखोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस्कारोन्ननीविता
 दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखोव्युपवीतश्वेत्यादेःश्रीतस्मार्तकर्षपरत्वात् । नचैतत्स्मार्त रागतःप्राप्तेः । भोजनादीतुप्रायश्चित्तान्नानात्तन्नि
 यनः । नच—पियतोमेहत्तश्चैवपुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामग्रयंपदंनक्तंचत्रितयंक्रमादितिवाक्ययन्मेहनांगत्वं । तस्यद्विजपरत्वात् । तदा
 हृष्टदूपराशरः—यज्ञोपवीतेनविनाभोजनंकुरुतेद्विजः । अथमूत्रपुरीषेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपिपितोविप्रःशदकृच्छंत्तुमृमिपः । अहो
 रात्रोपितोवैश्यःशुद्धिरेयापुरातनी । अतःशूद्रसोत्तरीयवाससोनकर्णेनिधानमितिशूद्राचारशिशरोमणिः । तन्न । संस्कारत्वेमानाभावात्भोजना
 दावपिप्रायश्चित्तसद्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुबंगुलादिनिर्मितोत्तरीयसकण्णेनिधानंस्थूलवह्वादेरसंभवादित्याहुः ।
 वस्तुतस्तुकर्मकालेवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावात्सकण्णेनिधानमिति ॥ ॥ यमः—राजमार्गंरमशानानिक्षेत्राणिचखलानि
 च । उपरुद्धोनसेवेतछायादश्यंचतुष्पथम् । उदकंचोदकांतंचपथानंचविवर्षयेत् । राजमार्गंचतुष्पथयो रुक्तिदोपाधिक्यार्यो पथःपृथगुक्तेरित्ये
 के । दंडधारणरूपपट्टप्रयोजनिकेत्याचारादर्शः । समीपलक्षणार्थेतिहृत्काराद्युधः । स्वच्छायायांत्वेषमेहेदित्युक्तेःपुरुपांतरच्छायापिनिषिद्धे
 त्याचारादर्शः । शौनकः—अशौचगच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यातीर्थैरमशानके । अंगारेयोपयेनघांयज्ञभूमिसर्वदा । फालेजलेचितायांचवल्मीके
 गिरिमिस्तके । देवाल्पेनदीतीरेर्भपुण्यकुशसले । सेव्यच्छयेषुधेपुमार्गगोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेच्छेतेषुसर्वेषुकुर्यान्मृत्रादिकंचन । वासुवार्यके
 नोमोमतुलमीक्षीद्विजन्मनः । पश्यन्नमिशुतोमूत्रपुरीषादीप्रकारयेत् । नकालकृष्टेनजलेनघांयचपर्वतेइत्तिसुनार्पयतमन्ननिषेधात् । गिरि

गन्तुं कश्चिदपि विचार्यते । अतः पर्वतवासिनां पर्वतापरिहारेऽपि मत्स्यकः परिहार्य इति चन्द्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषेष्ठीवनं चातपेन कुर्या
 दिति । याज्ञवल्क्यः—न प्रलयस्य कर्कसोमसंध्यां बुद्धीद्विजन्मनः । विष्णुः—गोमयां गार्ध्वल्मीकफालकृष्टं ऽवरेतरौ । संसत्वे शाद्वलोद्या
 नेन मेहेत रुद्राचन । अन्नं ऽतस्त्रिंशे । विष्णुः—नोचरेदाकाशे इति । आकाशे ऽसंवृते । यदाकाशः सृष्टो भीमस्तस्मान्नासं वृते कश्चित् । कुर्यान्मू
 त्रपुरीषं वानसुं जीतपित्रिन्नयेति वायुपुराणात् । अतो द्वालिकादौ न निषेध इत्याचारदर्शः । तत्र । अंतरिक्षनिषेधेनैव तन्निषधात् । चंद्रो
 दये वृद्धमनुः—दशहन्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशयात् । शतहस्तं पुरीषे तु तीर्थे चैव चतुर्गुणम् । मनुः—दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावने
 जनम् । उच्छिद्यन्न निषेधं च दूरादेव समाचरेत् । मदनपारिजाते वृद्धे विष्णुः—अंतर्धायतृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्ने
 न ग्रीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैर्यज्ञियैः । अयज्ञियैरनाद्रैः संच्छाद्य काष्ठतृणैर्महीमिति यमोक्तेः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युक्तानि ब्राह्मे—
 श्मीयलाशन्ययोधहृक्षवैकं क्तोद्भवाः । अश्वत्थो दुर्वरी विल्वश्चंदनः सरललाथा । सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः । काष्ठाद्यंतर्धानं कुर्या
 त्तयेति स्मृत्यर्थस्तारे । प्रयोगपारिजाते संग्रहे—न सोपांनत्पादुकीवाच्छत्रीवानांतरिक्षगः । हारीतः—श्राणास्येसमावेष्टयेदिति ।
 याज्ञवल्क्यः—दियासंध्यासु कर्णस्य त्रसूत्र उदञ्जुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । केचित्तु दिवापदेनैव संध्याप्राप्तौ पुनरुक्तिरह
 निमनूक्तसु सुखत्वाधार्थेत्याहुः । तत्र । संध्यायादिवारात्रिभेदे न पुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाखंडमंडलवच्छिन्नः कालो दिवसः । खंडमं
 डलावच्छिन्नः कालः संध्या । तद्विशारद्विरिति शास्त्रेषु च व्यवहारः । अतो रात्रौ दक्षिणामुखोऽन्ययोदञ्जुख इति वाच्ये पुनः संध्याग्रहोऽव्यभिचारा

१ सद्यत्वं प्राग्निपुरम् । २ शतकथमंत्रररणेऽप्यस्तव - न सोपांनत्कोमूत्रपुरीषे कुर्यादिति । इदं च शतकथमंत्रकरणारहातकविषयम् । उपानहनिषेधस्तु ज्ञानदेवया
 प्राप्सुपुणोपानहपरोहट्यर्थः । सोपांनत्क प्रकुर्वीत मृतोपारविस्त्रं न भित्तिस्मृत्यंतरात् ।

र्धदत्तुवयम् । यत्तु—प्रत्यञ्जुलसुपूर्वाक्षिपराक्षेप्राञ्जुलस्यथा । उदञ्जुलसुमध्याह्नेनिशायांदक्षिणामुखहतिगमोक्तिः सासूर्यसांमुख्यनिपे
 धपरा । सदैवोदञ्जुल प्रात सायाह्नेदक्षिणामुखइतिदेवलोक्तेरितिपृथ्वीचंद्रपारिजातादयः । प्रात पददिनपरम् । सायाह्नपदरात्रि
 परम् । गोगीश्वरोक्त्यनुसाराद्विकल्पइतिचंद्रिकामदनपारिजातकृत्स्नरत्नेषु । युक्तसूपसह्यार सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् ।
 तस्याष्टदोषप्रसूत्वाच्च । केचित्तुतुल्यार्थत्वेपि मनुविपरीतायास्मृति सानशस्यतइति बृहस्पतिस्मृतेश्चैतानुर्धूलत्वेनाप्रामाण्यनतुविकल्प
 इत्याहुः । तन्न । प्रत्यञ्जुलितिविरोधेपिस्मृतीनामप्रामाण्यनास्तीत्युक्तमाचार्यैर्विरोधाधिकरणे । किंत्वनुष्ठानलक्षणतत् । स्मृतिविरोधेप्य
 प्रामाण्यस्मृतीनादूपास्तम् । बृहस्पतिस्मृतिस्तुप्राशस्त्यार्थकृतयुगपरा । कृतेतुमानवाधर्मक्षेतायागौतमा स्मृताः । द्वापरेशखलिलिखितौकलौ
 पाराशरस्मृतिरितिमाधवीयेचृहस्पतिस्मृतेः । यत्तुमनुः—आयायामधकारेवारात्रावहनिवाद्भिज्ज । यथासुरमुख कुर्यात्प्राणवाधाभायेषुच ।
 तन्नीद्वारादिजातदिश्वोहविषयमितिमाधवः । शिवधर्मोत्तरे—नविष्णुममवेक्षेतछयानैवात्मनोऽपिच । दर्शनेयमः—दृष्ट्वासूर्यनिरीक्षे
 तगामग्निप्राभणतथा । कृत्स्नरत्नेजावालिः—स्नानकृत्वार्द्रवासास्तुविष्णुमूत्रकुश्लेयदि । प्राणायाममन्यकृत्वापुनःस्नानेनशुद्ध्यति । कौर्मै—तै
 लाभ्यक्तोऽथवाकुर्वायदिमूत्रपुरीषके । अहोरात्रेणशुद्धेतश्मश्रुकर्मणिमैथुने ॥ ॥ अभ्यंगउक्तःप्रायश्चित्तशूलपाणावायुर्वेदे—सूक्ष्मि
 दत्तपदैतैलभवेत्सर्वांगसगतम् । द्योतासितर्पयेद्ब्राह्मणसउदाहृत । तैलमल्पदयोगेपुनचस्याद्ब्राह्मणहृत्तर्पणम् । सामाष्टिःपृथगभ्यगोमस्तकादौ
 प्रकीर्तित । माधव्यांशानातपः—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानव्याहृतिहोमचकुर्वादिति । एतच्छौचविनाचिरकालस्थिताविति
 मदनपारिजातः । विलयाभावेस्नानमात्रम् । विनाङ्गिरस्युवाच्यत शरीरयोनिपेवते । सचैलोवाद्द्विरातुल्यगामालम्यविशुद्ध्यतीतिमन्त्रकेः ।
 अत्यन्तस्येदमितिशूलपाणिः । मित्ताक्षरायांमरीचिः—ब्रह्मष्टत्रविनाशुक्तेविष्णुमूत्रकुश्लेतथा । गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणायामेनशुद्ध्य

ति । स्मृत्यर्थसारे—विनायज्ञोपवीतेनिष्णुमूत्रेपदप्रणायामाः । मत्सायक्षयानविष्णुमूत्रेत्वष्टशतजपइति । प्रधोगपारिजातेभरद्वाजः—
मलमूत्रेलेजेद्विप्रोमिस्मृत्यैवोपवीतपृक् । उपवीतंतदुत्सृज्यदध्यादन्यन्नवंतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्सर्थः । स्मृत्यर्थसारे—चांडालादिस्पृष्टे
त्युरीपादिकरोतितदात्रिराग्रमुपवासइति । माधवीयेसंवर्तः—कृतमूत्रपुरीपोवासुक्तोच्छिद्योपिवाह्विजः । श्वदेःस्पर्शेजपेदेव्याःसहसंस्नानमू-
र्वकम् । प्रयोगपारिजातेकौर्म—देवोद्यानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसकृद्विजः । छिद्याच्छिशंतुशुद्ध्यर्थंचेचांद्रायणत्रतम् । देवायतनेव्येतत् ।
विष्णुपुराणे—विष्टेन्नातिचिरंतनेति । तत्र मूत्रपुरीपोत्सर्गस्यले । हारीतः—लोष्टेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्टकाष्ठामावेगौतमो
क्तिरिरोधादित्याचारार्दर्शः । भरद्वाजः—अपकृत्यचविष्णुमूत्रंकाष्ठलोष्टतृणादिना । यत्तुगौतमः—नपर्णलोष्टास्मनिमूत्रपुरीपेअपकर्प
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियर्णविषयंवा । मार्जंगंवामहस्तेनवीरणधैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसंभवइतिचंद्रि
का । अग्निः—शुद्ध्यर्थंचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिषर्षयेत् । आश्वलायनः—विष्णुमूत्रोत्सर्जनंकुर्याद्भृतशिशउदञ्जुखः । स्कांदे—वा
मेनपणिनाशिशंश्रुत्वोच्छिष्टेत्सदाद्विजः । देवलः—आशौचात्रोत्सृजेच्छिशंभ्रस्त्रावोचारयोस्तथा । नैतेचालस्यनियमाउदञ्जुखादयः । तं
प्रकृत्य—नतसाचमनकत्सोविधतेनतस्योदञ्जुखोदिवाराश्रीदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टकृतेआचारसत्त्वमूत्रपुरीपोत्सर्गविधिः ॥ ॥

अथशौचम् ॥ दक्षः—शौचेयत्नःसदाकार्यंशौचमूलोद्विजःस्युतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलाःक्रियाः । ब्रह्मांडपुराणे
सुनिर्णितेसुदंदद्यान्मदंतैत्त्वपएवच । सुनिर्णितेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिश्रोच्छ्रितइत्यन्ये । गौतमः—गंधलेपाद्यपग
भेशौचमभ्यस्यतदग्निःपूर्वमृदाचेति । अपगमइतिनिनिस्तसप्तमी । स्मृत्यर्थसारे—त्रिपर्वपूरुमात्रावास्मृतिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

पुंजः । परिमाणमिदं न गुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमिति दक्षेण गुदे प्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणं प्रावासकमृद्ग्रहीतः । तदसंभवे न्यतो
 वेति । शी चं दिवोद सुखोरात्रौ दक्षिणाशुखः कुर्यादित्युक्तम् । चंद्रिकायां शौनकः—लिंगशौचं पुराकार्यगुदशौचं ततः परम् । एकातुसृत्तिका
 लिंगे तिस्रः सव्यकरे मृदः । करद्वये मृद्ग्रहं सान्द्रयान्द्रमात्रमणयोच्यते । आर्द्रमलकमात्राचलिंगशौचे तु सृत्तिका । मूत्रासु द्विगुणं शुक्रमिथुने त्रिगुणं
 भवेत् । शुक्रमैथुनं विना शुक्रोत्सर्गे । पुरीषे तु—पंचापाने मृदः क्षेप्याः करे वा मेदशस्तृताः । हस्तयोः सप्तदातव्याः पुरीषे मृत्प्लमाणकम् । अर्धप्र
 मृत्तिना संसात्तदधतु ततः परम् । एकैकपादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमिति मूत्रपरमितिकृष्णभट्टीये । उभयपरमितियुक्तम् ।
 दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया च तदर्धाः प्रकीर्तिताः । लिंगे व्येवं समाख्याता त्रिपर्णीपूर्यते यया । चंद्रि
 कायां त्वंगिराः—श्रयमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया तु तदर्धिका । तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरिणीति । एका लिंग इति मूत्रशौचे । पंचापाने इति
 विदशौचे । पंचापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्तमृत्तिका इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु विवस्वान्—तिस्रो मृदो लिंगशौचे प्राधाः सांतरमृत्तिकाः ।
 वामेपणौ मृदः पंचतिलः पाण्योर्द्वयोर्पीति । सांतराः किंचिन्न्यूना इत्यर्थः । यच्च यमः—द्वेलिंगमृत्तिके देये इति । यदपि शंखः—मेहने मृत्तिकाः
 सप्तलिंगे द्वेपरिकीर्तित इति । तलेपभ्यस्त्वे विष्णुभ्रूत्सर्गशुद्धयर्थम् । मृद्वार्यादेयमर्थवदिति मनूक्तेः । गुदे पंचेति प्रयोगपा रिजातशुश्रूची चं
 द्रादयः । चंद्रिकाचारादर्शौ तु—एकालिंगे गुदे तिस्रस्तथैकत्रकरे दशेति मनूक्तेः गुदे तिस्रः । गुदे पंचसख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृ
 त्तिकामवेत् । पूर्वपूर्वप्रमाणास्तु चतस्रो न्याः प्रकीर्तिता इति श्रद्धयसिष्टेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । यत्तु शातातपः—और्द्रमलकमात्रास्तु

१ एतद्विभागा इत्यर्थे चतस्रः गुदेर्पक्षिति । पठ्युत्तननिहासीतीयादिति भिज्ज । २ अर्धमलकमात्रास्तु इति पाठ ।

प्राणाइन्दुनतेस्पृताः । तथैवाद्भुतयः सर्वाः शीवाथेयाधमृत्तिकाइति तद्धस्तशौचपरम् । गुदालिगयोर्भृत्परिमाणान्तरोक्तेरित्यूचतुः । यमः—
 उभयोः गमदातव्याः पुनरेकागुदतेथेति पुनर्दानसर्षपक्षेपुञ्जयमितिचंद्रिका । हारीतः—दशसव्येपदृष्टेसप्तोभाभ्यांतिस्त्रिभिः पादौक्षाल
 धेदिति । पृष्टमव्यहृत्नस्य । नियुभिरितिलेपमुदस्यइत्याचारार्दशीः । एकत्वत्रित्वयोस्तुल्यवद्विकल्पइत्यन्ये । मिनाक्षरायां शौनकः—
 एतच्छीचं पृष्टस्थानां द्विगुणं नवचारिणम् । त्रिगुणं स्याद्द्वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् । दिवायद्विहितं शीचंतदर्थं निशिकीर्तितम् । तदर्थमातुरे
 प्रोक्तमातुरस्यार्धमन्वनि । द्वेगुण्यादिसंख्यामात्रे तदुत्तरं स्थितिष्वभिधानादिति टोडरानंदः । नेदंशुक्तम् । संख्यार्थासंभवात् । अत्रमध्यामृद
 र्धपरिमाणान्ये निस्मृत्तिकौमुदीशुद्धाचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्त्यपूर्णमेव । दिवाशौचस्य निश्चयार्धपरिधादोवि
 धीयते । आर्तः कुर्यावयाशक्तिस्यः कुर्याद्यथोदितमित्यादिपुराणादितिचंद्रिका । योगीश्वरः—स्त्रीशुद्धौ रशक्तानां बालानां चोपवीतिनाम् ।
 गंधलेपक्षयकरं शीचं कुर्यान्नसंख्यया । वत्तादिनाशुष्केलेपे गंधनिवृत्तावपिलेपक्षयार्धलेपग्रहः । तद्विवृत्तावपि गंधानुवृत्तौ तद्धारणाय गंधपदम् ।
 शालस्यपंचपत्रप्रभृतिमृदायाचरयकम् ।—शालस्यपंचपाद्वर्षाद्रक्षावर्षशौचमाचरेदितिस्मृतेः । आदित्यपुराणे—स्त्रीशुद्धयोरर्धमानंशोक्तं
 ग्रीचमनीपिभिः । एतच्छीचं द्विजातीनामर्धशुद्धेऽप्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशुद्धान्यपरम् । तस्य—एतच्छीचं गृहस्थानामिलेव सिद्धेरितिकेचित् ।
 तस्य । गृहस्थेऽर्धेनैतच्छीचमित्यसवाधात् । अतएव—नयावदुपनीयंते द्विजाः शुद्रास्तथांगनाः । गंधलेपक्षयकरं शौचमेपां विधीयतइति परा
 नारस्मृतौ । ग्रीशुद्धपदमकृतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यात्पराशारमाधवीये । अतएवार्धसंख्यागृहस्थपरा । वस्तुतस्तु शुद्धगृहस्थप
 दयोः सामान्यविशेषाभावस्य तु त्वत्त्वाच्छुद्धगृहस्थस्यधिकत्पइति सोपिब्यवस्थितः । विवाहभावेद्वादशवर्षोत्तरंपोडशवर्षोत्तरं वा मृतसंख्यानिय
 मोऽन्यथानेति कौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसंख्याचशुद्धस्यचनविधवापरा । अन्यथा गंधलेपक्षयकरशौचवाधापत्तेरित्याचारचंद्रोदयो

क्ति.परास्ता । दृढभारदीये—त्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवाहो
 परेतिव्यंप्रतीमः । यत्तुदक्षः—एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधेलपानपगमेश्चेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप
 रमितिमाधवीये । गृहस्यस्याप्यवदानसमाप्त्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्चैतरोविरोधइतिचंद्रिका । अपरांर्कदक्षः—न्यूनाधिकं
 कर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यमानमुपमविशेषादितिदोह्वरानंदः । तदपि यावदुक्तेन
 गंधलेपनाशे । अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचविधीयतइतितत्रैवदेयलोक्तेः । तेनशौचंघृष्टार्थं संख्यानियमोऽघृष्टार्थइत्युक्त
 मित्याचारादर्शाःपरास्तः । यावन्नपैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतल्लुक्तः । तावन्मृद्धारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रि
 काप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चानुराध्न्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्चुतेरितिप्रांचः । सगंधलेपानामेवतेपांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् ।
 पुरीपाद्युत्संगंप्रवृत्तसतदभावेसायणीयेप्रयोगपारिजातेचदृष्टपराशरः—उपविष्टस्तुविष्णुंकर्तुंयश्चनविंदति । सकुर्यादर्थशौचंतुस्व
 ल्पशौचससर्वदा । दातव्यमुदकंतावन्मृदमावोयदाभवेत् । दृढस्पतिः—भुंजानस्तुविप्रसकदाचित्प्रसवेद्दुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचत
 स्सशौचंविधीयते । पूर्वकृतैवशौचंतुत.पश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्याति । पैठीनसिः—मूत्रोच्चारोक्तेशौचंनस्यादं
 तर्जलाशये । इदंनद्यादिपियमितिप्रयोगपारिजाते । असंभवइतिस्मृतिरलावल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रसतुचिवस्वान्—
 रत्निमानंवलंस्वल्वाकुर्वीच्छौचमनुजुतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्सीर्यमन्यथाद्यशुचिर्भवेत् । तीर्थशौचस्यानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्वि
 शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तेः । पराशरः—धर्मविदक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वेनशोभयेत् । देवलः—
 प्रकृतिस्थितेरेपादिकारणादुभयक्रिया । कारणद्वस्त्ररोगादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वदक्षिणेनाव्यधइत्यर्थः । स्मृत्तिसंघटे—करश्चमुद

गार्भं चतुर्व्यन्मृत्पूरीषयोः । तत्रलंभ्यसव्यं सुराणामेनतत्समम् । एतदपवादमाह धृद्धपराशरः—अरण्ये निर्वले रात्रौ चौरव्यालाकुलेपथि ।
 कृन्मृत्पूरीषे तु द्रव्यदम्नो न दुष्यति । मृदादिहस्तेषु त्वानदुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारार्दर्शोच्यदेवलः—अथ मंत्राश्चुल्लः
 भिन्नापादीप्रक्षालयेच्छनीः । उदधुगोवादिबलेषु तृकेदक्षिणामुखः । इलेवंमृद्धिराजानुप्रक्षाल्यचरणौ पृथक् । हस्तौ वामणिबंधाचक्रुयर्थादाच
 मन्ततः । गस्यापमंत्रं आह प्रसम्पादाग्नेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारार्दर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयंप्रक्षालयेत्पादौश्च
 द्वादिसां ह्यंजन । शीघ्रात्तेनामपादंपश्चाद्दक्षिणमेव च । शीघ्रेप्रथमंदक्षिणं अन्यत्रवामम् । अत्रदक्षिणंपादमवनेनिजे स्वयंपादमित्या
 द्रिदिग्गानात्रक्षालनक्रमोच्चेयः । क्षत्रियैरस्ययोः क्षालयितृसलेस्वयंवापूर्वदक्षिणंवेत्यनियमइति नारायणश्रुतिः । दक्षिणोपक्रमंपादौ
 क्षालयेदिति स्मृत्याग्नभाष्य्याशशीघ्रात्तेवामपादमिति निर्मूलम् ॥ ॥ निर्वतंष्टुष्टलं वित्तं कर्णस्थं वा आहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनो
 परीतमंभ्रायोग्यतात् । अपवित्रत्वं च शौचाज्ञानात् । उपवीतस्य कर्मगत्वेन विधानात्त्रिवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अतएव वृद्धपरा
 शरः—कृत्वाशुशीघ्रं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृजलेः । निषद्धशिक्षकच्छस्त्रुद्विजआचमनं चरेत् । कृत्वोपवीतं स्वयंसेवागतः कार्यसंयतम् । शिख
 रुत्त्रयत्रयुत्कमो योध्यः । कच्छंधोक्तेः पूर्वशौचान्मुक्तच्छत्वम् । शिखाबंधश्च देवान्मुक्तशिखस्य शिखाबंधार्थं न तु मृत्पूरीषोस्सर्गकाले शिखा
 मोचनार्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्वा दशगंडूपान्पूरीषोस्सर्जनेनुधः । मूत्रोस्सर्गे तु चतुरोभोजनतितुपोडश । भक्ष्यभोज्यावसाने च गंडूपाष्ट
 क्माचरेत् । स्मृतिरत्नावल्ल्याम्—सुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा । ऋषयः शृष्टतः सर्वैव गेगंडूपमुत्सजेत् । स्मृतिरत्नाचल्यं कृ
 ष्याभट्टीये च—चतुरष्टपदद्वष्टगंडूयैः शुद्धजते क्मात् । मूत्रेपूरीषे सुज्यंते रेतः संस्रवणेपि च । स्मृतिस्त्रहे—सकदेमेतुवर्षासुत्रविश्वयाम

संकटम् । जपयोर्युक्तिकास्त्रिषःपादयोर्द्विगुणंभवेत् । विष्णुः—नानेरघस्तात्कारिकैर्मलैःसुरभिर्वोपहृतौमृत्तौयैस्तदंगप्रक्षाल्याचांतःशुद्धयेत् । अन्यत्रोपहतौमृत्तौयैस्तदंगप्रक्षाल्यस्त्राल्वेन्द्रियोपहतस्तूपोष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतयेति । मनुः—वसाशुक्रमसृज्जामूत्रविट्पूर्णाविण्णखाः । धेन्माशुद्रपिकान्सेदोद्वादशैतेनृणांमलाः । दूषिकानेवमलः ॥ अत्रशौचमाहवौघायनः—आददीतमृदोयश्चपदसुपूर्वेषुशुद्धये । उत्तरेषुपदस्यत्रिःकेवलाभिविशुद्धति । मनुस्तुद्वादशस्वपिष्टजलाभ्यांशुद्धिमाह—विष्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थमृद्वायदियमर्थवत् । देहिकानांमलानांचशुद्धियुद्वादशस्वपीति । कृत्वरत्नेयमः—मूत्रादौपादयोस्त्रिहस्तयोस्त्रिस्तएवच । मृदःपंचदशामेव्येहस्तादीनांविशेषतः । एतदाल्मीयमूत्रादिस्मर्थे । परस्यशोणितस्यैरेतोविष्मूत्रजेतथा । चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्यूताः । शूलपाणौदेबलस्तु—मानुपास्थिवसांनिष्ठामार्तवमूत्रेतसी । मज्जानंशोणितंवापिपरस्यदिसंसृष्टोत् । स्त्राल्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत् । तान्येवखानिसंसृश्यपूतःस्यात्परिमार्जनात् । मार्जनोत्तरमाचमनंच । शंखः—तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्याचनखशोधनम् । नखशोधनंनखांतर्गतमलशोधनम् । एवंपादयोः—अज्ञानात्प्राश्यविष्मूत्रंसुरासंसृष्टमेवच । पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः । रेतःप्राशनेप्येवम् । विज्ञानेश्वरीयेप्रचेत्ताः—नखकेशमृष्टोष्ठमक्षणेअहोरानमभोजनाच्छुद्धिरिति । संवर्तः—कृत्वाभूत्रपुरीपंवायदानैवोदकंभवेत् । स्त्राल्वालब्धोदकःपश्चात्सचैलस्तुविशुद्धति ॥ शौचोकेनियमातिक्रमेप्रायश्चित्संसृष्टनिरन्नाचल्याम्—गायत्र्यष्टशतचैवप्राणायामत्रयंतथा । प्रायश्चित्तमिदंश्रोक्तंनियमातिक्रमेसति ॥ इतिश्रीभन्नारायणभट्टात्मजवल्लभमणभट्टकृताचारलेखौचविधिः ॥

अथाचमनम् । शौचोत्तरमाचमेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिवृहन्नारदीयात् । पूर्वोक्तमृद्धपराशरोक्तेश्च । याज्ञवल्क्यः—अंतर्नीनुचौदेशेउपनिष्टउदश्चुतः । प्राग्नाम्रात्पेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपसृष्टेत् । उपसृष्टोदाचमेत् । अत्रविज्ञानेश्वरेणद्विजोनिशुद्ध

दिरित्युक्तेः शूद्राचमने उपवेशनादि नियमोनेतिकेचित् । युक्तुं ब्राह्मतीर्थस्यैव द्विजे नियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
 हारीतः— ऐशान्यभिमुखो मूलोपस्थेशु यथाविधि । हेमाद्रौ देवलः— उदशुखो वा दैवल्यैपैतृके दक्षिणा मुखः । स्मृतिरत्नाचल्याम्—
 याम्यप्रत्यशुपल्लेन कृतमाचमनं यद्दि । प्रायश्चित्तदाहुर्योत्त्वानमाचमनं रुमात् ॥ ॥ तीर्थान्याह याज्ञवल्क्यः— कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
 ग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यप्यनु रुमात् । वसिष्ठः— अंगुल्यग्रेषु मातुष्यणिमप्येवाग्नेयतीर्थमार्पकनिष्ठिका मूलइति तीर्थानि । ब्राह्मणस्य
 दक्षिणहस्तेर्पचतीर्थानीति प्रचेतः स्मृतं । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अंजलितर्पणे दक्षिणहस्ताभावे च वामहस्ते पितृदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदं क्षत्रिया
 युपलक्षणम् । ब्राह्मणतीर्थे न द्विजो नित्यमुपस्थेशेदिति याज्ञवल्क्ये न द्विजपदोक्तेः । हेमाद्रौ चं द्विक्रियायामप्येवम्— कायं कनिष्ठिका मूले तीर्थमुक्तं
 द्विजस्य त्वितिवर्धमानपरिभाषायां शांखोक्तेश्च । शूद्रस्य तर्पणादौ पिवादितीर्थक्षेपाच्च । अतएव— ब्राह्मणविप्रस्तीर्थेनेति मनूक्तौ विप्रपद
 माचमनं कर्तुं मानोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्र विकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्ययोर्भेदे च न प्रतिप्रयोगमिति चं द्विका । वस्तुतस्तु एकैकाचम
 नांतर्गतत्रिःशशनेत्येकमेव तीर्थम् । ब्राह्मणनित्यमुपस्थेशेदिति याज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्मणमुल्यम् । यत्तु हेमाद्रौ शांखः— राजापत्येन तीर्थेन त्रिः-
 प्राथीयाजलं शुचिरिति । घबमनुः— कायैर्दक्षिकाभ्यां धानपित्र्येण कदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्य क्षताद्यवरोधे ज्ञेयमिति पृथ्वीचंद्रः । हारीतः—
 वामहस्ते कुशांकृत्वा समाचामतियो द्विजः । उपस्थं भवेतेन रुधिरणमलेन च । वामहस्ते केवले । उभयवस्थितैर्दभैः समाचामतियो द्विजः । सोमपा
 नफलं तस्य भोक्तव्यं फलं भेदिति गोभिलोक्तेः । आह हेमाद्रौ गौतमः— वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणे नपि वेन्नतु । वक्ष्वाजिनोपग्रहणेन दोषः
 पित्तो भवेत् । चंद्रोदये यमः— तावन्नोपस्थेशे द्विद्वान्यावद्वाभेन न स्पृशेत् । दक्षिणं करमिति शेष इति पृथ्वीचंद्रः । जलमिति चं द्विका परार्का ।
 हस्तसंजलमित्याचारादर्शः । आचारप्रदीपे— दक्षिणे संस्थितो यंतर्जन्यासव्यपाणिना । ततोयं स्पृशेत् यस्तु सोमपा नफलं लेभेत् ।

आचारचंद्रोदयेष्वम् । आश्वलायनः—अथीकृतपवित्रेणनभुञ्जीयान्नचाचमेत् । अथिब्रह्मअथिः । नम्रह्यग्रथिनाचामेन्नदूर्वाभिःकदा
 चनेतिचंद्रोदयेस्पृत्तिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अवृत्तंतस्यतत्सर्वभवत्याचमनतथा । याज्ञव
 ल्क्यः—अद्विस्तुप्रकृतिस्थाभिर्हिनाभिःफेनबुद्बुदेः । हृत्कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्धेरन्थीचशुद्धशसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्र
 कृतिस्याभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेतिविज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रतिनेत्याचारादर्शः । मापमजनमात्रा
 हृदयंगमाभयंतीत्युशानःस्मरणादेककपादहान्याकंठतालुतदतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेपासुपनीतवदाचमनमित्या
 चारचंद्रोदयः । तत्र । नद्यास्मिन्पुण्यतेकर्मकिंचिदामौजिवंधनात् । शूद्रेणहिसमस्त्रावद्यावेद्रेनयुज्यतइतिमन्त्रकैः । उपनयनात्पूर्वशूद्र
 समत्वोक्ते शूद्रवदाचमनमित्युक्तम् । दौघायनस्तुशूद्राणामार्कच्छिष्टि(?)तानामार्यवदाचमनवैश्यवच्छौचमिति । हारीतः—विवर्णगंधव
 तोयंफेनिलंचविवर्जयेत् । प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिपिद्धम् । माधव्यांप्रचेत्ताः—अनुष्णाभिरफेनाभिःपूताभिर्वह्वच
 धुषा । हेमाद्रीचौधायनः—शब्दमकुर्वन्निरपोहृदयंगमाःपिबेदितिटोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेशुच्छिष्टोहैवातोन्व
 यामवतीति । दक्षः—अक्षाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिपेदंबुबीक्षितम् । यमः—रात्रावबीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । उदकेनातुराणांतुयथो
 प्येनोष्णपायिन्याम् । मार्कण्डेयगारुडयोः—अंतर्जलुतथाचामेन्नित्युत्तुर्वापिवेदयः । अत्रचतुष्टयत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिमाधव्यांहै
 माद्रीच । देवपितृकर्मपिपयत्वेनव्यवक्षेसन्त्ये । त्रित्वेनचतुष्टयाभावेइतिमदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रिरिलबीडनिषेपरमितिम
 दनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनअथिश्मेल्यादि तेनसहचतुष्टयमन्त्रनिरितिहरदत्तः । हेमाद्रीवैचलः—अथापःप्रथमासीर्थादक्षिणा
 त्रिःपिपेस्मम् । प्रथमाद्राक्षात् । सप्तमव्यपथनेनैस्पर्धेइत्युक्तं । तत्रैव मर्याजः—आयंतंपूर्वतःकृत्वागोर्कर्णाकृतिवल्करम् । सहतांगुलि

नातोयद्वीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठान्यांशेणेणाचमनं चरेत् । मापमजनमात्रास्तुसंगुष्टात्रिःपिवेदपः । मापमजनमात्रपानंत्राबाणमात्र
 परम् । क्षत्रियादेस्तुन्युत्तम् । स्मृत्यर्थेसारे—पीतावशिष्टांसुपानेवामहस्तेनपानेपरकार्थमिति । अविन्द्ये—दक्षिणतुकरंकृत्यागोकर्णाकृति
 वस्तुनः । त्रिःपिप्रेदक्षिणेनांबुद्विरासंपरिमार्जयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठेकवदिःकृत्यपुनर्गोकर्णाकृतिंकुयो
 द्वितिहेमाद्रिः । चतुश्चपरिशिष्टे—गणिपादमुखंग्रहाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौविच्छिष्टौवित्तलत्सित्वांतरांगुलीःसंहतोर्ध्वाःकृत्यात्रिः
 पिवेत् । संहतमव्यमांगुलिभिःपाणिप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चास्युक्षेति । आचारादर्शंअविन्द्ये—समौचचरणौकृत्यातथावद्धशिखो
 नृप । वनांगुलिकरंकृत्वाएकाग्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । याज्ञवल्क्यः—त्रिःप्रास्थापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्विःसमुपस्पृशेत् ।
 प्रतिसमुदकंप्राहम् । अंतरापाणिमाच्छाव्यवारिणेशिबधमंस्तरात् । शौनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः । कुर्वन्नाच
 मर्नपिश्रोनिस्त्रयानिसमालभेत् । तदभावेतुकुर्वतिपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीतिगौतमोक्तेः । शी
 र्षण्यानिततःखानिमूर्धानंचनृपालभेदितिचिष्णुराणावेतिहेमाद्रिः । नामेरूध्वानीतिमिताक्षारायाम् । चंद्रोदयेद्वारीतः—चाम
 हस्तेत्सपःकृत्यापःखानिसमुपस्पृशेत् । वृथेवाचमनंतस्याप्रायश्चित्तीयतेहिसः । दक्षः—संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुखम् । संहतांगुलि
 भिःपूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणंचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाम्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततःपरम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुपी । अंगु
 ष्ठानामिक्ताभ्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठान्यानामिहृदयंतुतलेनै । सर्वांगिश्चशिरःपश्चाद्ब्रह्मचाग्नेणसंस्पृशेत् । अंगुलिभिस्त्रिस्तुभिर्भ्यभाभिः । मध्य
 माभिर्मुलेपूर्वैतिस्तुभिःसमुपस्पृशेदितिचंद्रिकायांयोगपाज्ञवल्क्योक्तेः । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनंबाह्वनंतरंशिरःस्पृशोर्ध्वम् । शं
 खस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नासासुटहयम् । अंगुष्ठस्थानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमांगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नेत्रमहयंततः । कनिष्ठांगुष्ठ

योगेनस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नाभिचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्साणितलेनतु । संस्पृशेच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । चंद्रोदयेपैठीनसिः—अग्निगु
 षुन्तस्मात्तेननमर्वाणिस्पृशेदिति । आश्वलायनः—पाणिनापोऽग्निमेनेष्ववमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्गुखालंभनंस्थूतम् ।
 सूर्यावदक्षिणेनेत्रेनामसोमायवायेव । नसोदिग्न्यःश्रवणयोर्बाहोर्द्विराधसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोरंतरिक्षायगुह्यके । दिवेनामौत्रक्षणेचवि
 प्यनेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्तेहस्तप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यत्राम्यानेत्रयोराचमस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा
 नामिकाभ्यांचकनिष्ठाम्यांचपाहुके । सांगुष्ठैरखिलैरेवस्थानेष्वन्येषुसस्पृशेत् । व्याघ्रपादः—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनसृजेत्करम् । पंचमे
 नचपष्ठेनद्विरोष्ठापुन्यजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनावसृजेदेकवारतुभंत्रचित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वमिमंभ्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच ।
 दक्षिणदशमेनाग्निवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेद्दूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यत्राम्यांसंस्पृष्टाम्यांज
 लेःमहा । नासारंशेवायुदेवंप्रद्युम्नाभ्यायुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंस्थिष्टाम्यांजलैःसह । धनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेदक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममं
 त्रेणताभ्यांनामांस्पृशेदथम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाम्यांसंस्थिष्टाम्यांजलैःसह । अथोक्षजनृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृ
 शेद्बुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाच्छिष्टैर्जलैःसह । सुजौतुहरिक्षि
 प्याभ्यांसंस्पृशेदक्षिणोत्तरी । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—देव्याःपदैस्त्रिभिःपीत्वाअब्जिर्गैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्ब्याहृतिगायत्र्याशिशोर्भंत्रैर्द्वि
 धास्पृशेत् । स्मृत्यर्थसारे—तदोकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । तैस्त्रिरीयश्रुतौ—त्रि
 राचामेद्विःपरिमृज्यसंस्कृष्टुस्पृशेत्शिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेद्वयमालमतइति । तेदेतद्रक्षयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति । नपुरुषार्थाचमनेकमर्गाचम
 नेनाप्रवर्तते । हेमाद्रौषौष्यायनः—त्रिःपरिमृजेद्विरित्येकइति । तत्रैवकण्ठः—अथर्षवेदेतिहासपुराणानिध्यायनज्ञाबोधेणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मृज्यादिति । हेमाद्रीदक्षः—नाम्रागुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । आपस्तंबः—दक्षिणेनपाणिनासव्यंग्रोक्ष्यपादौ
 शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुपीनासिकाश्रोत्रेचेल्यथापउपस्पृशेदिति व्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णावोष्ठीचतदनंतरम् । ततःस्पृशेन्नाभि
 देशुनरपश्चसंपृशेत् । वीधायनः—हान्यद्भिःसंपृश्यपादौनाभिंशिरःसव्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । पैठीनसिः—पादौग्रोक्ष्यसव्येपाणौशे
 पाथपोनिनयेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंभवश्चेत्युक्तम् । शूद्राधिकारेगौतमः—आचमनार्थे
 पादप्रक्षालनंभवेकइति । ब्राह्मणे—स्त्रीशूद्रयोरनित्यामंश्चालनाचकरोष्ठयोः । आचमनक्रियेतियेतिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ अथाचमननि
 मित्तानि । यमः—उत्तीयौदकमाचामेदवतीर्थतथैवच । ब्रह्मांडे—निष्ठीवितेतथाभ्यंगोभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पृशेत्
 यापादावसेचने । उच्छिष्टसचसंभापादशुभ्यप्रयतसच । संदेहेषुचसर्वेषुशिखांगुक्त्वातथैवच । विनायशोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
 ह्वाचैवसंपृश्यदंतासक्तंथैवच । देवलः—भोजवेदंतलग्नानिनिहंत्वाचमनंचरेत् । हारीतः—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिःमापणेमूत्रपुरीषोत्सर्गद
 श्नेनेदेवतामभिगंतुमाचामेदिति । जपादौस्त्रीशूद्रभापणेशुक्तंमाघवीयेस्मृत्यर्थसारेचप्रजापतिः—उपक्लेमविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपि
 सन् । कृत्वाचपितृकर्मणिपसकृदाचम्यशुद्धति । चंद्रिकायांहारीतः—सुपुसुराचामेदिति । आपस्तंबः—खग्रेक्षवथौसिंघाणिकालं
 भेलोहितस्यकेशसवसानामयेगंवाभ्राक्षणसखियाश्चालंभेनीवीपरिधायउपस्पृशेदिति । सिंघाणिकानासामलः । केशस्यमृगिगतशिरोगतस्यचेति
 प्रयोगपारिजातः । च्युतकेशनससर्शेइतिस्मृत्यर्थसारे । अथ्यादिस्पर्शआचमनंनिकित्तंविनास्पृशेदितिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पृशेआच
 मनमभिगोस्पर्शवत्यायश्चितत्वेनविहितइतिमदनरत्ने । ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्येतिप्रयोगंपारिजातः । नीवीअधोवासोअंशिरितिचंद्रिका ।

मार्कण्डेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणि तथागुर्भवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्धदेवशुक्तिक्रियाम् । बृहस्पतिस्मृतौ कर्मप्रदीपे च—
 पितृमंत्रानुरेणे आत्मालभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गे आकन्दे कोधसंभवे । मार्जारसूषिकासशेषह्रासे नृतभापणे । निमित्ते चैव पुसर्वेषु कर्मकुर्वन्नपः
 स्पृशेत् । आलंभे विहिते हृदयस्पर्श इति कल्पतरुः । आत्मस्तुताविति वर्धमानः । स्पृशेदिति सर्शमात्रमिति स्पृशति रत्नाबलिः । आचामेदि
 ति वर्धमानः । मार्जारकर्तुं के स्पर्शो आचमनं स्वयं कृते खानगित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पर्शो खानम् । अभोज्यसत्तिकापंडमार्जारखंडंश्च
 कुक्कटात् । संस्पृश्य शुद्धयति खानानादुदक्याग्रा मसूकराविति वर्धनादिति शूलपाणिः । केचित्तु मार्जारस्पर्शः पुच्छान्यदेशपरः । कर्मकाले अद्भुद्धि
 पूर्वस्पर्शविषयो वा । पुच्छे विडालकं स्पृष्ट्वा खानात्वा विप्रो विशुद्ध्यति । भोजने कर्मकाले च विधिरप उदाहृत इति तत्रैव बुद्धिपूर्वखानविधानादन्यदाशु
 चिरेव । मार्जारश्चैव दर्वीचमारुतश्च सदाशुचिरिति मनूक्तेरित्याहुः । घान्नबलक्यः—रौद्रपिच्यसुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिवारकात् । व्याहृत्या
 लभ्यचात्मानमः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेयं त्रौद्रादिपाठोत्तरं कर्मनोक्तं तत्र नोदकस्पर्शः । संभ्रहे—श्राद्धारंभेऽवसाने च
 चपादशौचार्चनंतयोः । विकिरेपि हृदाने च कुर्वादाचमनं कृती । तत्र प्रथममेव द्विःशेषाणि तु सकृत्सकृत् । चंद्रिकायां कौर्मे—उच्छिष्टं पुरं
 दृष्ट्वाऽभोज्यं चापितया विधम् । आचामेदश्चुपाते च लोहितस्यातैव च । ज्ञानात्तपः—आचामेवर्षणे नित्यं मुक्त्वा तां बूलचर्वणम् । ओष्ठी
 विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च । चर्वणे आदावंते च । अनाचम्य भक्षणेऽष्टशतजपो भोजने तु पावस इति स्मृत्यर्थस्य सारात् । अपरांके—
 ग्राणसायमनं कृत्वा आचामेत्ययतोपिसत् । मनुः—वेदमध्ये व्यमाणं श्राप्यन्नप्रश्नंश्च सर्वदा । आचामेदिति संबन्धः । विष्णुः—पंचनखा
 स्थितिः स्नेहं स्पृष्ट्वा चामेबंडालम्लेच्छसंभापे चेति । पाराशरे—श्याकं वापि चंडालं विप्रः संभापेत यदि । द्विजसंभापणं कुर्यात्सावित्री तु सकृत्सक्रेपत् ।
 उच्छिष्टैः सह संभापेति रात्रेण विशुद्ध्यति । द्विजो नूचान इति भावः । चंद्रिकायां पाप्मे—चंडालादीन् चपेहमेदं प्राचामेद्विजोत्तमः ।

गशुन्मृग्यर्गमारे- अंलगंभापणे रुर्महुननाचामेदित्युक्तं तच्चित्तम् ।-तृष्णीमासीतचवपंशं डालपतितादिकात् । दृढतात्वायुपसृश्याभाप्यस्वा
 ताीशुक्लीतिचंद्रोदयंयर्मानपरिभाषायां योगयाज्ञवल्क्ययोक्तेः ।-चंडालपतितीदृघ्नानरःपश्येतभास्करम् । ज्ञातस्त्वैतौसमा
 श्रंस्यगर्भेऽनानगापरेदिनिचंद्रिकायांब्यासोक्तेश्च । साधवीये-चंडालरुपथंगत्वागायत्रीस्मरणान्छुचिः । यस्तुब्धयाघ्रपादः-
 चंद्रांग्रहिनैर्नदूरतःपरितर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्संकटपरम् । अतएवबृहस्पतिः-युगंचद्वियुगंचैव
 चितुगंचचतुयुगम् । चंडालपृतिनेदक्यापतितानामपःकृमात् । अंगिराः-श्रादीन्सृष्ट्वापिवाचामेत्कर्णवादक्षिणंस्थोत् । नाभेरधःस्पर्शे
 तत् ।-नाभेरूर्ध्वंरुरीमुस्त्याशुनायुपहन्यते । तत्रखानमधस्ताचेत्यक्षाल्याचम्यशुद्धवतीतितेनैवोक्तेः । चंद्रिकायांशातातपः-चर्म
 तारतारगेऽव्यापव्यालोपजीविनी । निर्णेजकःसीनिकश्चनटःशैल्यपकस्तथा । मुलेभगस्तथाश्वाचवनिताःसर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्यजीवीग्रा
 म्यतुष्टुहरी । एतैर्दंगंस्थंम्याच्छिरोचर्जद्विजातियु । तोयेनक्षालनंकृत्वाआर्चातःप्रयतोमतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । आचारादर्शोसं
 यनः-चर्मरंजकंरंभीपरंनटमेव । एतान्सृष्ट्वानरोमोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् । इंदंशिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानंवक्ष्यते । ज्ञांत्वा
 यनः-शुलेनिष्ठोतितैचनदंतोच्छिष्टेत्तयानृते । पतितानांचसंभापेदक्षिणंश्रवणंस्थोत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरमिश्रधर्मराद् । विप्रस्यदक्षि
 पेऽरुणैर्वैनिष्ठंतिगंदा । निम्रोक्तेःक्षत्रियादीनांदक्षिणरुर्णस्पर्शन । विप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तत्र । उप
 दक्षपरंगानामावात् । इंदंचाचमनासंभवे । तथाचहरनाथीयेमाकेड्ये-कुर्यादाचमनस्पर्शोपृष्टस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालंभनंवापि

दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभक्तोद्धेतस्पूर्वाभावेपरंपरम् । विज्ञानेश्वरादावप्येवम् । टोडरानंदे पराशरः—गंगाचदक्षिणे श्रोत्रेऽना
 मिकायां हुताशनः । उभयोः स्पर्शने चैव तत्क्षणादेव शुद्धयतीति । बौधायनः—नीवीं विश्वं सपरिचायाप उपस्पृशेदाद्रवृणंगोमयं भूमिगामोपधी
 वेति ॥ ॥ अथ द्विराचमननिमित्तानि । याज्ञवल्क्यः—ब्राह्मणापीत्वाक्षुते सुते शुक्त्वारथ्योपसर्पणे । आचांतः पुनराचामेद्वा सो
 विपरिधाय च । वक्षपरिधाने सकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववास.परित्यज्यान्यवास.परिधाने द्विराचमनम् । तस्यैवान्ययापरिधाने स
 कृदाचमनमिति टोडरानंदः । कर्माधिकारार्थं द्विरन्यत्र सकृदित्यन्ये । कौर्म—रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गंऽशुचिभाषणे । संधयोरुभयोस्तद्ब्रदा
 चांतोप्याचमेत्युन. । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनकर्माधिकारार्थं । हारीतेन तत्र सकृदाचमनविधेर्न्यवस्थासंभवेऽष्टदोषदुष्टविकल्पयोगात् । ब्रा
 ह्मे—होमेभोजनकाले च संधयोरुभयोरपि । आचांत.पुनराचामेजपहोमार्चनेषु च । संध्यात्रयां दुपानेपुषूर्ध्वपश्चाद्द्विरा
 चमेदिति स्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयं दुपानेचेत्यर्थः । सायणीयेनंदस्वरिः—भूसुपवीतधिन्यासेसखेर्हीपपक्षणे । पैतृककर्मणि स्नेहम
 क्षणं ताद्ययो सकृत् । बौधायनः—हृविर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृतम् । कौर्म—प्रक्षाल्यपाणिपादौ च भुंजानो द्विरुपस्पृशेत् । प्रीवित्वांदा
 वनारंभे कासश्वासागमे तथा । चत्वरवारमशानं वासमागम्यद्विजोत्तमः । स्मृत्यर्थसारे—रोदने पीत्वावलीढे युक्त्वा चाभ्यगे द्विराचामेदिति ।
 द्विराचमनं ऽग्रगृतेपाणिपादक्षालनसकृत् । द्योपकारसौकत्वात् । आसस्पर्शादित्वदृष्टभेदादावर्तते । तत्र त्रिराचम्यंगान्युपस्पृश्यपुनःसांगाच
 मनक्रियेत्वेवं दाक्षायण्ये श्रेदर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्याचारादर्शः ॥ ॥ अथाचमनापवादः कालतः । हेमाद्रौ पैठीनसिः—
 अपेयदिसदातोपरात्रौ मध्यमयासयो. । ह्यानैचैव न कर्तव्यतैवैवाचमनक्रिया । तत्रैव चिन्वाभिन्नः—महानिशातु विज्ञेयागम्यस्थं प्रहरद्वयम् ।

तस्यांनंतुर्वातिकाभ्यमाचमन्तथा । तत्रैवपद्मंश्रिंशन्मते—मूत्रोचारेमहारानौकुर्वन्नाचमन्तुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्रःप्राजापत्यार्धम
 इति ॥ महानिशाद्येथा । तनाद्यामाहमार्कंडेयः—महानिशाद्येवटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यात्यातृतीयस्याधेत्यर्थः । द्वि
 तीयातृथिश्चाभिचोक्ता । द्रव्यतःस्मृत्यर्थस्सारे—अस्त्रिगपञ्चौषधेजग्धेस्त्रिग्धेबुद्धेसलेपने । नाचामेद्धोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थंऋमुकादिषु । अन्येषुचा
 ममद्येषुसंसोषुसुगधिषु । तांबूलेऋमुकेहोमेषुक्तखेहानुलेपने । इक्षुदंडेतिलेसूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्वक्तृगुणकाष्ठेषुनाचामेदामभक्षणे । म
 धुपर्केचसोमेचप्राणाहुतिषुचाप्सुच । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । ऋमुकादिष्वित्यत्रादिशब्दात्तांबूलादीनि । पुनरत्रेतांबूलकमुक
 योत्रदृणादनपूर्वाचमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्वितिसांमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टसचमंत्रपाठासंभवादाचमनेश्राप्तेतन्नि
 षेधः । तेनपियससमीयन् । तेनभोजनेजसृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरंनाचमनम् । अतएवाप्सितिप्राणाहुतिसाहचर्याददृतापिधानमसीतिपीतां
 प्परं । अन्यथोच्छिष्टम्यमनपाठासंभवात् । तेनतस्मिन्नप्यानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तंश्राद्धहेमाद्रौ । नचैवंपुरीषाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्त
 व्येत्तनाधिकारसिद्ध्यर्थमाचमनांतरापत्तिः । आरंभणीयान्यान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासांगारभणीयातिदेशादारंभणीयायांप्राप्तानवस्थाप्रसं
 गात्वात्मनिस्वातिदेशासंभवात्वनतथेहापि । नचैवमाचमनेसकृदल्पानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जल्पानस्यगायत्र्यादिमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्य
 तदसंभवादित्युक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसमव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृष्णभट्टीये—अनाचांतःपिबेद्यस्तुपीत्वाना
 चामयेयदि । गान्यपृथतंत्रमप्राणायामेनशुद्धति ॥ ॥ आचमनापवादआचारसारे—अपोजग्धौषधंजग्ध्वाकृत्वातांबूलचर्वण
 म् । सौगंधिकानिसर्वाणिनाचमेतविचक्षणः । अपोजग्ध्वेलयत्तापिधानमसीतिमंत्रैः । पीत्वयोव्येज्यमाणश्चाचामेलयतोपिसन्नितिमन्त्रैरिति

कल्पतरुः । अस्पृच्छता निषयात्सीत्वापइति नैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । विश्वादेशं आपस्तम्बः—संख्यार्थेभोजनार्थेवापितृदे
 वप्रयोजने । शूद्राहतेनगाचामेअपादिहवनेषुच । संवर्तः—शूद्राशुभ्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिषेधः सर्वकर्मसुज्ञेयः । स्मृत्य
 र्थसारे—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणान्द्रुदकशेषेणकर्माणिकुर्यात् । यदिकुर्यात्सौजलस्रावयित्वात्रांबुपात्रंस्थापयित्वोद्धृत्यकुर्यादिति ।
 आपस्तम्बः—नवर्षधारयाचामेअत्रप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरः स्वयभिन्नोभूभागः । वसिष्ठः—प्रदरादपिगोतृसेराचामेतेति । नेदं कलौ ।
 गोतृशिशिष्टेष्यसिष्टिराचमनक्रियेतिमाधवीयेकालिवज्येषुपाठात् । स्मृतिसारे—एलालवंगकर्पूरगंधावैर्वासितैर्जलैः । नाचामेदद्भिरूष्णा
 भिरूथाशोचानशेषितैः । चंद्रोदयेसंग्रहे—पात्रावशिष्टंयच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदभुनिःस्राव्यशेषेणाचमनंचरेत् । चंद्रिकायां
 विष्णुस्मृतावप्येवम् । देयजानीये—शौचशेषपादशेषपीतशेषतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पशुक्षणकृतिविना । स्मृत्यर्थसारे—पाद
 शौचशिखाकच्छवपथौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्निलवद्वेकठेशिरस्यपि । प्रयोगपारिजातेभृगुः—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामे
 द्विकदाचन । अकृत्वापादशौचंयतिष्ठन्पुत्रकशिशोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्येतरपरम् । जानोरूर्ध्वजले
 निष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्धवतीतिविष्णुक्तेः । अधस्ताज्जान्वोः । चंद्रिकायांविष्णुः—नस्पृ
 शन्नहंसत्वन्नशचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेत्ताः—नासमपादवाचामेदिति । स्मृत्यर्थसारे—उपविष्टःसनाचामेज्जातु
 मानादशोजले । तथा—सोपानत्कोष्ठतोष्णीपःपर्यंकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदक्षैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौपधि
 जग्धिकृत । नागदेवाह्निकेयमः—मधुपर्केभोजनतिसध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुण्डासनः । स्मृत्यर्थसारे—
 नयज्ञोपवीतमुत्तरीयं चान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्स्रवन्नचोपवीयाचामेत् । द्वारीतः—नजले

शुक्रवनेणश्लेथेयाद्रवाससा । तर्पणाचमनजप्यगार्जनादिकमाचरेत् । पैठीनसिः—अंतरेकषहारेककृत्वापादमाचमेदिति । व्यासः—
 शिरःप्रावृत्यकंडंचमुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःश्रीचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । गौतमः—नमुख्याविशुपउच्छिष्टंकुर्वतिनचेदंगेनिपतं
 तीति । अंगस्पर्शेआपस्तंबः—यथास्याद्धिदवःपतंतउपलभ्यंतेतेष्वाचामेत् । गौतमः—मंत्रब्राह्मणमुच्चारयतोविदवःशरीरउपलभ्यंतेनेते
 प्याचमनमिति । मनुः—स्थंतिर्षिदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेषार्थैवैःसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाअंघादिस्यर्शेदोप
 इतिमयात्तिथिः । तन्न । प्रयांलाचमतोयाश्चशरीरेविशुपोनृणाम् । उच्छिष्टदोपोनास्त्वन्नमृषितुल्यास्तुतेस्तुताइतिमाधवीयेयमोक्तौ
 शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्राधिकम् । तेनांगांतरस्पर्शेपिनदोपइतिसर्वज्ञनारायणः । माधवीयेत्येवं । आपस्तंबः—
 नमश्शुभिरुच्छिष्टोभवतिचावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । मुखजाविशुपोमेध्यास्तथाचमनर्षिदवः इति ।
 शंखः—दंतवदंतलमेपुरसर्वमन्यत्रजिह्वाधिमर्शनादिति । गौतमस्तुत्राक्युतेरेकेइत्याह । व्युतेतुशंखः—व्युतेष्वासाववद्विद्यात्रिगिरिभवे
 तच्छुचिः । मुखोदकमाहावः । शातातपः—दंतलमेगूलफलेमुक्तमेहेतवैवच । तांमूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । स्मृत्यंतरे—
 अलाबुतात्रपात्रस्थंकरकस्थंचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयंशुद्धीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्बादिपात्रं
 यतिपरम् । यतिपात्राणिस्त्रेणुदावंलाभुमयानिचेतियाज्ञवल्क्योक्तेः । अंतैजसानिपात्राणितसस्युनिर्घ्नानिचेतिमनूक्तेश्च । अलाबुदार
 जंघाष्वैषणवंशुन्मयंतथा । एतानियतिपात्राणिशुद्धस्थोनसमाचरेदितिपंवाघतनसारेव्यासोक्तेश्च । तत्रैवसंवर्तः—सौवर्णराजताम्रं
 मुख्यंपात्रंकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंशक्यतेयत्रधारितम् । कुष्णभट्टीषेमरीचिः—कालेनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःश
 तक्रुत्योपिनकदाचनशुद्धति । यत्सुस्मृत्यर्थसारे—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चनेषुबिल्वाशमचर्मभिः । अलाबुदारुपात्रैश्चनारिकैलैःकपित्त्यकैः । तु

लैः काष्ठैर्बलाधारैरन्यातरित्स्मृत्यैः । वामेनोद्धृत्यवाचामेदन्यदातुरसंभवेति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुर
 संभवेवामेनमंदंशादिनोद्धृतैर्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवत्रैस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्यंजलंनैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित् । अन्येतुवामे
 नपात्रमुद्धृत्यनपिदक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरोप्यपात्रैश्चेत्याहुकेर्यदिस्वहस्तेनाचामेदतैरेवेतिपरिगणनवलात्रियमेननान्यैरित्यर्थारिपत्तलका
 म्यादिभिर्वागोद्धृतैर्नाचामेदिलाहुः । प्रयोगपापरिजातसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रवर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेद्धमितेनना
 न्यथा । अत्रमृत्तिलप्रत्येभूर्लापिलम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेषुयुतोर्ययत्तोर्यंतांम्रभाजने ।
 सौम्यैराजतेचैवैवाशुद्धंतुतत्स्मृतम् । अपराकैस्मृत्यंतरे—ताम्राशमनालिकेराब्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचि
 रेवसः । नकेवलमन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणमट्टकृतावाचारब्रह्मेवाचमनम् ॥

अथदंतधावनम् ॥ अत्रिः—मुखपयुपितिनित्यंभवत्यप्रयतोऽनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेदंतधावनम् । तसाद्यंतयोराराचामेत् ।
 आग्नेये—शौचंकृत्वागृदाचम्यभक्षयेदंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभक्तत्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च । आचारादर्श
 विष्णुः—प्रातर्भुक्त्वाचयतवाग्भक्षयेदंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरिमितिहलायुधः । विष्णुः—कंठकिक्षीरिष्टुक्षोथंद्वादशांगुलमात्रणम् ।
 कनिष्ठांगुलित्रत्थंलंपूर्वाधिकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टिहोलेह्ननिकातथा । द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविदश्चद्रजतीनां
 नवपदचतुरंगुलम् । स्मृत्यर्थसारेतु—तित्तंकषायकटुगुणधिकंठकिक्षीर्यंत्रणमृजुकीटाद्यदपितंद्वादशांगुलंविप्रे क्षत्रादिज्वंगुलिह्वासइत्युक्तम् ।
 शंभुः—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यचतुरंगुलम् । अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः—आम्राप्रातकसर्जेषुबृहतीश्रीपणिपुत्रागकान्
 चंपविकदंशिरीपसदिरापामार्गेनिधातुनान् । नारिगंवदरीप्रियंगुशुकुटजान्धानीतमालंताकांकोलत्वरिमर्दलोप्रमधुकान्नाजादनंपर्णकम् । जाल्याट

रूपयति युक्तं च शृङ्गान्कपायं ककुटकंच । गृहीतशुद्धीदंतानामन्यांस्तत्र विवर्षयेत् । आघ्रातकधांवाडाइति प्रसिद्धः । सर्जोरालइति प्र
 सिद्धः । राजादंबं चारोली । कदरः खेतसारः खदिरः । अतिमुक्तजंभोगारवेली इति मध्यदेशे । मधूकोल्येष्ठीमधुः ।
 संग्रहे—अपामागंधृतिर्मेषाग्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । अंगिराः—शस्त्राल्यभंक्त्वा तज्ज्वाञ्छुचौदेशे समाहितः । जातूकण्यः—ईशान्य
 भिमुरः कुर्याद्वायतोदंतधावनम् । कृत्यरत्ने गर्गः—श्राशुलस्य धृतिः सौल्यं शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कार्यपश्चिमेन पराजयः ।
 उत्तरेण गवांशः स्त्रीणां प्रिव्यजनसच ॥ अथ निपिद्धानि । मदीयाः श्लोकाः—छेष्मातकः पिप्पलित्तिदुकौ पारिजातरिष्टाक्तसुकेंगु
 दीच । कार्पासमव्यौ शणपा रिभद्रौ कुशेष्टके वैपकुलश्च शुष्कम् । शाल्मल्यक्षौ शिशुगोचानखानिकाशोलोष्ठसंघवंचांगुलिश्च । सुवत्वांगुष्ठानामिके
 शिशुपायायुत्त्रापणगारपापाणतार्णम् । कुंभो विभीतकधवौ सिकताश्च मत्स्यो निर्गुडिगुगुलपटौ कनकश्च कच्छः । नंदास्यष्टमिरंभ्रयोर्ब्रतदिने देशे
 वीभूमिने श्राद्धे जन्मदिने च तुर्दशियुगे कर्तौ व्यतीपातके । द्वादश्यां निबजन्मभे परतरे तत्पूर्वभे पौर्णमास्यां मांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुते वा
 भृगी । प्रतीचीमुत्सोदक्षिणाशामुखो वा द्विजानां चिशुद्धिं न कुर्यादमीभिः । अत्र मूलं पृथ्वीचंद्रादियुस्पष्टम् । पारिमद्रो निवत रुरिल्यमरः । रक्त
 मंदाइति हिमाद्रिः । यत्तु आद्रकाशिकायां स्मृतिः—शणशाकं मृतं मांसं करेण मथितं बधि । अंगुल्यादंतसंघर्षस्तुल्यं गोमांसं मक्षणैरिति
 तदंगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपापणैरितरंगुलिभिस्तथा । सुक्त्वात्स्वनामिकांगुष्ठौ न कुर्यादंतधावनमित्त्वं त्रिकायां दृष्ट्या ज्ञव
 ल्ययोरोक्तः । चाराहे—अज्ञातपूर्वाणि न दंतकाष्ठान्यद्याद्यप्यत्रैश्वसमन्वितानि । न सुग्मपत्राणि न पाटितानि चार्द्रं शुष्काणि विना त्वचा च । आ
 श्वलायनः—दीक्षितो ब्रह्मचारी च यतिश्च विधवांगना । नित्यमद्यादंतकाष्ठममायांतु विवर्षयेत् ॥ ब्रह्मचारिणं प्रकृत्य कौर्भे—नाद
 श्वैवैषीक्षे तनाचरेदंतधावनम् । अतो ब्रह्मचारिणो विकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तु पूर्ववाक्ये ब्रह्मचारिपदं वैष्टिकपरं यतिसाहचर्यादिति युक्तम् ।

स्मृतिमंजरी—स्वस्वलाचतुर्थे ह्यित्युक्तिकादशमेहनि । हानात्पूर्वबंधमोक्षेनिधेष्वपिचरेदिति । बंधोनिगडः ॥ ॥ अथविहितनिषिद्धा
 नि—खर्जुरपीलुवटथिल्वकंदंबंधूकाश्रत्यकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटुजावथतिंतिणीचनिर्गुड्युदुंबरविशोकककोविदारान् ।
 विद्वानेतान्सदानि यात्यतिपिद्धविधिस्तान् । अनदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौ विशेषविधिनशेषनिषेधेसतिपुनर्निषेधःप्रतिनिधित्वेनग्राहणं
 नेत्यर्थकोमापनिषेधदित्याचारचंद्रोदयः । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तत्र । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् । वयंतुविहितग्रहणेन
 तदन्यनिषेधेसिद्धेषुनसद्ग्रहणविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थविहितनिषिद्धान्यालाभेविहितनिषिद्धग्रहार्थतद्रणनमितिव्रूमः । नारदः—आस
 नेशयनेनेपादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु । धर्मसारे—क्षीसंगंखादनंपानंस्वाध्यायंधुरकर्मच । नकुर्यादंतसं
 घर्षतैलेशिरसिस्थिते । यमः—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णमासंकरवौ । एषुक्षीतैलमांसानिदंतकाष्ठचवर्जयेत् । भविल्ये—दशम्यांदंतकाष्ठे
 नत्रिहोलेखयेत्तदा । एकादशीविधानान्निराशःस्नाद्यमस्तदा । वृद्धमनुः—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंतकाष्ठंचतांबूलवर्जये
 द्दनितासती । प्रयोगपारिजातेदक्षः—अंजनाभ्यंजनेस्नानप्रवासदंतधावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणं तथा । संवर्तः—रवौ
 विवाहशौचेवर्जयेदंतधावनम् । मरीचिः—नाद्यादलीर्णवमथुश्वासकासज्वरादितः । गोभिलः—श्राद्धेयज्ञेयनियमेनभक्ष्यंश्रोदितरवौ ।
 यमः—मध्याह्नस्नानवेलायांयोमक्षेदंतधावनम् । निराशास्तस्वगच्छतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमध्याह्नेपितत्रिपेधेसिद्धेमध्याह्नि
 पेयोदोषाधिक्यार्थेइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमध्याह्नेतत्रिपेधस्तत्पूर्वप्रोदितेपितत्यास्यर्थः । अन्यथानिषेधैथैथ्यौदितियुक्तम् । श्राद्धेदंतधावन
 निषेधस्तुर्कतुलेव । श्राद्धशुक्रातस्त्वायप्रकुर्यादंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्वतिदंतानांधावनंबुधइतिप्रचेतोचचनात् । अविभक्तानांज्येष्ठस्यक
 तुंत्वेपिफलभाष्यत्वात्सुसिस्कारादंतधावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिषेधेपि ।—श्राद्धशिष्येणपुत्रेणतदन्येनापिकारेयत् । नियगानाचरेत्सो

निनिपांगभसुगोदतिह्रिमात्रीशाराहाघ । विष्णुरहस्ये—उपवासेतथाश्राद्धेस्त्रादित्वादंतथावनम् । गायत्र्याशतसंप्लमंभुप्राशयविशु
जति । काशीगंडे—अलागेदंतकाष्ठानानिपिद्धेघाययासरे । गंडूपाद्वादशशाखाशुखसपरिशुद्धये । स्कांदेप्रभासखंडे—वर्जितेदिव
नेदेगिंद्याभिवपोऽग्नौ । ततलनैःसुगंधिवास्त्रयेदंतथावनम् । यच्छु—उपवासेपिनोदुष्येदंतथावनमंजनम् । एकादश्यांतुजैःपर्जनिकुर्यादंत
भानमिन्द्रुष्णामटीयेरुदं तत्समवृत्कोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । हेमाद्रावप्येवम् । दंतथावननिषेधेऽपिजिह्वोहोलेखोभवति—
प्रतिपत्तपपष्ठीपुनन्यादंतथावनम् । पर्जन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वोहोलेखःसदेवहीतिव्यासोक्तेः । स्कांदे—दंतथावनकाष्ठेनजिह्वांपरिमारजेयेत् ।
आनुपंत्यत्रोचैःप्रजापशुमघनिच । प्रखप्रज्ञांचमेधांचलंनोधेहिचनसते । मंत्रेणानेगमतिमान्भक्षयेदंतथावनमिति काशीखंडान्मंत्रोगक्षणे
इतिष्ण्णीचंमद्रमदमपारिजातौ । छंदोगपरिशिष्टेप्येवम् । अभिमंत्र्याहृताशाखासामंत्रेणानेनवैद्विजाः । तत ऊर्ध्वक्रमेणैवधावयेच्छाखया
तयेग्निरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइतिस्मृतिरज्ञावली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । सएव—पतितालजपाखंडिदेवाजीवरजखलाः ।
गियम्यातकिंचंडालान्म्रेक्ष्यादंतथावने । शुनकंविड्ग्राहं चार्दंभंताम्रचूडकम् । अन्यात्रैवेदशान्परयेह्निजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेचलकः ।
यत्तुकरत्तरौ—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिसुखेसिधते । अतोऽन्यथानिपतितेजानीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीप्रतप्तकरणान
भिज्जलावाक्किंचिदेव ॥ ॥ उपःपानम् । बृहदात्रेयसंहितायाम्—पिबतिपशुपितंजलमन्वहंतिमिरवांश्चरमग्रहरेनिशः । यदितदा
रुभतेपशुगाकडीरुमपास्तसमस्तगदोःनरः । आयुर्धेवभोजोपि—अंससःप्रसृतीरष्टौरधावनुदितेपिबेत् । नवनागवलंप्राप्यजीवेद्वयंशतंनरः ।
श्रीनकः—पशाणादशगंडूषैःशुद्धिकृत्वाद्विराचमेत् । ललाटेऽहृदिबाहोश्चऊर्ध्वपुंज्ञाणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चंदनदिभिः ।
विष्णुपुराणे—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्सुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शाजनभांगस्यदूर्वाधालंभनानिच । मार्कंडेयपुराणे—दक्षिणाभिसुलो

यस्तुविद्वसंमुखएवच । केथान्सास्कुस्तेमत्सोपधननाहंसंविदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणमहकृताचारवेदंतधावनम् ॥

अथाज्यायलो रुनम् ॥ मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः—समात्मानंघृतेपश्येधदीच्छेच्चिरजीवितम् । स्कांदि—आदीविप्रशवरणंकुर्याद्ब्रह्मातुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्याव्रस्यैर्मत्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णैकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो हेमाद्रौगोपधत्राहाणे—आज्यतेकःसमुद्रतमाज्यंपापहंपरम् । आज्येनदेवास्तुप्यतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेक त्मपसागतम् । सर्वतदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । अन्यच्च—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थंमेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वशमयाज्यत्वलक्ष्मींपुष्टिचवर्धय । इति ॥ अथकुद्राः । चंद्रोदयेऽन्निः—उभयानामिकाभ्यांतुपायैर्दर्भपवित्रके । पवित्रमाहमांकडेयः—चतुर्भिर्देर्भपिजूलैर्ब्रह्मणस्पपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुष्टिष्टवर्णेष्वेवैयथाक्रमम् । यत्तुकात्यायनः—अनेतर्गभिणंसाग्रंशौशद्विदलेमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयपत्रिनंयत्रकुत्रचित्तिद्वैदयपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । स्मृत्यर्थेसारतु—सर्वेषांवाभवेद्वाग्न्यांपवित्रंयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । चंद्रिकायांतु—सप्तभिर्दर्भपिजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेपांतैवचेति । तथाऽनंतर्गभिणमित्यादितुस्याहीपाकरमित्युक्तम् ॥ ॥ रत्नावल्याम्—प्रथमंलघयेत्पर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अत्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहि सः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वाथेसाधकः । चंद्रिकायाम्—अंगुलीमूलेदेशेतुपवित्रंधारयेद्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामत्रोकरसतु । रत्नावल्याम्—यज्ञोपवीतेर्भोज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रीथंविजानीयादन्यथातुयथारुचि । पवित्रप्रकारस्तत्रैव—अंगुष्ठंपर्येद्विद्वान्तर्बन्यापिपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पृथ्वंचंद्रथियंधनम् । आश्वलायनः—तारेणकुयर्द्विंथितुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिरेकांगुलस्तद्वत् दूर्ध्वंअंगुलंमतम् । तारः प्रणवः । भरद्राजः—अथोक्तसंख्यापिजूलानेकीकृत्यसंभयथा । मूलादिदक्षिणेहस्तेधृत्वाप्राणन्यपयाग्निना । दक्ष

ह्येनानामनानां नदक्षिणम् । तथे मागेण चाये एतत्तु यत्तं धियया द्वाय । घृत्तमं पितृक्षणां हे माद्रौ गार्कडे—अर्धप्रदक्षिणी कृत्व शिखां पा
 न्द्रो गेयेत् । नेप्यं नीरामगेण तु तत्र प्रथीपत्रिके । वैष्णवो मार्गः पश्चात्तगः । ब्रह्मत्रयैरपि तत्रैव—संलज्य वैष्णवं मार्गं ब्राह्मसमार्गं चिन्मिश्रि
 तम् । मरुत्प्रदक्षिणी कृत्व मयमं धिः मउच्यते । कर्तुरभिगुत्प्रदशो ब्रह्ममार्गः । क्षेमप्रकाशो शंखः प्रकारान्तरमाह—त्रिगुणीकृत्तरञ्जुस्तु
 त्रिगुणान्निगो जयेत् । प्रयश्र्धिः मन्त्रियः सदा र्गो जादियुद्धिः । चंद्रो दये ज्ययासः—करे कठो शिखायां च कर्णयो रूमयोरपि । पवित्रधारको य
 धनमपापं नञ्ज्यते । क्वात्यायनः—सपत्रिः सदर्गो वाकर्मणे पितृकर्मणि । अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् । नोत्सृज्यं तत्पवित्रं तु मु
 र्तोऽन्विष्टं नुर्वयेत् । ब्राह्मे—मंत्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रमफलं भवेत् । तस्मात्पवित्रे मंत्राभ्यां धारयेदभिमन्त्र्य च । पवित्रं ते तु इत्यादि मंत्रं द्वितयम
 न्यु । प्रचारान्नमंत्रः म्वालमनाध्याहृतिस्तु वा । पृथ्वीचंद्रो दये—धृतं पवित्रं कर्मतिश्र्धिमुक्त्वा तु तत्त्यजेत् । विसृज्य यदि पात्रेषु पवित्रं वि
 युजेनया । प्रनापसं चरेत् कृच्छ्रं नत्कित्पियपि शुद्धये । आश्वलायनः—तस्मिन्क्षीणे क्षिपेत्तोये यद्द्वौ वा यज्ञसूत्रवत् । भूमिं ज्ञात्वा तथा शुद्धांश्च
 त्त्रिनारिपृथेत् । भरद्वाजः—कर्मते पुनरादाय पवित्रं द्वितयं द्विजः । शुचौ देशे विनिक्षिप्य दध्यादे तत्पुनः पुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहृतं पवित्रं वि
 हनं भवेत् । तदेव त्रिगुत्सृज्य तत्रेदितरयानहि । मदनपारिजाते कौशिकः—पवित्रस्य तु नाशौचमाचतितुकदाचन । पितृणां तर्पणेत्या
 ज्यगुशारे पूजेतया । दभं पुतुहे माद्रीस्कां दे—अनामिकाधृतादभं लेकानामिकयापि वा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दभं पवित्रके । आ
 न्द्रायनः—अपयानामिकाभ्यां तुं श्र्धिहीनं कुशादिकम् । हेमादीन्वाधविभृयात्सर्वकर्मस्वपि द्विजः । गौडास्तु—मध्यमानामिकाभ्यां तु धा
 रयेद्द्विदं कुग्म् । संध्यादिकर्मजाप्येषु स्वाध्याये पितृर्पणे । केवलानामिकायां तु अज्ञानाद्धारयेत्कुग्म् । श्वानमूत्रसमंतो यं पीत्वा चांद्रायणं चरे

१ मनुज—भोगरात्मजिनं तं नुपरीं तं मं उटुम् । अप्युश्रास्यन्निष्टानिष्टां तान्यानि मंत्रवत् । (मनु. अ. २. श्लो. ६४) शशुफेरत्तस्यो बह्विनिक्षेपो विचारणोयः ।

दितिहारीतोक्तेः कुशधारणं मध्यमानामिकयोरित्याहुः । तत्र । वचनसामहानिबधेषुकाप्यनुपलभात् । सर्ववचनेषुकुशहेमरूप्यपवित्राणाम
 विशेषोक्तेः । कुशानुध्वान्विभृयात् । वज्रयथासुरद्रस्यशूलहस्तेहरस्यच । चक्रायुधयथाविष्णोरेव विप्रकरेकुशइतिचंद्रिकायांगोभि
 लोकोत्तौ सद्रिग्भेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयाच्छूलदृष्टान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्ताग्रहणत्रिशाखत्वादिनात्रिशूलसाम्याच्च ।
 दर्भसंख्यामाह—समूलाग्रौनिगर्भेतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सव्येचैवतथात्रीन्वैविभृयात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौदर्भौदक्षिणेह
 स्तेसव्येनीनासनेसकृत् । उपवीतेशिखायाचपादमूलेसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्रधारणम् दक्षिणेप
 नित्रवाभेकुशाः दक्षिणएवोभयमिति । तृतीय कर्तायपरः—सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकइति कात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—
 जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यतुकरकुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः । सुवर्णरजतैरितिचहुत्वमेकसुवर्णाधवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्ण
 त्वादेरवयवावयविवृत्तिनात्सुवर्णादीनांसमुचयः । अनामिकायातद्देमघायेदक्षिणेकरेइतिदेवीपुराणे—अनामिकायांहेमधारणोक्तेस्तत्समभि
 व्याहृतजतमपितत्रैवधार्यम् । तर्जन्यांरजतधार्यमितिवचनतुनिर्मूलम् । कल्पतर्वादिभित्तादरादितिबर्धमानः । तत्र । अनामिकाधृत
 हेमतर्जन्यांरूप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतखड्गेनपूतोभवेन्नइतिआह्रहेमाद्रौचंद्रिकायांचयोगयाज्ञवल्क्यवितोधात् तर्जन्यांरूप्यंजीव
 लिन्यपरम्—उत्तरीयोगपट्टतर्जन्यांरजतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यज्येषुवाविद्यतेयदीतिअंब्रोदयेसंग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यै
 धृतनष्टरीयात्पवित्रतृणसभवम् । हेमादयस्तुसग्राह्याःसम्यङ्निष्ठप्यवाह्निना । सपव—पवित्रेपतितेज्ञोतेतथाजपणेसुवि । प्राणायामत्रयकुर्वी
 त्सात्वाविप्रोऽघमर्षणम् । जपणो माला—हेमैवसर्वदासर्वकुर्वीदेवाविचारयन् । रौप्यदक्षप्रदेशिन्यांविभृयाहीक्षितोद्विजः । अत्रधिकंचहेमच
 तथालोहनयोद्भवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेणष्टजीयात्ताममुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथा रूप्यं त्रिष्टुभ कनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा तावदशताम्रम् ।

नमोऽपि । द्वाविंशत्तुष्टयम् । तनुः । त्वास्तिद्वाराश्रित्युष्टयम् । श्रुत्वा काः कारयित्वातोऽगियुनेदंयुलीयकम् । शुद्धीधायं दिवाराश्रयं सममथापिवा ।
 आगमेऽन्यथोक्तम् — गोमसूर्यागिरूपाः सूर्येणलोलोदन्नयतथा । रीष्यमिदुःस्युतोहेमसूर्यस्त्राग्रहुताशनः । लोहं भागाः सयुहिटाः स्वराद्यक्षरसंख्य
 ना । अत्रैहिकः कल्पेऽनुद्रामं कल्पितमंगताम् । अकारदयः पोड्य १ ६ स्वरात्त्वात्तोभागरीष्यस । काद्यामाताः पंचविंशतिः २५ हेमः । यादयः क्षांता
 द्वा १ ० तत्रान्य । मांमहर्षं जप्यस्युद्रात्तांशुयाततः । तस्यां पातयेन्मन्त्रीसर्पिपापपूर्वसंख्यदः । जपः पूर्वोक्तमावृत्तमंत्रस्य कं खं गं इत्यादिः ।
 निद्रियं प्रोत्सांमुद्रामभिषोक्तमर्त्तना । अत्राद्यपूर्वेष्वीगुपचारैः समाहितः । अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तांशुद्रिकांगुरुः । इयं रक्षाशुद्ररोग
 विपन्ननिनािनी । शारदात्तिलकेतु — ताताग्रसुवर्णानामर्कपोड्यशंखेदुगिरित्युक्तम् । योपदेवः — हिंशुमुचंभ्रमंगोरानीश
 । तेषुं पुगो । श्राय्याद्रानिभेद्राधमये माणिस्यगुण्यगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्लादिग्रहबोधकानि । मंत्र
 द्वाग्रे — यं हिंदुरक्तगुरुशुभंदादिकतवः । माणिस्यमौक्तिकं चारुविष्टमंगारुंडपुनः । पुष्परांगलसद्व्रं नीलंगोभेदकं शुभम् । वैदूर्यनवरत्ना
 निमुद्राभिः कल्पेऽनुद्रामम् । जपहोमादिकं सर्वकुर्वत्पुर्वोक्तवर्त्तना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशाग्राहः । विन्यसेविशेषोऽयोज्योत्तिपे —
 माणिस्यमंगारोर्भेदं यंत्रं गुण्युक्तप्रिलसत्यसालम् । गोभेदकं निर्मलमिद्रनीलं वैदूर्यं कं पुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वादितः शुक्रशंकाक्रमीपराहर्किके
 निद्रियमंगारुत्तानाम् । रत्नानियन्नेन च मुद्रिकायां न्यसानितेपुनिबोधेगु ॥ इतिलक्ष्यणभट्टकृताचाररत्नेगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथ कृत्वा प्रष्टव्यम् । रुद्राः कृत्वाः कदाकथं कर्त्वाः केऽधिकारिणोऽप्यहीतानामहर्षयादां चाह स्मृतिचिंतामणौ — अहन्यहनि
 र्त्माधिह्योद्धारः प्रशुते । तत्रैव — माणिस्यास्युद्भूतादर्भोमासिसाल्येवचोदितः । उत्तरोत्तरमासेषु धर्मविद्धिरसंमताः । पट्टत्रिंशन्मते —
 मांमेष्यदयामास्तादर्भोश्रयोनाः स्मृतः । मदनरत्ने शंखमरीची — मासेन भस्ममावासात्सां दर्भोचयोमतः । अयातयामास्तेदसंनियो

ज्याश्रपुनःपुनः । आर्द्राहुँनीयाद्राज्ञौनलुनीयाद्वापिसंध्योः । मासःशुक्लादिरितिबधमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभस्मभावास्यातस्यां
दर्भोचयोमतः । यत्तुशंखः—अमायाचैवनच्छिद्यात्कुशांश्रसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तयतिरिक्तविषयम् । कुशाःकाशाश्चदूर्वाद्याग
नार्धचतुर्णादिकम् । निषिद्धेवापिगृह्णीयादमावासाहनिद्विजइतिजायाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनिषधः । त्रिसु
हूर्तवसेदकेत्रिसुहूर्तजलेवसेत् । त्रिसुहूर्तवसेद्रोषुत्रिसुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्र
संशयइतिसौपर्णोक्तेरितिमदनपारिजातः । रागग्राहस्यायंनिषधः वैथतन्निषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयमः—समूलस्तुभ
वेदर्भःपितृणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोदिएष्टम् । एकोदिएष्टकुशाःकार्यासमूलायज्ञकर्मणि । बहिर्दूनाःसकृद्दूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तः ।
बहिर्दूनाःउपमूलंदूनाः । तेचैकोदिएष्टरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पितृयंमूलेनमध्येनारंदानंचयलतः । दैवंकर्मकुशाग्निणक-
र्तव्यंभूतिमिच्छता । तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगभिणस्तुयेदर्भःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवहारीतः—पितृदे
बद्धिजार्थेपुसमूलानाहरेद्विजः । स्मृतिचिंतामणौ—सप्तरात्रंशुभादर्भोस्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्चथखदिरवटश्लस
मीपगाः । विल्वैकंकतांतस्यास्तच्छायायाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भःकृष्णाजिनंत्राब्राह्मणाहविरभयः । अयातयामान्येतानि
नियोज्यानिपुनःपुनः । इंदनमस्यदर्शच्छिन्नदर्भविषयमितिवर्धमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भयैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्या
ऽशुचिलिषायेतेपाल्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भोश्चितौदर्भोयेदर्भोयज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुपदकुशान्परिवर्जयेत् । अत्रपदत्व
मनिबधितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भोयेदर्भःपितृतर्पणे । इतामृत्पुरीषाम्यतिपाल्यागोविधीयते । मृद्योच्छिष्टधृतायेचेतिवर्धमानधृतःपाठः ।
येत्वन्तर्गभितादर्भयेचच्छिन्नानखैस्तथा । काथिताश्चाग्निनादर्भोस्तान्दर्भोन्परिवर्जयेदितिष्टद्धारीतोक्तः । शंखः—नीवीमध्येस्थिताद

मां प्रसूने च येयुताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्ये तु कर्णे च दक्षिणे । नीवीपरिधानं वस्त्रं शिरिकल्पतरुः । चंद्रोदये संग्रहे—अभिकायं
 चयागे च समूलान्भरिष्येत् । संग्रहे—आचांतः प्राकृत्यां स्त्वयस्यापाणावन्यांश्चाधारयेत् । श्राद्धारंभे तु येदर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् । अर्च-
 नादौ तु येदर्भा उच्छिष्टति विसर्जयेत् । पार्वणादौ तु येदर्भा आत्राणति विसर्जयेत् । मार्जनादौ तु येदर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत् । उत्तानादौ तु येदर्भा
 दक्षिणति विसर्जयेत् । शार्थनादौ तु येदर्भान्मस्कारे विसर्जयेत् । विकिरेपिंडदाने च तर्पणे स्नानकर्मणि । आचांतश्च प्रकुर्वीत दर्भसंयजनं बुधः ।
 क्तात्यागमः—समूलाः पितृदेवलाः कल्माषवैश्वदेविकाः । ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशादीर्घास्तु चर्हिपः । प्रवरणीयाः स्नानार्थीः । दर्भ-
 ग्रहणमंत्रमाह शंखः—विरिचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणि पापापानि दर्भस्वस्तिकरो मव । स्मृत्यर्थे सारे—हुं फद्रकारेणमं
 त्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् । हेमाद्रौ काळ्याजिनिः—पूर्वतु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थं नहुं फद्रहुं फद्रसकृत्सकृत् ।
 भरद्वाजः—शुनाशुद्धवसहेणमार्जोरेणैकचक्षुषा । खरेण कुक्कुटेनैव स्पष्टः कर्मरिषुः कुशः । कपिना कृकलासेन पतितानां लजातिना । गिपजा
 रोपिणस्पष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः । देवलेन चपंढेन त्रात्येनाज्ञातजन्मना । चर्ज्यः सूतकिना स्पष्टः कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिः स्पष्टः कि
 यायुक्तः पुरार्थतः । उच्छिष्टजनसंस्पष्टः कुशः कर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकवे श्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याः सदोपायास्ताभिः कुशः स्पष्टः
 क्रियासिः । आत्रेयिका गभिष्णी । अपरार्क—कुशाः काशायवाद्बुधो धूमाश्चाथकुंदुराः । उशीरानीहयो मुंजादशदर्भाः सचल्वजाः । चल्व
 जादक्षिणदेशे मोहइति प्रसिद्धा इति हेमाद्रिः । दर्भलोकिः काशादिस्तुल्ययो । दर्भलोकिः कुर्वीत संयत इति शंखोक्तः । नागदे
 याहिके सुमंतुः—कुशः काशः शरो गुद्रो यवाद्बुधश्चल्वजाः । गोकेशकंदौ मुंजश्चपूर्वाभावे परः । धृद्धपराशरः—दर्भलोहितदर्भश्चका

शरीरणत्वज्ञैः । शूक्रधान्यतृणेष्वपिदर्भकार्यचरेद्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्द्रदूर्वाभिःकदाचन । बौधायनः—हस्तयोरुभयोर्द्वीद्वयामनेपितभेवच । लेखनेचतथाद्वीद्वीस्तरणेपोडशस्मृताः । कौशिकः—गर्वावालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सर्वद्वादशवर्षाणिवृत्तसंध्योभवेत्तैः । भरद्वाजः—रोम्णांपवित्रकरणेनियमोनकुशेखिव । पाद्ये—नदभानुद्धरेच्छूद्रोऽपिबेत्कापिलंपयः । नोबरेत्यणवमंत्रपुरोडाशंनमक्षयेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टालज० लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । शंखल्लिखितौ—अनश्रन्त्वायादिति । अनश्रन्तांघृलाद्यभक्षयन्नितिकल्पतरुः । हेमाद्रौकौर्मै—नित्यमभ्युदयात्पूर्व्यातप्यंशुद्धिमिच्छता । एपसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यज्ञः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यमंत्रवर्ज्यविगाहनम् ॥ ॥ भारते—ब्रह्मक्षत्रियशौचैयमंत्ररत्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमरकारकंस्यूतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधेप्राप्सेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते । मण्डपश्लोमपत्नानेपिनिज्ञेयः । तेनाश्रुकांतेइत्यादिभयोनेतिमदनपालः । श्रीदत्ताह्निकेतु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानामित्युक्तम् । दोडरानंदेयवम् । कल्पतरुस्तु—कर्माणंनपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोऽनमइत्येवोच्चारयेदिति । शूद्रशिशोरेमणाव्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांक्षीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नानमितिचेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतगिमशिरस्कतात्रिधानाच्च । जायालिः—सततंप्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुपसिद्धानंतर्पयेद्देवमानुषान् । आह्वंचंद्रिकायांपुराणे—चतस्रोपटिकाःप्रातरुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभ्रसहस्रःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यायांनिषादितिह्रिह्रः । तत्र । संध्यापूर्वकालेऽपिरानित्वेननिषादित्व्याचारादर्शः । तदपिन । वक्ष्यमाणपराशरवाग्भ्येनापरगरेत्यानेकेः । घृद्धपराशरः—उपस्युपमित्यत्वानंक्रियतेऽनुदितेरेवौ । प्राजापत्येनतत्रुत्वंमद्गपातकनाशनम् । उप-कालस्तुलोहितदिग्

पलक्षितकालात्प्राणालइतिरूपतरुः । नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशोचचिच्छुः—नाह्निकापद्रुपंचास्रत्यातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःका
 लोष्ठपंचाशच्छेषःसूर्योदयःस्युतः । यत्तुमाकेडेयः—सूर्योदयंविना नैवस्नानदानादिकःकर्मः । अग्नेर्विहरणंचैवकत्वभावश्चलक्षयते । इतितदुपः
 कालसंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्षयतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनकुर्वीदित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमिति
 श्रोतरानंदः । इदं नित्यं काम्यं च । सप्ताहं प्रातारस्नायीद्विजःशूद्रत्वमाशुयादितिचसिधोक्तेः । उपस्युपसीतिवीप्साश्रुतेश्च । प्रातःस्नानं ह
 रत्नापमलक्ष्मीगलानिमेव च । अशुचिर्त्वंचटुःस्वप्नंतुष्टिंशुष्टिंचयच्छतीति काशीखंडाच्च । प्रातःस्नायीमेवेन्नित्यंमध्यस्नायीसदाभवेदितिच्यया
 घप्रादोक्तंमध्याह्नस्नानमपिनित्यमितिहेमाद्र्यादयः । नित्यमेवतुमध्याह्नेप्रातश्चकस्यचिदितिस्मृत्यर्थंसारान्मध्याह्नेएव नित्यमित्या
 चारादर्शः । कामयेनावयव्येवम् । दक्षस्मृतिगारुडयोः—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेश्चिपवणंस्नानंसकृष्टु
 मयचारिण । सकृदित्यशक्तारम् । स्नायात्प्रातश्चमध्याह्नेग्रहचारोगृहीतयेतिचंद्रोदयेसंभ्रहोक्तेः । बह्वृचपरिशिष्टे—स्नानंप्रक
 म्य तत्रप्रातर्मध्याह्नेचगृहस्थःकुर्यादिकतारनवेति । कात्यायनः—यथाह्नितयप्रातर्नित्यंस्नायादनतुरः । देवान्प्रक्षाल्यनद्यादौगोहेचतद
 मत्रपत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्यमनस्नानादिवेतिपृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदल्पमंत्रम् । गृहेपिद्विजातीनांमंत्रवत्स्नानमिव्यतेइतिहे
 माद्रौजेमिन्निस्मृतेः । साग्नेर्नद्यादाव्येवम् । अल्पत्वान्दोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमलोपोविगहितइति
 कात्यायनोक्तेः । चतुर्विंशतिमते—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानं गृहस्थस्यविधीयते । शक्तेश्चदुभयंकुर्यादशक्तस्त्वापराल्क्षिकम् । तत्सशि
 रस्कम् । जानातिः—अशिरस्कंपवेत्स्नानस्नानाशक्तौतुक्तमिणाम् । स्मृत्यर्थंसारं—चक्षुरोगीकर्णरोगीशिरोरोगीकफाधिकः । कंठस्त्रा
 नंप्रकुर्यात्तिशिरःस्नानसमं हितत् । सुखकल्पापादकोरोगः । आयुर्वेदेषु—स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिणु । आध्यात्मपीनसाजीर्ण

युक्तवस्तुचर्हितम् । हेमाद्रौ चारहे—त्रिभिः सारस्वततोयंपंचाहेन तु यामुनम् । सद्यः पुनाति गंगोयं दर्शनादेव नार्मदम् । समुद्रगानां
 सरितामन्यासामपि त्ययः । पावनं स्नानदानि पुप्राजापत्यसंगं स्मृतम् । रूपनारायणीये द्वाह्मे—नद्यां प्रत्येकशः स्नाने भवेद्दोदानं फलम् ।
 गोप्रदानैश्च दशभिः स्नानेषु ण्यंतु संगमे । अग्निपुराणे—भूमिष्ठमुद्धृतासु ण्यंततः प्रस्रवणोदकम् । ततोपिसारसंयुक्तस्मान्नोदेयमुच्यते ।
 तीर्थतोयंततः पुण्यगंगं पुण्यंतु सर्वतः । चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—त्रिरात्रफलदानधोयाः काश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तु पक्ष
 स्यमासस्य सति तं पतिः । निरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पश्चादावप्येवमिति रूपनारायणः । त्रिरात्रोपवासफल
 दा इति हेमाद्रिः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—नदीस्नानानि पुण्यानि तडागोमध्यमानि च । वापीक्षूपे जघन्यानि गृहेष्वत्यवराणि च । गारुडे—
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियांगं मलकर्षणम् । तीर्थार्थावतु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । माघवीये गार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्य
 मेव च । नित्यं यादृच्छिकं चैव यथा रुचि समाचरेत् । हेमाद्रावप्येवम् । असमुद्रगताश्चापियाः काश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्या ग्रीष्मकालेऽपि
 तासु स्नानं समाचरेत् । शुष्यं तियाः कुसरितो ग्रीष्मे सूयं शुनापिताः । तासु स्नानं कर्तव्यं दृष्टतोयास्वपि क्वचित् । इदं काम्यपरम् । रूपनाराय
 णीये भविष्ये—शिवलिंगसमीपस्थं यत्तु पुरतः स्थितम् । शिवगंगे तितञ्ज्ज्यंतत्र स्नानादिव ब्रजेत् । तत्रैव—देवार्चादृष्टिपूते तु स्नानं कृत्वा ज
 लाशये । सर्वपर्वविनिर्मुक्तक्षणाद्भवति निर्मलः । चंद्रोदये वृद्धपराशरः—क्षूपे पृच्छततो येन स्नानं कुर्वीत वासुनि । योगयाज्ञवल्क्यः—
 अथ भेदे वखातानं सरितां सरसां तथा । उद्धृत्य चतुरः षड्भ्यां रवे स्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । पराशरः—कदाचिद्विदुषामत्यानह्यात
 व्यंपतांभसा । पंचवाससत्वापि डान्हायादुद्धृतवत्तु । शौनकः—उद्धृत्य मृत्तिकापि डान्दशपंचतया क्षिपेत् । पैठीनसिः—त्रीन्पिडा
 बुद्धृत्य स्नायादिति । यौघायनः । निरुद्धासु तु मृत्पिडान्कृपाच्च ग्रीन्पटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रे पिडोद्धारइति भांचः । तत्र । अप्रतिष्ठित

जलत्वेन वनानामावापरस्त्रोपयोगे चोर्वापत्तेऽथेति हृदिहराक्षयः । अतः पिडत्रयोद्धारः सेतुपरः । पंचपिडोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिपिडोद्धार
नार्पणार्थमिति पृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यव्यवस्येति चंद्रिका । सर्वमेतदनुत्सृष्टविषयम् । अनुत्सृष्टे पुनश्चायात्तथैवासंस्कृतेषु चेति मरी
च्युक्तेः । पराशरः—नतीर्थे कृयाकुले स्नायान्नासन्नसमाधृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्च नमोनशिरोविना । चौघायनः—शाल्म
ल्यतिर्णिचैव करंजश्च हरीतकी । कोविदारकविल्वार्काचदरीचविर्भीतकः । शेरुश्च ह्लादकश्चैपांछायाखानं विवर्जयेत् । माधचीये आप
स्तंभः—अंलजैः खानिताः कृपास्तडागोवाप्यपृच । एषु खाल्वाचपीत्वाचप्राजापत्येन शुक्लति । खानितग्रहणादखानितेन दोषः । तत्रै
व चिप्युः—बलाशयेष्वयास्येपुस्त्रावेषु मंहीतले । कूपवल्कथिताशुद्धिर्गहसुनतुदूपणम् । चंद्रिकायां चौघायनः—अधोवर्णोदके खा
नंज्यंनवां द्विजातिभिः । तस्यांजकतीर्थं तुदशहस्तेन वर्जयेत् । तत्रैवपुराणे—स्रवन्दीपुनश्चायात्प्रविश्यांतःस्थितो द्विजः । मरीचिः—
नद्यायपरिग्रहं नद्यायच विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं यत्ततोपपरिवर्जयेत् । खानादाविति शेषः । परिग्रहं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिःस्र
तम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्ततइति चंद्रिका । नद्यानादीनिकर्माणि तासु कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतेः तीरवासिनां निषेधः । नतु तत्तीरवासिनामिति
गुद्रगाः । नानंतर्पणादेरुपलक्षणम् । नद्यानादीनिकर्माणि तासु कुर्वीत मानव इत्यत्रिस्मृतेः तीरवासिनां निषेधः । नतु तत्तीरवासिनामिति
त्रिस्थलीसितौ निगमात् । समुद्रगानां तु हेमाद्रौ देवीपुराणे—समुद्रगामिनीनां तुपद्मं रजइष्यते ॥ ॥ नदीराहकाल्यायनः—
धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासान्विद्यते । नतानदीशब्दवद्वागतोस्ते परिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति याचस्पतिः । भविष्योत्तरे—आदौ
कर्कटके देविमदानयो रजसलाः । त्रिदिनं तु चतुर्थे हि शुद्धाः स्युर्जाह्वयीयथा ॥ ॥ महानद्यश्चोक्ता ब्राह्मे—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

चषिणा । तापीपयोष्णीर्विन्ध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भार्गुरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविन्ध्यस्योत्तरतःस्थिताः ।
 चंद्रिकायां वामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगसत्याकावोरिरेवच । दुग्घोदानलिनीरेवावारिसीता
 कलसना । एताअपिमहानद्यःसखामूलद्विनिर्गताः । अपराकॅमरीचिः—तपनस्यसुतांगंगौतमीचसरस्वती । रजसानामिभूयंतैवेणाचन
 दमंज्ञिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याल्याःकोकलोहितघर्षराः । शतद्रुध्यनदाःसप्तपवनाःपरिकीर्तिताः । हेमाद्रौवामनपुराणे—सर
 स्वतीनदीपुण्यातथावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुनतीकौशिकीयमुनातथा । इपद्धतीमहापुण्यातथाहैरण्व
 तीनदी । रजस्रलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिपेधपरम् । पूर्वोक्तभविष्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्रथमककॅटेदेविच्य
 हंगंगारजस्रलेसंतर्गतजोविपयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतर्जोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभट्टाः ॥ ॥
 रजोयुक्तनदीयानेप्रायश्चित्तमुक्तंत्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्रिरात्रंतुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंसात्सात्वानाघादहर्नि
 शम् । काल्यायनः—उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतयैवच । चंद्रसूर्यग्रहैवर्जोदोपोनविद्यते । ग्रेतपदेशातःपदमित्याचारादर्शेदोडरा
 नंदेचपाठः । बृद्धयाज्ञयत्कथः—ग्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्पोदकेद्विजःस्नायात्रदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । बृद्धपराशरः—
 नयायाच्छुद्धस्तेनैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमजनमपुवर्जयेदस्तमितेचस्नान
 मिति । अशिरोमजनमितिपाठेमजनयोग्यजलेगात्रक्षालनंकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । व्यासः—नद्यांचास्तमितेसूर्येवर्जनीयंसदाबुधैः । न
 यानमाचरेद्गुस्त्वानतुरेनमहानिधि । नवासोभिःसहाजसंनाविज्ञातेजलाशये । अथास्तमितशब्देनाद्यथामोनिपिद्धोमहानिशाशब्देनमध्य
 यामः । आचारादर्शेतुअन्तमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिधानिषेधोदोषाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरात्र्यादावपिकार्यम् ।

नेमिचित्तुकुर्वन्त्यानन्दानं च रात्रिभित्तिवचनात् । हेमाद्रौ भविष्ये—नन्नायादुत्सवेऽतीते गंगलं विनिवर्त्य च । अनुवज्यसुहृद्बधूनर्चयित्वा
 एदेरताः । अत्र शीतलजलस्नानमेव निषिद्धमिति शिष्टाः । स्नानमात्रमिति तु युक्तम् । तत्रैव—मंगलेऽप्यिष्यते स्नानं वृद्धौ पर्वोत्सवेषु च । खेद
 मंत्रमयासुक्तं मध्याह्नाग्नौ शोपतः । अयं पूर्वोक्तप्रतिप्रसवइति हेमाद्रिः । अपूर्वस्नानविधिरेवेति युक्तं प्रतीकम् । योग्याज्ञा च लक्ष्यः—दर्श
 नानन्दुर्गीतमातापित्रोस्तु जीवतोः । स्नानं कुर्वन्निराचष्टे पित्रो रुद्रातिजीविते । मातापित्रोरिति साहचर्यं विवक्षितमिति पृथग्धीचंद्रः । दर्शरागप्राप्त
 स्नानपरमिति पारिजातः । दर्शप्रयुक्तस्नानपरमिति टोडरानंदः । यत्तु गर्गः—द्रयोदयां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । शुद्धविद्वक्षत्रियाः
 स्नानं नाचरेयुः रुधं च नेति तत्र त्रल्लैनेमिक्तिकान्यपरम् । यादृच्छिक्तं तु यत्स्नानं भोगार्थं क्रियते द्विजैः । तत्र पिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकेन त्वित्या
 पस्त्योक्तेरिति मदनपारिजातः—अभोगगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकमिति वचनोक्तस्नाननिषेधइति कल्पतरुः । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
 नेयनिषेधेन क्रुत्वा पापत्वेरिति टोडरानंदः । गर्गपैठीनसिचसिष्टाः—पुत्रजन्मनि संक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्येति थि
 द्रोपेन विधते । अपरां कद्राश्रे—स्नानं संकर्मणं स्वसंदिग्वासासनसमाचरेत् । न्यासः—नादशकेन वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकादृते । गान्धदी
 येनार्द्रेण नस्यन्वाग्निवितेन च । अनेतरकर्मवद्वस्त्रद्वयधारणं नियमितमिति कल्पतरुः । मेघान्तिथिस्तु—एकेन वाससास्त्रायाद्वाभ्यामनियमः
 स्युतः । बह्वभिः प्रतिषेधस्तु स्नाने फलमभीप्सितमित्याह । अपरां कस्तु—अस्थस्य स्पर्शने चैव वातायां पुत्रजन्मनि । तीर्थे द्विवाससास्नानमन्यत्रै
 केन सममेत्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिनाभाव्यंसदा वद्धशिलेन चैतिवाकेन वद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोः सर्वदा प्रासौपुनः स्नानप्रकर
 पेन द्वाशिरयज्ञोपवीतीति काल्यायनोक्तिः शिखाभिन्ने श्वबंधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति हरिहरः । तत्र । अनेनैव सिद्धो वैकवक्षाः प्राचीनावीतिन

इति कात्यायनोक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्वेतन्नैमित्तिकत्वान्तरैर्द्विवक्ष्यताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तं किंतुवाचनिकं वांतरादनादावपितथापत्तेः ।
 मुक्तेर्देवैर्नकर्तव्यश्रेतयानां विना कचिदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शोऽस्यानुवादत्वाच्चोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मद
 साचार्योऽपि सवसोऽहरहराद्युलेतिशांस्वायनसूत्रे सवसग्रहणं द्वितीयवक्ष्यप्रार्थयर्थमित्याह । हेमाद्रौ शौनकः— तथाभ्युक्षणमाहुतुपा
 नमौर्दुंयंरदडम् । जपार्थमक्षमालां च रुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवं संभृतसंभारः श्वानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । और्दुंबरं ताम्रमयम् ।
 याज्ञवल्क्यः— शूद्रो मयतिलान्दर्भान्पुष्पाणि सुरभीणि च । आहरेत्स्नानकाले तु स्नानार्थे प्रयतः शुचिः । इदं कातीयानां प्रातर्मध्याह्नयोः । आ
 श्वलायनानां तु नहुचपरिशिष्टे— प्रातर्गोमयेन कुर्यान्मृदामध्यं दिने शुद्धाभिरद्भिः सायमिति । स्मृतिसारे— जलं तैतिलदर्भैस्तु योऽनुष्ठाना
 ययाचते । गानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हितफलम् । वामने— निपिच्यतीरे कुशपिंडुला निषुलोत्तरायाणि सृदंन्यसेच । प्रक्षाल्य पादौ च मुखं चकं
 डे यज्ञोपवीतं च जलं पिबेच्चिः । यज्ञोपवीतं कंठे कृत्वा त्रिः प्रक्षाल्ये लन्वयः । पादप्रक्षालनमल्लो न वद्विः कार्ये । जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
 निर्गुक्तपादः प्रविशे ज्ञानिर्गुक्तः कथंचनेति च्यासोक्तेः ।— मलस्नानं बहिः कृत्वा आचम्य प्राञ्जुलः स्थितः । प्राणायामांस्ततः कुर्यात्ततो ध्यात्वा
 दिवाकरमिति चंद्रिकायां यमोक्तेश्च । वामने— करान्यां धारयेद्दर्भान्निशिखाबंधं विधाय च । प्राणायामं तथा कुर्यादिति च्यासः । स्मृतौ
 कांतुगायत्र्यानि वधीयान्छिञ्छांततः । पट्टत्रिंशन्मते— शिखाबंधस्तु गायत्र्या नैर्ऋत्या ब्रह्मरंभ्रतः । चिष्णुः— संकल्पपूर्वकं स्नानं कुर्याद्विप्रः
 समाहितः । मनुः— तिथि वारादिकं ज्ञात्वा सुसंकल्प्य यथाविधि । स्नायादिति शेषः । च्यासः— क्षोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्जनं चाचमपणम् ।
 अन्यत्रां सुतोयानौ प्राञ्जुतोऽभिमुखोऽपि वा । संध्यामुत्सस्तु संध्यायां तथा चाधंतया मयोः । क्षोतोभिमुखत्वं बह्वचपरम् । क्षोतसोभिमुखः सरि
 त्युग्रायादन्यत्रादित्याभिमुख इति यद्वह्वचपरिशिष्टात् । कातीयैतैत्तिरीयादीनां सर्वत्राकीभिमुखं स्नानम् । आचारदर्पणे व्येवम् । तेषामपि

रात्रीप्रगहाभिगुगंयानंगमादात्रिलुपकम्य सूर्याभिगुलोमजेदिसामान्येनकाल्यायनोक्तेरितिहरिहरः । अयमर्पणादिसर्वेषांक्षोतोभिमुख
 म् । ततोमृष्टांगुलीभिस्तुश्रोत्रेनद्वन्नासिकायुक्तम् । विधायान्तःप्रतिस्रोतक्षिर्जपेदयमर्पणमितिब्यासस्मृततेः । आश्वलायनः—एहेयुहगुल
 रियादन्यत्रापिमुगंसेः । एतद्वदृचपरम् । अन्येषांतुष्टुद्धयाज्ञचल्च्यः—स्वावरेपुष्टेचैवसूर्यसंमुखमाहवेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—ना
 भिमात्रजलेमत्वाकुरात्रोक्तान्द्रिपाद्रिजः । जीवस्वितानकुरुर्वीतदक्षिणेकेशसंचयम् । दृष्टपरराचारः—निरुध्यकर्णानासांचत्रिःकृत्योन्मज्जंत
 तः । कृष्णभट्टीयेविश्वामित्रः—नाभिमार्जेजलेतिष्ठन्सप्तद्वादशपंचवा । त्रिवारंवापिचाष्टुल्लखानमेवंविधीयते । हेमाद्रौसंग्रहे—गं
 गांयांकुरुक्षेत्रप्रयागोदभिपंगमम् । तीर्थान्येतानिसंस्थृततोमजेजलाशये । तत्रैवब्यासः—कुरुक्षेत्रंगयांगंगंप्रभासंनैमिपंतथा । तीर्थान्ये
 तानिमत्तंजिग्रानत्रलेमवंतुमे । तत्रैवगंगावाक्पम्—नंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभृतांगंगत्रिपथगागिनी ।
 भागीरथीभोगवतीजाह्नवीत्रिदशेशरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । खानोद्यतःस्मरेन्नित्यंतस्यतत्रभवाम्यहम् । तीर्थस्मृतिःकृत्रिमे ।
 ननदीपुनदीश्रयास्यन्तेपुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेतप्रत्यस्तीर्थेज्वायतनेपुचेत्तत्रोदयेदेवलोक्तेः । गंगादिपुण्यतीर्थानिकृत्रिमादिपुसंस्मरेदि
 त्पिररात्रोक्तेभ्र गयादिस्थितिःसंनिहिततीर्थाभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयतीर्थनदीपुण्यतमाचया । तांध्यायन्मनसास्त्रायादन्यत्रे
 धर्तित्तननिहिन्माद्रौभ्युक्तेः । अन्यत्रउद्धृतजलेइतिटोडरानंदः । खानकालेन्यतीर्थेपुजय्यतेजाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदीकान्यत्स
 र्वेषांप्रपन्नोपनइतिनिर्णयामृतेस्कांदाद्य । प्रतापमार्त्तंडेप्येवम् ॥ ॥

अथपरिशिष्टोक्तःखानविधिः । गोमयंतंतरिक्षसंसंगृह्य भूमिष्ठंचोपर्यधश्चसंसृज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदाल्याभ्यु

२ खानपुष्प स्मरेन्नित्यंतत्रतत्रपगेदिसादितिपाठः ।

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणः कर्मसंकल्प्य गोमयवीक्षितमादाय सन्वेपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणभागंप्रणवेनदिक्षुविशि
 प्योत्तरंतीर्थेक्षित्वा मध्यमंगानस्तोकइत्युच्चारिष्यं चामिषं च गंधद्वारामित्युच्चारिष्यं प्राञ्जलिर्वरुणमवतेहेळइतिद्वाम्यां प्रसंग्रजेवृहदचेति
 सूक्तेन द्विरण्यष्टंगवरुणप्रपेतीर्थमेदेहियाचतः । यन्मेनसावाचाकर्मणावाडुकृतंक्रतम् । तन्नइंद्रो
 वरुणोवृहस्पतिः सप्ताचपुनंतुपुनः पुनरिनिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । या. प्रवतइतितीर्थमभिमृश्यावगाह्यातोद्विराचम्य मार्जयेदंचयोयं त्यध्वभिरित्यष्टाभि
 रापोद्विष्टेतिनवभिरथतीर्थंगुष्टेनेममेगंगइतित्रिःश्रदक्षिणमालोब्धप्रकाशष्टमश्रोऽधमर्षणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्वथा
 पुत्यत्रसमुद्रयायोनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाहो रुरसिचात्मानंगायत्र्याभिषिष्य त्वंनोअमेवरुणस्येतिद्वाम्यां तरत्समंदीधावतीतिसूक्तेन पु
 नःत्रायान्मूर्ध्निचाभिषिषेत्तद्विष्णोरक्ष्णोअश्रेयत्कचेदमित्येताजपेत् । साक्षताभिरद्विःश्राश्रुखउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादि
 देवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वादेवसुहोनिवीतीसयवाभिरद्विःश्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विद्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीपितृतीर्थे
 नसतिलाभिरद्विर्व्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिखिस्तापेदेयतीरमेत्यदक्षिणामुख. प्राचीनावीतीयेकेचास्मदिति वरुंनिष्पीड्योपवीत्यपउपस्पृश्य परिधा
 नीयमभ्युक्ष्यपरिधाय द्वितीयप्रोक्षितंप्राष्ट्याचामेदथसंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ शंखमुद्रालक्षणमागमे—वामांगुष्ठंतुसंगृह्यदक्षिणेनतुमु
 ष्ठिना । कृत्वोत्तानंततोमुष्टिमंगुष्ठुप्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथाश्लिष्टा. संयुक्ताः सुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसंपृष्टाः शंसुमुद्रेयमीरिता । चो
 निमुद्रापित्तत्रैव—मिथ कनिष्ठिकेवध्यातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वेसश्लिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयन्यसेचोनिमुद्रेयमी
 रिता । अथप्रातःस्नानधिषिष्वहूचानाम् । कातीयानंतुमध्याह्नान्नानधिषेव ॥ ॥ प्रातःस्नानेयोगयाज्ञवल्क्यः—यएण्विस्त्रेणोक्तः
 ग्नानम्यनिधिरुतमः । असामर्थ्यान्नकुर्याचेत्तत्रायविधिरुप्येते । स्नानमत्तर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिंन्रणचैवतीर्थसपरिकल्पनम् ।

अथानांमृतेन त्रिवृतेन नित्यतः । खानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः । अन्यांश्च वारुणान्मन्त्रान्कामतःसंग्रयोजयेत् । अयं चांगसंको-
 चो मया दद्यात्तानेति । मां कंठे मे—मातरं पितरं जायां श्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुदित्यनिमजेत अपृमांशं लभेतसः । चंद्रिकायां बृहद्ब्रह्मसिद्धौ
 चो मया दद्यात्तानेति । निमायेतु गमुदित्यद्वा दशांशं लभेतस इत्युक्तम् । वैठीनसिः—प्रतिकृति कुशमयी तीर्थवारिणि मजयेत् । कुशोसि कुशपुत्रोसि ब्रह्मणा
 कृतो—निमायेतु गमुदित्यद्वा दशांशं लभेतस इत्युक्तम् । अत्र पूर्ववाक्ये निमजेतेति श्रुतेर्मजनरूपं खानं जीवत्यतिनिधित्वेन खाने । प्रतिकृति मज
 निमित्तं गुण । तदपि यातेपि मया तोयमेदं यं धिवंधनम् । खानादंगतं तं तावत्तर्षयेत्स्वितृदेवताः । उत्तीर्य पीडयेद्ब्रह्मसं
 नं गुरुप्रतिनिधित्वेन याते इति प्रयोगवारिजातः । खानोत्तरं तदंगतर्षणं कुर्यात् । खानादंगतं तं तावत्तर्षयेत्स्वितृदेवताः । काम्येनिले विशेषेण तल्लक्षुयात्प्रयत्नतइति चंद्रिकायां न्या
 ध्यासं नत्तत्परिमित्तनुविशानिमतात् । खानेषु चैव सर्वेषु तर्षयेत्स्वितृदेवताः । काम्येनिले विशेषेण तल्लक्षुयात्प्रयत्नतइति चंद्रिकायां न्या
 प्रोक्तं । चंद्रोदये ब्रह्मांडे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं खानमुच्यते । तर्षणं तु भवेत्तस्य तदंगत्वेन कीर्तितम् । अस्पृश्यस्पर्शादिनि
 मित्तान्ते तु—अस्पृश्यसर्शनेयं तैश्चुगते शुरमगो । खानं नैमित्तिकं चैयं देवपिच्य विजितमिति पराशरोक्तं तर्षणमित्युक्तं गयादा
 मनिबंधं आचारचिंतामणौ च वाचस्पतिमिश्रैः । खानांगतर्षणं विद्वान्कदाचिन्नैव हापयेदिति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ताच्च आशौचेपितद्भव
 ति । स्मृत्यभिसारं प्येत् । माधवीयेयमः—द्वौ हस्वीयुग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकांजलिम् । गोशृंगमाशुबुल्यजलमध्ये जलं क्षिपेत् । चंद्रो
 दये दक्षः—शारे शमान् गमुदित्यद्वा दशांशं लभेतस इत्युक्तम् । उद्व्यनुष्यांस्तर्षेतपितृवृन्दक्षिणतस्तथा । वीधायनः—अगुत्तीर्य मपउपसिचतीत्यनु
 तीर्थेदेत् । तत्रकारः पृथ्वीचंद्रोदये—भूर्देवांस्तर्षयामि । भुवर्देवांस्तर्षयामि । स्वर्देवांस्तर्षयामि । भूर्भुवः स्वर्देवांस्तर्षयामि । एवं ऋ

१ अभयलयमानां त्रेम्यत्पुलभावाद् जलनिषदानं । सूत्रोपक्रमयद्वांगं स्वपितृवर्णतद्दक्षिणेनैव कार्यं । सूत्रे अंजलिचोदनाभावात् । अनादेशे दक्षिणप्रतीयादिति सूत्रका
 गेर्भेति च मरणकरीये ।

प्यादीन् । अथवाभूदेवगणतर्पयामि । सुव्रतं पिगणतर्पयामि । स्वर्मनुष्यगणतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणतर्पयामि । कृष्णभट्टीये—उपवीती
 ब्रह्मादयोदेवास्तान्देवास्तर्पयामि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषीस्तर्पयामि । भूर्देवीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः
 पितृमान्यभोगिरिस्वानग्निव्यात्ताःकव्यवाहनादयोयपितरस्तापितृस्तर्पयामि । भूःपितृनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिगूर्गनु
 ध्यानित्युक्तंजयंतवृत्तौ । स्मृत्यर्थसारेचैवम् । अत्रदेवपितृणामेवेज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाज्जीवित्पितृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति
 त्वंत्वाग्रनोष्ठादित्युक्तंजीवित्पितृकमिणियेगुरुभिः ॥ ॥ संक्षेपात्तिशयमाहशंभवः—आत्रह्यस्तंवर्यतंजगत्पृथिवित्त्रित्प्रमात् । जलांजलि
 त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । आचारदर्पणेस्मृतिः—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये
 तुप्रातःस्नानांगमृतेतर्पणिसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्मृत्तिरत्नरावल्यां
 कौशिकोक्तेरित्याहुः ॥ ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौपाद्ये—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलांज
 लिम् । श्रेष्ठमाणोदिशंयाम्यामंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलेदकम् । तत्रैवचव्या
 सः—अनग्निदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेभम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्येनैवकार्यम् । जलार्द्रवासाःस्थलगोयःप्रद
 धाज्जलांजलिम् । वस्त्रनिश्चयोनंप्रिताअपवार्यपिबंधितेइतिस्त्रुमंतूक्तः । अपवार्यांजलित्ववत्वेतिहेमाद्रिः । शौनकः—स्नानांगतर्पणकृत्या
 यक्ष्मणजलमाहरेत् । अन्यथाकुर्वतेयस्तुस्नानतस्याफलंभवेत् । तत्रमंत्रः—यन्मयादृपितंतोयंशारीरमलसंभवैः । तद्दोषपरिहारार्थयक्ष्माणंत
 र्पयाम्यहम् । आम्बलापनः—येकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रनिष्पीडनंस्थले । वृद्धमनुः—निष्पीड्यस्नानवत्तुपश्चात्सांध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुर्व

तेयन्तु खान्तम्याफलं भवेत् । सायणीये—गुण्यतर्पणे चैव खानयन्ननिपीडने । निवीतीतु भवेद्विप्रस्तथा मूनपुरीषयोः । आशाकं तु—ब्रह्मनि
 पीडनं चैव कुशानं चैपिसर्वजम् । अपसन्धेयवकर्तव्यं हस्तप्रक्षालनं तथेत्युक्तम् । अतो विकल्पः । बहूचानां तु प्राचीना वीती । बहुचपरिशिष्टे—
 प्राचीना वीतीवर्षनिष्पीडयेदित्युक्तेः । इदं च जीवत्पितृकोनकुर्यात् । न जीवत्पितृकः कुर्याद्विस्त्रनिष्पीडनं बुधइति जीवत्पितृकनिर्णयेपुरा
 णात् । यत्पुराशरः—निराशः पितरोयांति वस्त्रनिष्पीडने कृते । तस्मान्न पीडयेद्ब्रह्ममकृत्वापितृतर्पणमिति । तद्भागप्राप्तवस्त्रनिष्पीडनपरम् ।
 अतएव मध्याह्नस्यनेष्टेमाद्रीग्रत्मांडे—ततः खाल्वाविधनेन संतर्प्यपितृदेवताः । जलाशयाद्विनिर्गल्यद्विराचामेत्समाहितः । खानयन्नमनिष्पी
 ड्यम्याथमास्थलतर्पणात् । स्थलेपितर्पणं कृत्वा ततो वस्त्रं निष्पीडयेत् । एवं वस्त्रं निष्पीड्यैकपादं जलेऽन्यस्थले कृत्वा आचामेत् । उदके चोदकस्थस्तु
 स्थलस्यस्तु स्थले शुचिः । खाल्वा नामेतदा विप्रः पादौ कृत्वा स्थले जले इति दक्षोक्तेः ॥ तर्पणोत्तरं दर्भत्याग उक्तः स्मृतिरत्वावल्याम्—
 निक्तिरेपि इदने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि । आचांतस्तु प्रकुर्वीत दर्भसंत्यजनं बुधः । दर्भत्यागो प्राचीनावीतित्वमुक्तं प्राक् ॥ नदीस्थाने तत्प्रार्थनो
 च्छाक्तौर्मै—ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यन्मेदुश्चरितं कृतम् । तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोस्तुते । खानाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं ऋग्विधाने—
 त्रिप्य(श्च) प्रसुप्तं च खानलोपो भवेद्यदि । स्मृतिरत्वावल्यां तु—खानलोपे गायत्र्यष्टसहस्रजप उक्तः । खानमकृत्वा भोजने उपवासं त्रिरात्रं
 कुर्यादिति स्मृत्यर्थे सारे ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टा ० लक्ष्मणभट्टकृता वाचारबेभ्रातः खानम् ॥ ॥

अथ खानोत्तरकृत्यम् । हारीतः—खाल्वागात्रमवमृज्यान्नशिरोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यसंकुर्यादिति । त्रिकांडमंडनः—दीपं
 शूर्पथयाश्यां पादत्राणं च मार्जनीम् । खानं तिसंस्पृशेद्यस्तु पुनः खानेन शुद्ध्यति । विष्णुः—न तैलवसे स्पृशेन्न पूर्वधृतमक्षालितं वासो विभृयत्

स्वात्तएवसोष्णीपेधौतवाससीबिभृयात् न्लेच्छंलजपतितैर्नसंभापेतइति । उष्णीपकेशजलाकर्षणार्थवहामितिष्टृच्छीचंद्रः । अतएव
 हारीतकौगानग्रहणम् । केचिनुसोष्णीपवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनाहानोत्तरमपिधौतप्रसिद्धोष्णीपधारणम् । वृद्ध
 पराशरेण—यच्चस्मश्रुकेशेषुजलदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नखेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—
 मार्जयेद्वस्त्रशेषेणनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयाहानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नानोर्गानिमृश्याच्चस्नानशाब्दानपाणिने
 त्तिविष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थेसाराचारादर्शाः । नागेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिबह्वनिषेधेसिद्धेस्नानशा
 धीनिषेधोद्गोपाधिक्यार्थइतिटोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—
 ग्यात्त्वादूरंतेतिष्ठेत्प्राचीनावितिनाद्विजः । यावत्स्ववनिदेहांबुतूष्णीगृतादितुष्टये । सुराबिंदुसमाज्ञेयाः पृष्टतःकेशबिंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः
 मर्तुर्योपमादुर्धैः । तिष्ठःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्वतिसर्वतीर्थमनितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिपतिशिरसोसुख
 स्नाप्सरसस्तथा । वक्षसोपिचगर्भर्वाअथस्नात्सर्वजंतवः । अगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतांशेणवाप्रोच्छबिभृयाच्छुक्कवाससी ।
 अमार्जनपक्षेगोदोहनकालपर्यंतंतथैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वस्त्रोदकमपक्षेतेयमृतादासवर्गिणः । कंचिकालंस्थित
 न्तस्माज्जलमसौनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यंशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिस्नात्वासेवेतमानवइतिविष्णुक्तेः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—
 ततस्वाचमनंकृत्वाप्रोक्षितंवस्त्रमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैववाससीधौतेअक्लित्रेपरिधायच । प्रक्षाल्योरुमृदाद्विश्वहस्तौप्रक्षाल
 येत्तथा । जाचालिः—स्नात्वानिवसवसनंजवेशोभ्येसृद्भसा । अपवित्रीकृतेतेहिक्वीपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरमिदमि
 त्तिकेचित् । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—शुचीवोहव्यामस्तइत्युक्त्वाशुद्धगंधरम् । संप्रोक्ष्यदेवसत्वेतिव्याहलादायभास्करम् । उडु

संजाते देसमित्युक्त्वा लोकर्यततः । आवहतीत्युदाहृत्य परिधायाद्विराचयेत् । भृशुः—आक्षणस्य सितं बलं नृपस्य रक्तमुल्बणम् । पीतं वैश्वस्य
 स्यात् । मलवत्कृष्णमिति पृथ्वी चंद्रः । यत्तु नारसिंहे—नरक्तमुल्बणं वासो न नीलं च प्रशस्यते । मलाकं
 शूद्रस्य नीलं मलयदिप्यते । उल्बणं रक्तम् । मलवत्कृष्णमिति पृथ्वी चंद्रः । यत्तु नारसिंहे—नरक्तमुल्बणं वासो न नीलं च प्रशस्यते । मलाकं
 चद्रशाहीनं वने देवं बुधं तिरक्तनीलवस्त्रयोर्निपेधः स पूर्ववाक्यात्क्षत्रियशूद्रभिन्नविषयः । व्यासः—नायिदीप्तेनाद्रंजनसूत्र्याग्रयितेन च । योग
 कीर्णेशक्तिं भिन्नमालिनं केशदूषितम् । छिन्नाग्रं चोपवहं च कुत्सितं धर्मतो विदुः । भारते—बलं नान्याद्युतं ग्राह्यं न चाति विकृतं तथा । योग
 याज्ञवल्क्यः—दग्धं जीर्णं च मलिनं मूषकोपहृतं तथा । खादितं गोमहिष्याद्यैस्त्याज्यं सर्वथा द्विजैः । प्रयोगवारिजाते संग्रहे—खानं
 कृत्वाद्रं वस्त्रं तु अर्घ्यमुत्तारयेद्बुधः । आद्रं वस्त्रमथस्ताचेत्युनः खानेन शुक्यति । तत्रैवोदाना—स्नात्यानुपहृतं वस्त्रं परिदध्याथ धाविधि । अभावे
 पूर्ववस्त्रं वा संश्लेष्य प्रणवेन तु । अनुपहृतं अपरिहितम् । जावालिः—नाद्रं मेकं च वसनं परिदध्यात्कथं चत । स्मृतिरत्नावहत्यां अंगिराः—
 आद्रं वासास्तु यत्कुर्यात्प्रहो न व्रतादिकम् । सर्वतद्राक्षसं विद्याद्द्विजो नु च यत्कृतम् । सप्तयाताहृतं च बलं शुष्कवल्प्रतिपादितम् । आद्रं वापि द्विजा
 तीनामाहृतं गौतमादिभिः । कृष्णभट्टीये—ईपद्धौ तं स्त्रियाधौ तं शूद्रधौ तं तथैव च । अधौ तं तत्र विज्ञेयं शुष्कं च क्षिणपहवैः । देवलः—स्वयं धौ
 तेन कर्तव्याः क्रियाधर्म्या विपश्चिता । नतु नेव कथौ तेनाहतेनाचकुञ्चयत् । नाहतेनेत्येकं पदम् । स्वयं ग्राहणादेवनेकनिवृत्ते स्त्रिभिषोऽन्येनापि
 प्राण्णादिनाधौ तेन क्रियाकार्ये तदर्थम् । अहृतलक्षणमाह पुलस्त्यः—ईपद्धौ तं न वं धे तं सद्यं न धारितम् । अहृतं तद्विजानीयात्सर्वकर्म
 सुपावनम् । ब्राह्मे—अच्छिन्नाग्रं च यद्ब्रह्ममृदाप्रक्षालितं च यत् । अहृतं धातुरक्तं वा तस्य विप्रमिति स्थितिः । माधवीये प्रजापतिः—क्षौभं

१ कानं कृत्वा शपादं कलं लजे गद्यामधो द्विजः । गृहे ज्ञानस्यो हृदवा विभ्रजे कतद्व्यंतः । संस्तव्यं परिधायाद्रं बलं नयादावधः क्षियेत् । गृहे तु पूर्वमाकर्षेदिति कृष्णभट्टीये कर्म
 कापरीये च ।

वासःप्रसूतितर्पणेसदशं तथा । कापायंघातुरक्तवानोत्वणंतुक्कहिचित् । भृगुः—द्विवाकीतिकृतवासःसर्वदापरिवर्जयेत् । काशीखंडे—
नीलीरक्तुपद्मखंडरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणां क्रीडाशंसयोगेशयनीयेनदुष्यति । अंगिराः—मृतेभर्तैरियानारीनीलीवस्त्रं प्रधारयेत् । भर्तुतुनर
कंयातिसानारीतदन्तरम् । चंद्रोदयेस्कां दे—स्नानदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । धृथातस्य महायज्ञानीलीवासो विभर्तियः । डोडरा
नंदे भयिष्ये—नीलीरक्तं यदा वस्त्रं प्रस्वंगे पुधारयेत् । अहोरात्रोपितो मूत्वापंचगव्येन शुद्ध्यति । मिताक्षरायां मार्कंडेयः—रोमकूपै
र्यदागच्छेद्रजोनीत्यास्तु कस्यचित् । त्रिवर्णेषु च सामान्या तत्तद्वस्त्रं विशोधयन् । नीलीदोषः कार्पासे एव । ऊर्णयां पट्टवस्त्रे वानीलीरागेन दुष्यती
तित्तैवोक्तेः । नारायणदासनिबंधे भृगुः—स्त्रीधृताशयने नीलीव्राढाणसनदुष्यति । नृपसवृद्धौ वैश्यस्य वर्षण्येव विधारणमिति । श्याता
तपः—श्रमगमुदगं वाधौ तं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावेधौ तवस्त्रस्य शोणक्षौ
माजिनाचि । कुतपयोगपट्टं वा द्विवासायेन वा भवेत् । क्षीममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंचलः । धौतेति विशेषणपदाच्छाणादीनि प्रक्षा
लितान्यपि श्लथीयात् । द्विवासेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शोणादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनेत्युक्तमपरांके । अन्येतु—परिधेयंस
दानासः कार्पासंसदशंसितम् । क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदाचनेति जातू कर्णयोक्तैः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यस्तु श्राद्धहे
माद्रौ बोधायनः—क्षौमाणि वासांसितेपामलाभे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवंतीति तच्छ्राद्धे देयवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थे सारे—केशनिर्मितवस्त्रधरणे
उपवासइति । व्यासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोर्ध्वनाद्यस्तनांघ्रम् । नांतर्वासो विधायान्यद्वसीतवसनं शुच ॥ उत्तरीयमाहजातू
कर्ण्यः—सत्रं धिपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्याद्ब्रह्मोत्तरीयात्वे कांगुलं खंगुलं चतुरंगुलं वा सत्रैरेव कुतपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वासड
रुं प्रयोगपरिजाते संग्रहे—योऽशब्दादशाष्टाभिरंगुलैर्विस्तृतं च यत् । आयतं व्याममात्रं च तदंतर्वासइति । उत्तरीयांतर्वासोरेभेदइति

क्रेणित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्येयज्ञोपवीतवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्य चोर्ध्वभागमुत्तरीयकुर्यात् । एकंचेत्सोत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति पार
 इकरोक्तेः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदंडं न धारयेत् । आग्रं चोत्तरीयंतु कर्मकाले न धारयेदिति पृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्थानीयंतृतीयो
 परीतं जीनस्त्रिकोन धारयेत् ।—उत्तरीयं योगपटंतर्जन्यां रजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धाय्येष्टो वा विद्यते यदीति चंद्रोद्घेसं ग्रह्यात् । उत्तरीयं
 यनोपरि नासोमात्रं किंतु सत्रं विपरिमं डलमित्यादि जातूकण्ठयोक्तं । उक्तपरिवासस्तु तस्यापि भवत्येव ।—एकवक्षोनमुजीयान्नकुयर्द्विवतार्च
 नम् । न चार्चयेद्विजात्रान्यर्चुर्योर्देवं विधो न इति गोभिलेन निषेधात् । नन्वेकवक्ष इत्यस्य सामान्यरूपत्वा जीवत्पितृकस्य सर्वोत्तरीयवाधइति
 चेत् । न । उत्तरीयशब्दस्य र्गिकलोपि जातूकण्ठयोक्तोत्तरीयेरूढेरिति पितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायां शातात्तपः—सव्यादं
 मालपरिग्रहं रुद्रिदेशधृतांवरम् । एकत्र विजानीयाद्वैपिन्ये च कर्मणि । वीधायनः—अकच्छ. पुच्छकच्छो वा विकच्छः कष्टिवेष्टितः । यावदास्ते
 द्विजस्तावन्धृद्रूपवनसंशयः । पुच्छकच्छः पुच्छाकारकच्छः । स चाप्रद्वयस्य मेलनैकस्यैवाग्रस्य कच्छत्वेन भवतीति द्वयमपि निषिद्धम् । अत्र द्विज
 स्योद्देश्यत्वावच्छेदकत्वे सवस्यपितृत्वापत्तेः । अकच्छत्वादि विशिष्टस्य तत्त्वैपरीत्ये वा गारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात् स्त्रीशूद्रादिरपि क
 च्छआनस्यकः । न च द्विजपदश्रुतेः शूद्रस्य शूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेः कच्छइति युक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणंतु कैमुतिकन्यायार्थम् । अत
 एतद्व्यपदं अकच्छसनमत्वोक्तिश्च । आद्वहेमादौ—नम्रः स्यान्मलवद्दासानम्रः कौशेयकेवलः । नमोद्विगुणवस्त्रः स्यान्नमोदग्धपटस्तथा ।
 नमश्चस्युतथासाः स्यान्नम्रः कौपीनकेवलः । नम्रः कापायवस्त्रः स्यान्नम्रश्चार्धपटावृतः । विकच्छोऽनुत्तरीयश्च द्विकच्छोऽवस्त्रएव च । अधौतवस्त्रो
 मलयद्मत्रः रजकादिधीतवस्त्रो वा । एकस्य पटस्यार्धत्रावृण्वानोऽर्धपटावृतः खंडपटं वसानो वा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेन वस्त्रांतरेण वा कटिबंधनं

वासःप्रशंसंति तपणेसदशं तथा । कापायंधातुरक्तं वानोल्बणं तु कर्हि चित् । भृगुः—दिवाकीर्तिकृतं वासःसर्वदापरिवर्जयेत् । काशीखंडे—
नीलीरक्तं तु यद्दूरं तस्माद्दिवर्जयेत् । स्त्रीणां नीडार्थसंयोगेशयनीयेन दुष्यति । अंगिराः—मृतेभर्तुरियानारीनीलीवस्त्रप्रथारयेत् । भर्तुतु नर
कंयात्तिसानारीतदनंतरम् । चंद्रोदयेस्कांदे—स्नानं दानं जपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । वृथा तस्य महायज्ञानीलीवासो विभर्तियः । टोडरा
नंदे भविष्ये—नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रस्वर्गे पुधारयेत् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पंचगव्येन शुद्धति । भिताक्षरायां मार्कंडेयः—रोमकूपे
र्थदगच्छेद्रजोनीत्यास्तु कस्य चित् । त्रिवर्णे पुचसामान्यात्तसकृच्छ्रं विशोधनम् । नीलीदोषः कार्पासे एव । ऊर्णयां पद्मवलेयानीलीरागोन दुष्यति
तित्त्रैवोक्तेः । नारायणदासनिबंधे भृगुः—स्त्रीधृताशयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपसद्बृद्धौ वैश्यस्य सर्वण्येव विधारणमिति । शात्ता
तपः—प्रागयमुदग्रं वाधैतं वस्त्रं प्रसारयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि । योगयाज्ञवल्क्यः—अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौ
माजिनानि च । कुतपयोगपट्टं वा द्विवासायेन वा भवेत् । क्षौममत्तसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंचलः । धौतेति विशेषणपदाच्छाणादीनि प्रक्षा
लितान्यपि गृहीयात् । द्विवासेति पदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैव शशाणादीनां ग्रहणं न तु परिधानीयत्वेनेत्युक्तमपराकं । अन्येतु—परिधेयं स
दावासः कार्पासं सदशंसितम् । क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदाचनेति जातू कर्णयोक्तेः क्षौमाजिनयोः परिधानीयत्वमप्याहुः । यत्तु श्राद्धे ह
माद्रौ चो धायनः—क्षौमाणि वासांसिते पामलाभे कार्पासिकान्यौर्णकानि भवंतीति तच्छ्रद्धेदेयवस्त्रपरम् । स्मृत्यर्थे सारौ—केशनिर्मितवस्त्रधरणे
उपवासइति । न्यासः—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोर्ध्वनाथस्तनांबरम् । नांतर्वासो विधायान्यद्दसीतवसनं बुधः ॥ ॥ उत्तरीयमाह जातू
कर्णयः—सगंधिपरिमंडलमुत्तरीयं कुर्याद्द्रक्षोत्तरीयात्वे कां गुलं ब्यंगुलं चतुरंगुलं वा सत्रैरेव कृतं परिमंडलमुत्तरीयं कुर्यादिति । अंतर्वासो
क्तं प्रयोगपारिजाते संग्रहे—पौडशब्दादशाष्टाभिर्गुलैर्विस्तृतं च यत् । आयतं व्याममात्रं च तदंतर्वासो र्देइति

केचिन् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेपज्ञोपवीतवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्यचोर्ध्वभागमुत्तरीयकुर्यात् । एकंचेतस्योत्तरवर्गेणग्रच्छादयतीतिपार
 स्रुरोक्तः । उत्तरीयचपुरोदेशामभ्यिदग्रनधारयेत् । प्रागग्रचोत्तरीयतुरुर्मकालेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तः । उत्तरीयस्यानीयतृतीयो
 पवीतनीयपिपृत्नोभारयेत् । उत्तरीययोगपटंतर्ज्यारजतंतथा । नजीवत्पिपृत्नैर्कैर्ष्येद्योवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । उत्तरीयं
 चनोपरिरामोमात्र किंतुसुग्रविगरिमडलमित्यादिजान्तरुपर्यंक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवस्येव ।—एकवस्त्रोनमुंजीयाद्यकुर्वीद्देवतार्च
 नम् । ननार्चयेद्विजाग्रान्यकुर्वीदिमिधोनइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यस्यसामान्यरूपत्वाजीवत्पितृकस्यसर्वोत्तरीयवाचइति
 चेत् । न । उत्तरीयग्रन्थमयीगिरुत्वेपिजान्तरुपर्यंक्तोत्तरीयेरूढेरितिपितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायांशातातपः—सव्याद
 मात्प्रशिष्टरुद्रिदेऽगृतांपरम् । एकवस्त्रनिजानीयार्थेपिन्येचकर्मणि । यौधायनः—अकच्छपुच्छकच्छोवाविकेच्छ, कटिचेष्टितः । यावदास्ते
 द्विन्मायच्छृणुनमशयः । पुच्छकच्छ, पुच्छाकारकच्छ । सचाग्रद्वयस्यमेलनेनैकसैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिपिद्वम् । अत्रद्विज
 म्योरेदयत्वाच्छेदकत्वेमयंभ्यापितत्वापतेः । अकच्छत्यादिविशिष्टसतत्त्वैपरीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात्स्वीशूद्रादेरपिक
 च्छभाषस्यक । नचद्विजपदश्रुते श्रुत्स्यश्रुत्वानुपपत्ते, कच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वसाविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणतुर्कैमुक्तिरुन्यायार्थम् । अत
 एतश्रुतपद अकच्छमन्मन्त्रोक्तिश्च । आद्धहेमाद्री—मन्, सान्मलनद्वासान्नःकौशेयकेवलः । नम्रोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नम्रोदग्धपटस्तथा ।
 नमभास्तत्रामान्यान्नम कौर्षिनैकालः । नम, काषायमन्न स्यान्नप्रथार्धपटावृत । विकच्छेऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्रएवच । अथौतवस्त्रो
 गलमदग्र रजकादिधीतवयोवा । एकस्यपटस्यार्धप्रावृणानोऽर्धपटावृतः सडपटवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रांतरेणवाकटिबंधने

द्वितीयकच्छः । अप्रमलवन्निपेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तुनम्रःस्यान्मलवद्वासाइत्यादौ
निपेधश्रुतेः ननम्रःकर्मकुर्वतिलनेनेकवाक्यत्वाच्चाननेनमत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुराथत्वाद्विद्ववाक्यमेवयुक्तमितिहेमाद्रिः । कौशेय
केवलस्यनम्रत्वोक्तेः शास.सहितकौशेयत्वेननम्रत्वम् । श्रुगुः—नम्रोमलिनवल्ल.स्यान्नम्रश्चाद्रपटावृतः । नमोरक्तपटस्तथेतिचंद्रिकायांद्विती
यापादेपाठः । सर्वकर्मस्वासुरकच्छानिपेधमाहृयाज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदेवेष्विज्येचकर्मणि । धाभीयात्रासुरीकच्छांशेपेकर्मणिवेच्छया ।
तत्तक्षणमाहसपत्न—परिधानाद्दहिःकच्छानिधद्वाद्यासुरीमता । बहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रांतदतिवर्धमानः । स्मृत्यंतरे—संयोजित
दशंनानापिष्वर्धच्छन्नदशंतथा । नित्येनेमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवस्त्रप्रशस्तंसर्वकर्मसु । कृष्णमहीयेयोगयाज्ञ
चल्मयः—जानुगूर्लंतुनवंसात्रिकच्छंपारयेद्दुधः । मनुः—नाथौचवामकुक्षौचष्टुषैवपथाक्रमम् । बल्लग्रावरणंयत्स्यात्तत्रिकच्छमुदाहृतम् ।
भारते—अन्यदेवभवेद्वासाःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यबलोकयानामन्यदीश्वरदर्शने । सुमंतुः—
अन्यत्क्षानंतथापानेगोनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणमहा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचारबेत्खानोत्तरकृत्यम् ॥

अथतिलकविचारः । चिष्णुस्मृतौबृहन्नारदीयेच—यागोदानंजपोद्दोमःस्वाध्यायःपितृतर्यणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रे
चिनाकृतम् । पादोःकार्तिरुमाह्रात्मध्येव्येवम् । इदंयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसव्यार्थम् । उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः । अपविश्रेणयजसम
स्त्रातेनचपद्भुतम् । यच्चशून्यललाटेनतदत्यफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेणैवाम्बयंतथापितत्क्षविययादिय
रम् । ऊर्ध्वपुंड्रद्विजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरान् । माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्रलिख

नाग । काशीगंडेससर्पिवर्णने ऊर्ध्वपुंड्रां कितालिकाइत्युक्तेषु । नचकालागिन्द्रोपनिपद्युक्तत्वाद्बलत्रत्रिपुंड्रत्वम् । श्रुतीहिभस्मधारणमान
माप्तान्तनुपुंड्रत्वेन कर्मफलिनः । तत्रत्यानल्वेनायुष्यपत्रम् । यद्यपिकर्मगतथापित्रिवैकर्मपरम् ।—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया ।
पूजितोपिगहोदेनोन्मत्स्यफलप्रदइतिधितत्त्वेऽलगात् । सितेनभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रससतुधारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्त्रेण शस्य
तेऽस्मिन्तिरव्याचन्यांपचनाय । साधिकपरंतात् ।—शाल्वापुंड्रमुदाकुर्यादुत्वाचैवतुभस्मनेत्याश्वलायनोक्तः । तयोरप्यूथ्व्यंपुंड्रोपर्ये
ररुयात् । तयोरहितानाहितानाद्योः । ऊर्ध्वपुंड्रनिामोहाद्यदिकुर्याद्विपुंड्रम् । नतसफलमाप्तोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेतिस्मृतिरव्याचल्यंपां
चनात् । यद्युपाद्येकार्तिकमाहात्म्ये—ऊर्ध्वपुंड्रेत्रिपुंड्रयःकरोतिसनराधमः । मुक्त्वाविष्णुगुहंपुण्यंसयातिनरकंध्रुवमितिक्रसान्यपरम् ।
तद्वारणत्रिवैवर्ष्यापत्तेः । यद्वाशुद्धतांत्रिरुपरम् । नचश्राद्धेऽत्रिपुंड्रनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिणिक्षत्रियेतत्रिपेघचारिताथ्यात् ।
रागश्रामनिषेधोपपत्तेः । माभधीयेत्राहो—पंचताम्रेणदतीरेमक्षेत्रेविशेषतः । सिंधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः । मुदएतास्तुसंश्रा
त्यार्जयेदन्यमृत्तिकाः । चंद्रोदयेगोभिलः—गोरोचनंपंचगव्यंपंचांगंविल्ववृक्षतः । कालीयकंचदनंचपत्रकंरक्तचंदनम् । गोमयंहो
लिक्रमम्यश्वेतापीतारुणाचमृत् । पुण्यश्वेनोद्धसाश्राहानदनधोस्तुशर्कराः । पंचांगमूलत्वथपत्रपुष्पफलानि । कालीयकंपीतचंदनम् ।
व्यासः—जाह्नवीतीरसंयुतांमुदंमूर्धांनिर्मतियः । निभतिरूपसोऽकस्यतमोनाश्रायकेऽलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंयुतांगोपीवापी
मनुद्धरात् । मुदंमूर्धांनदेघमुतुर्गर्वापौ प्रमुच्यते । माघवीरे—द्वारवत्युद्धवाप्तोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकम् । धारयेन्नित्यमेवंहिपापंहंतिदिनेदिने ।
पाम्ने—गृत्तिकाचंदनंभस्मतीयचैत्रचतुर्थकम् । एभिद्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुंड्रभवेत्सदा । चंद्रोदयेत्रस्यपिंडि—जलेनतिलकंकुर्याजलांतःकर्म
विद्वये । तोयेनतिलकंन्यानेत्तरमात्रपरिधानादितिपंचायतनसारः । वक्षपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभावइतिचंद्रोदयः । आश्वला

यनः—ज्ञात्वापुंड्रंमृदाकुर्याच्छ्रुत्वाचैवतुभस्मना । देवानग्र्यर्चयेनसर्वपापापनुत्तये । तत्रविशेषमाहृदयासः—ऊर्ध्वपुंड्रंमृदाकुर्यात्त्रिपुंड्रं
 भस्मनातथा । चन्दनेनोभयंकुर्यान्नितिर्यगोपिचंदनम् । चतुर्विंशतिमते—येषुदेशेषुविप्रदेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतथ
 माचारार्थतत्रये । तिलकरुरणोविशेषोब्रह्मांडे—अगुष्टपुष्टिदश्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकात्रदानित्यमुक्तिदाचप्रदेशिनी ।
 एतौगुलिभैदस्तुकारयग्रनक्षैःस्पृशेत् । तिलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच—दशांगुलप्रमाणंतुत्तमोत्तमगुच्यते । नवांगुलमध्य
 मसादशांगुलमतपरम् । सप्तपदपचभिःपुंड्रमध्यमात्रविषस्मृतम् । चतुस्त्रिंशदंगुलैःपुंड्रकनिष्ठानिविधमवेत् । तिलकाकृत्तित्तिविशेषोपिपित
 त्रैव—वर्तिदीपाकृत्तिवापिषेणुपत्राकृत्तितथा । पत्रास्यमुकुलाकारतथैवकुमुदस्यच । मत्सकूर्मीकृत्तिवापिशंखाकारमथापिवा । प्रयोगगपारि
 जाते—निटिलैचैववाहोश्चदडवल्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारसुदरेदीपवह्निखेत् । वेणुपत्रसमाकारंवाहोर्भ्येखिलेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदे
 शेलिपत्रब्रूषलाशवत् । निटिलेऽलले । यत्पुपंचायतनसारेपादौ—नासामूलंसमारभ्यललाटांतिलिसेन्मृदा । मध्येच्छिद्रंप्रकृतव्यंतच्छिद्रं
 हरिमादिरमिति । तत्रमूलशृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शेखिलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगतिमिति ब्रह्मां
 डोर्केर्जलेप्रतिविंबद्गोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मदम् । नपादुकास्योनादर्शेनजलेस्वपलोकयत्रितिकृष्णभट्टीये—तिलकप्रकरणेस्मृत्यत
 रात् । मयितेजइतिच्छायायास्वाहृद्गुगतांजपेदिति याज्ञवल्क्येनजलेस्वप्रतिविंबदर्शेनेपायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्यचंद्रिकाघलिखितत्वेननिर्मु
 लत्वाच्च । स्मृतिरज्ञावत्यांर्ध्वशीर्षेचब्राह्मे—सदर्शेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्यागेनचैवहि । ब्र
 ह्मांडे—नामानुबार्धविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवविधात्रारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यसेतोविंदंकंठकूपके । विष्णुंदक्षिण

कुञ्जीतुतद्भुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णगूलेवागकुक्षौ तु चामनम् । श्रीपरंचहृषीकेशं वागयोर्वाङ्मुकुर्णयोः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुशाभौ दरस्मेरत् ।
 वासुदेवं स्मरेन्मूर्ध्नितिलकं धारयेत्कमात् । केशवादिभं त्राभ्यनुर्थानि मोताद्रष्टव्याः । तिलकलापनकमोप्ययमिति प्रयोगपारिजातः । आन्व
 लायनः—मूर्ध्निललाटेनामौचहृदयेकं कठूपके । पार्श्वेवाहोः परगलेदक्षसव्ये च पाश्विभे । स्तनयोर्मूर्तिमैत्रैस्थानेष्वेण्विष्वद्रदिशुखः । तत्रैव—
 संकर्षणादिभिः कृष्णशुक्ले चैत्केशवादिभिः । कृष्णभट्टीषेव्येवम् । पंचायतनसारे पाद्ये—एवं द्वादशपुंद्वाणि ब्राह्मणः सततं चरेत् । चत्वा
 रिभूभृतां प्रोक्तं पुंद्वाणि द्वे विशांस्तृते । एकं पुंद्वं च नारीणां शूद्राणां च विधीयते । ललाटे हृदि वात्राहो भ्यतुः पुंद्वाणि धारयेत् । ललाटे हृदये द्वे तु भाले
 त्वेकं विधीयते । मदनपारिजाते ब्रह्मांडे—श्यामं शीतिकरं प्रोक्तं रत्नं वश्यकरं तथा । श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं योक्षप्रदायकम् । श्यामं सुगम
 दादेः । रत्नसिद्धरादेः । शीतं गौरीचनादेः । हारीतः—अभ्यंगे सूतके चैव विबोहपुत्रजन्मनि । मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचंदनम् । आर्द्धदी
 पकलिकायां चिष्णुः—ऊर्ध्वपुंद्वं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले तु संप्राप्तैकतमोक्ता च वर्जयेत् । तत्रैव नारायणः—ऊर्ध्वपुंद्वं
 त्रिपुंद्वाचं द्रक्त्वात्स तथापि वा । श्राद्धकर्तान् कुर्वीत्यावर्तिपिडा न्ननिर्वोपेत् । विश्वादर्शोप्येवम् । आर्द्धदिने तिलकनिषधः प्रातः संध्याचंदनादाव
 पीति आर्द्धकाशिका । तत्र (वर्जयेत्) तिलकं भाले श्राद्धकाले कदाचनेति सत्यव्रतोक्तेः । यत्पुपराधारः—ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्वीदेवैपिष्ये च कर्म
 गीति तत्तर्पणादिपरम् । यत्पु—ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याच्च त्रिपुंद्कम् । निराशः पितरो यांति दृष्ट्वा चैव त्रिपुंद्कमिति दृष्ट्वा पराशरेण
 श्राद्धे ऊर्ध्वपुंद्वं भवतीत्युक्तम् । तत्रोक्तं परं न कर्तृपरमिति पृथ्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तु शिष्टाचाराद्भवत्या । ऊर्ध्वपुंद्वं च तुलसीश्राद्धेनेच्छतिकचन ।
 वृद्धाचारः परिस्राहस्तस्माच्छ्रेयोधिभिर्नैरिति बृहन्नारदीयात् । आचारतिलके—न चोर्ध्वं धारयेद्भस्ममृदंतिर्यङ्मन धारयेत् । चंदनागर
 कस्तूरीकुंठमानियेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यां—ब्राह्मणानां नृपाणां च भस्ममिश्रं च चंदनम् । नेत्रयुगमप्रमाणं तु त्रिपुंद्वाचारयेद्भिजः । मध्यमा

नामिकांगुष्ठैर्ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् । तत्रिपुण्ड्रं भवेच्छ्लंमहापातकनाशनम् । केदारखंडे—ललाटेऽंगुष्ठैरेखा च्छादौ भाव्याप्रयत्नतः । मध्यमांघ्रि
जैविराजतु अंगुलीद्वयकेन च । एवं त्रिरेखासंयुक्तललाटेऽयस्य दृश्यते । सशैव शिववज्ज्योदर्शनात्पापनाशनः । पुरुषार्थप्रबोधे—श्रौतभस्मद्वि
जामुख्यं स्मार्त्तगोत्रं कर्तितम् । श्रौतं भस्मतथास्मार्त्तद्विजानामेव कीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नगृहस्थानां विशेषतः । समिदभिसमुत्पन्नधार्यैवै
प्रत्नचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रियागारेपचनान्धिसमुद्भवम् । अन्येषामपि सर्वेषां धार्यदावानलोद्भवम् । अपकमतिपक्वसत्यज्यभसितसितम् ।
आदायवासालोडरभस्माधारे विनिक्षिपेत् । चंद्रोदये शैवे—तर्जन्यामिकामधैस्त्रिपुण्ड्रं तु समाचरेत् । पचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्नि प्रणवेन तु मं
त्रतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमन्त्रेण देशिकः । सव्येन दक्षिणे कर्णवामे देवेन वामतः । अघोरेण तु कंठे च मध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः । हृदयहृदये नैव
त्रिभिरंगुलिभिः स्पृशेत् । विन्यसेदक्षिणे बाहौ शिखामन्त्रेण देशिक । वामे बाहौ न्यसेद्धीमान्कवचेन त्रियंगुलैः । मध्येन सस्पृशेन्नाभ्यामीशानामिध
मन्त्रतः । तत्रैचक्रियासारे—भस्मना वै त्रिपुण्ड्रं च गृह्णीणां च यतीनां जलवर्जितम् । वनस्थत्रतिकन्यानां दीक्षा
हीननृणां तथा । पङ्गुलायतमानमपि वाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेन भाले दीप्तं त्रिपुण्ड्रकम् । अभिरित्यादिभिर्मन्त्रैः पङ्क्तिराथर्वणैस्तथा । ज्या
युपेण च मन्त्रेण मेधावीत्यादिना यथा । त्रैयवकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च । पचाक्षरेषु मन्त्रेण प्रणवेन युतेन च । चदनाद्युपरिश्राज्ञो धारयेद्भस्म वै दि
कम् । लौकिकरुचदनाद्यतु भस्मोपरि न धारयेत् । सूतसंहितायाम्—ऊर्ध्वपुण्ड्रं नयनित्वधारयेद्भस्मना मृदा । ललाटेऽर्हंगमे निष्ठश्च दनेना यथा
नरः । अर्हंगमे निष्ठस्वानिकः । धारणप्रकारेऽप्यंद्रोदये च वाराहे—दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृयैः द्विसुदर्शनम् । सव्ये तु शंखं विभृयादिति वेद
विदो विदुः । क्षत्रादेस्तु ब्रह्मण्डे—चक्रुचदक्षिणे बाहौ शस्रवामेपि दक्षिणे । गदां वामे गदाधस्तात्सुनश्चक्रुचधारयेत् । शंखोपरितथाप्यभ्युनः

पंचदक्षिणे । हलायुधे—वामेवाहीगदांप्रभंशंखचक्रंचदक्षिणे । उपर्यधःक्रमोक्तेनधृत्वापापक्षयोभवेत् । हृदयेवाललाटेयाविलिखेन्मत्स्य
 कन्ठौ । मंनमष्टाक्षरंवापित्रीयतेतस्यकेशवः । रामार्चनचंद्रिकायां—ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्निचापःशरस्तथा । नंदकशैवहृन्मध्येशंखच
 क्रेमुजद्वये । प्रयोगपारिजातेसायणीयेचशंखः—चक्रांकितःसदातिष्ठेन्मद्भक्तःसर्वदाशुचिः । अनयोर्व्यवस्थासूत्रतसंहितायाम्—
 वेदमार्गंनिष्ठानवेदोक्तैर्नैववर्त्मना । ललाटेभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रधार्यमेवहि । विष्णवागमादितंत्रेपुदीक्षितानांविधीयते । शंखचक्रगदापूर्वरं
 कननान्यदेहिनाम् । वेदमार्गंनिष्ठस्तुमोहेनाप्यंक्तितोयदि । पतस्येवनसंदेहस्तथापुंड्रांतरादपि । अत्रैपाब्धवस्या—शुद्धवैदिकेनशिवम
 क्तेनविभूतिरेवधार्या । शुद्धवैदिकेनविष्णुमक्तेनगणपत्यादिभक्तेनचतिलकोधार्यः । तांत्रिकवैदिकवैष्णवेनत्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यम् ।
 तांत्रिकवैदिकेनशैवेनविभूतिस्त्रिलकश्चविभूतिमात्रेवाधार्यम् । शुद्धतांत्रिकेणविष्णुभक्तेनसच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यमिति । यत्तुविष्णुः—
 शंखचक्रायंकनंचगीतनृत्यादिकंतथा । एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याह्निजन्मनः । शंखचक्रंमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा । सशुद्धवद्दहिष्कार्यःसर्व-
 स्माह्निजकर्मणइति । यथाश्वलायनः—यथाऽमशानजंकाष्ठमनर्हसर्वकर्मसु । तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितइति । यच्च—यस्तुसं
 तसशंखाद्रिलिगचिह्नतनुर्नरः । सर्वथातनाभोगीचांडालोजन्मकोट्टियु । द्विजंतुतसशंखाद्रिलिगांकिततनुर्नरः । संभाष्यरौखंवातियावदिद्राक्ष्य
 तुंशेतिबृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । स्वतसंहितावाक्येनवैदिकस्यचक्रादिधारणनिषेधादनेनतांत्रिकस्यापितत्रिषेपेशंखचक्रादिविध्या
 नर्थक्यापत्तेः । नचतस्यशुद्धविषयत्वेनसावकाशत्वम् ।—शंखशंखचक्रैवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथविप्रोवैत्रहृत्कर्मसमारभेदिति
 नृसिंहप्रसादेपाप्मेन, माणणःश्रुतियोवैश्यःशुद्धोवायदित्चेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुःशिरसामंजरीधरः । गोपीचदनलिमांगोद्यष्टश्चेत्तदधंकुत
 इति काशीखंडेन, दक्षिणेचमुजेविप्रोविभूयाद्द्वैसुदर्शनमित्तिचंद्रोदयेधारणप्रकाशेचचाराहेणब्राह्मणादेरपितद्विधानात् । यत्त्वत्रविप्रा

द्रिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवस्तुस्वार्थनविप्रादीन्प्रतिविध्यर्थमिति स्मृतिरन्नाचली । तत्र । विविश्रुतेः । तत्रतदभावात्तथेति । एतेषां वास्यानापंतितम्राक्षणविषयत्वोक्तिरङ्गधीदंघ्नणैव । अत्रयच्चान्यल्लटेनेतिसालेतिलकामवेऽल्पफलश्रुतेरूर्ध्वपुंड्रंविपुंड्रंइतिलकमित्येकवचनात्तद्विविधश्यामाभावाच्चल्लटेएकपुंड्रंनित्यं द्वादशपुंड्रंणितुकाम्यानीतिकेचित् । तत्र । कामयोगाभावात् । नचात्रविश्वजिज्ञ्यायः । स्वर्गकल्पनानुपपत्तेःफलान्तरेविनिगमकामावात् । अतएकपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्रंणितुंगंत्रसाध्यत्वाद्दीक्षितपरणीतियुक्तंप्रतीमः । द्वादशपुंड्राणिविष्यवपराणीत्याचारचंद्रोदयः । इतिश्रीमन्नारायणमह्दुलक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेतिलकप्रकरणम् ॥ ॥

अथसंध्यानिर्णयः । स्कांदे—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते । सायंसंध्यात्रिघटिकाथस्तादुपरिभासतः । दक्षः—रात्र्यंतया मनाच्चौद्विसंध्यादिःकालइध्यते । दर्शनाद्द्विरेखायास्तंदस्तोमुनिभिःस्मृतः । सुधानिधौ—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुसतारका । अधमासूर्यसंहिताप्रातःसंध्यात्रिधामता । उत्तमासूर्यसंहितामध्यमालुसभास्करा । कनिष्ठतारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता । संचर्तः—प्रातःसंध्यासनक्षत्रामुपासीतयथाविधि । सादित्यांपश्चिमांसंध्यामार्थास्तमितभास्कराम् । संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादिल्वंगम् । तेतथैवमहाराजदंशितारणसूर्यनि । संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे । इतिभारतादित्तिचंद्रिका । अर्थदानस्यश्रीतत्त्वादाशौचेतदेवानुष्ठेयमित्तिचंद्रिकोक्तेरुर्गायत्रीजपोपस्थानयोरशौचेपाक्षिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । उभयोःसंध्ययोःकालेरजसावार्थ्यगुच्छिपेदितिवाक्याच्चार्यदानंप्रधानमिति वयम् । भट्टदिनकरस्तुसंध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृत्यादुपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेववाच्यम् । नोपतिष्ठंतियेसंध्यांसंध्यावस्थासुवैद्विजद्वित्रि स्मृतैरुपस्थानमेवप्रधानमित्याह । उपपूर्वस्यासतेर्ध्यांतंवाच्यमितिमाधवःकृष्णभट्टश्च । स्मृतिरन्नाचल्यांशंबः—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रां

नयमात्रानकर्मणि । ज्ञानकर्मणीतिमध्याद्विज्ञानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । संध्यायाअकरणेप्रत्यवायो मनुः—नानुतिष्ठतियःपूर्वानोपास्तेयस्तुपाश्चि
 नाम् । मन्द्रद्रवद्विःकार्यःसर्वसाद्विलकर्मणः । याज्ञवल्क्यः—सर्वावस्योपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याचनहीयेतह्यन्यजन्यग
 तोपिनः । याज्ञवल्क्यः—अनर्तयोत्थलेबस्तुसविप्रःशुद्रसमितः । भारते—येनपूर्वामुपासंतेद्विजाःसंध्यांनपश्चिमाम् । सर्वास्तान्धामि
 कोराजाशुद्रकर्मणिकार्येत् । स्कान्दकौर्मयोः—संध्याहीनोऽशुचिर्निलमनर्हःसर्वकर्मसु । यस्किचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । वि
 न्युरुराणे—सर्वकालमुपसानंसंध्ययोःपाधिर्वैष्यते । अन्यत्रयुतकाशौचविप्रमातुरभीतितः । विप्रमःअत्रादिनासंध्याकालाज्ञानं वैशाब्ध्यंवा ।
 मंध्याविधिपुद्रिलपदोक्तेर्नशुद्रसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्तुतदुक्तास्त्वेवेतिपंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यांच । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नयोः
 कुंडगोठरुयोरपिमंध्या—कुंडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यांस्मृतेः । शातातपः—अनृतंमद्यगंधंचदिबमैथुन
 मेवय । पुत्रातिष्ठुपलस्यांध्रद्विःसंध्यामुपासिता । दृहेपुत्राकृतीसंध्यागोष्ठेदशगुणास्मृता । नदीपुशतसाहस्राअनंताशिवसंनिधौ । अनंतावि
 ष्युसंनिधावितिचत्रिकायांचसिष्ठपाठः । प्राकृतीएकगुणा । व्यासः—बहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ल्याततीर्थेशतगुणासाह
 स्तीजाध्वीजले । माधवीयेऽत्रिः—उभेसंध्येतुकर्तव्येब्राह्मणैश्चदृहेष्वपि ॥ ॥ अधप्रयोगः । बृहत्पराशरः—पूर्वासंध्यातुगायत्री
 प्रादवीहंसवाहना । रक्तपथारुणादेवोरक्तपथासनस्थिता । रक्ताभरणभारंगीरक्तमाल्यांघरातथा । अक्षमालजलाधारवरहस्ताभराचिता ।
 विश्रमातःशुद्राम्भ्यैषुष्येगायत्रिकेषिसि । अवाहयाम्युपास्वर्थमंहोनिम्नगुनीहिमाम् । संध्याभाध्याद्विकीर्षेतासावित्रीरुद्रदेवता । बृषेद्रवा
 हनादेवीज्वलत्रिशिलधारिणी । श्वेतांबरधराश्वेतनागाभरणभृषिता । श्वेतस्रगक्षमालापिठ्ठानुरक्तसंकरा । जलाधारजटाधात्रीधरेद्रप्रभवा

तथा । मातर्भवासनिवेशिशिवेश्विभ्रजनाचिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतर्नीकृष्णार्विष्णुदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णव
 स्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्रग्भूणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधन
 प्रदे । सर्वमरणस्तुलेआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखिशूलम् । खगोरुडः । मदनरत्ने—दृच्छांसरस्वतीकृष्णापीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् । वैष्णवीमक्षरांशां
 शुखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । वदर्योश्रमवासांतामायांतीसूर्यमडलात् । सामवेदकृतोत्संगांवनमालाचिभूपिताम् । वैष्णवीमक्षरांशां
 तादेवीमावाहयाम्यहम् । आचारादर्शो—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । संवर्तः—अथाचम्यकुशैर्युक्तभासनेसमुप
 स्थितः । करसंपुटकंकृत्वासध्यांनित्यसगारभेत् ॥ ॥ आसनम् । स्मृतिसारे—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच । दारुजतालपर्णवा
 आसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपण्यादिदारुविहितं । चंद्रिकायांकौशिकः—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । योगयाज्ञवल्क्यः—कौशे
 यंवाथवाचर्मचैलमूलमथापिवा । मार्कंडेये—चित्रासनयोगपटंतथैवयुगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्सुव्रवान्दृही । स्मृतिससु
 चये—वंशासनेतुदारिद्र्यपापाणेव्याधिसभवः । धरण्यांदुःखसंभृतिदौर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचितविभ्रमः । कृष्णाजि-
 नेज्जनसिद्धिमोक्षश्रीव्याधिचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोर्क्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलःप्रोक्तः
 सर्वार्थेधिनकमलः । मार्कंडेये—तद्ब्रह्मोपविशेश्याञ्ज.पादेनाक्रम्यचासनम् । बृहस्पतिः—ब्रह्मासनेनियम्यासुस्त्वृत्वाचव्यादिकंततः ।
 मन्त्रिमीलितदृश्वीनीप्राणायामंसमभ्यसेत् । आसनंतुवायुपुराणे—यज्ञमर्धासंनवापितास्वस्तिकमासनम् । शांतिहेमाद्रौकौर्म—
 ऊर्वोरपरिविष्टेद्रुकृत्वापादतलेउभे । समासीनालयनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

योगभाषणमुत्तमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोरंतरेणहि । समासीनात्मनःप्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—रक्षयेद्धारिणा
 त्मानंपरिशिष्यममृततः । रक्षा शिरसांधशक्तिरेचित् । तत्र । शिरसांधसतत्राहुक्तेः । साम्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शाः । प्राणायामोत्तर
 निरिक्तामपरेणुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतु कौर्मे—प्राणाःश्वेदेहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । तद्वैचिध्यं कौर्मे—सएवद्विविधःप्रोक्तःसगर्भोऽगर्भएवच ।
 गर्भमाहुःअज्ञपमगर्भमज्ञपंशुषाः । अगर्भोयोगाभ्यासोपयोगी । व्यासश्चौनकौ—अणवव्याहृतिसुतांगावत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायत
 प्राणःप्राणायामःमउच्यंते । अणवव्याहृतीतिद्वेव्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचे
 त् मव्याहृतिगप्रणमितिसेयोगपराजचल्मयविशेषः । अतोगायत्रीशिरसासार्धजपेभ्याहृतिपूर्विकाम् । अतिप्रणवसंयुक्तांत्रियंत्राणसंयमइ
 तिगजायल्लभ्याद्यव्या । गायत्र्याणवप्रणमयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांश्रलेकंतयोगात्रिःअणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् ।
 मध्याहृत्तिभिःगार्भगर्भोकारसमन्विताम् । शिरसामहितोदैवीप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्जचल्मयविशेषोयान् । यत्स्वतएव
 व्याहृतीनामेवादीप्रणवइतिनिञ्जनेश्वरस्त्वर्थित्यम् । गायत्रीविशेषणत्वादुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणसतयाऽसंबन्धार्थसव्याह
 लनयायोगात् । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्ययायोगाद्युक्तौगेवन्वयः । षष्ठ्याःसंबंधसामान्येऽपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोपयाज
 येतिभृगुर्भेत्तप्रणमर्पुत्वंतथात्राभिशंक्तानिरसार्थचिजानेश्वरोक्तिःसमाधेया । प्रतीत्युक्तेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अतोऽनवप्रणवाइतिचं
 त्रिक्ता । तदपि न । व्याससमृत्तौ प्रणवांतशिशोमिधानात् । प्रतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदंतेचशिरसइतिछंदोगपरिशिष्टाच्च । अतोदशप्रण
 वाइतिछन्दीचंद्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । युक्तंतेदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यंतेइ

तिष्ठदोगपरिशिष्टाच्च । एताव्याहृतयःसप्त एतांगात्री अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्रासातुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तः
 नतुसंतमोकारदशकं । व्याहृतयःसप्त । भूर्भुवःस्वर्गहर्जनस्तपःसत्यतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगया
 ज्ञचल्लक्ष्योक्तेः । व्यासः—आदानतोषुत्सर्गवायोक्लिश्चिःसमभ्यसेत् । शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः—नासिकाकृष्टउच्छ्वासो
 धृतःपूरकउच्यते । कुंभकोनिश्चलश्वासोऽरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलदश्याभनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचितये
 त् । कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणगौरवर्णचचतुर्वक्रपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याह्लाटशंभहेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं
 निर्मलपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयाससम्यर्थं । गौररक्तम् । रक्तंप्रजापतिव्यायेदितिव्यासोक्तेः । पूरकादीनांमिलितानांप्राणायाम
 त्वम् । पूरकुरुमकरैःप्राणायामश्चिलक्ष्णोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः ।
 शौनकः—नासिकागुलीभिश्चतर्जनीमध्यनादत्ते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यंतरे—दक्षिणेश्वासमाह
 लवाभेचैवविसर्जयेत् । शांतिहेमाद्रावीश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तपूरकंवागतश्चेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । सं
 स्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः । बहूचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृ
 त्वासमंनकसकृत्कुर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालत्रिरावेष्टयजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरणंयत्सामात्रेतिपरि
 पठ्यते । मानाभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठश्चिगुणोधारणास्मृता । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । गायत्रीरह
 स्येस्मृतिसारे—पंचगुलीभिर्नासाग्रपीडनप्रणवाभिधा । मुद्देयंसर्वपापघ्नीवदनप्रणवाभिधा । कनिष्ठानामिकांगुष्ठेर्नासाग्रस्यचपीडनम् ।

भोकारगुद्रासाम्रोक्तायतेश्वब्रह्मचारिणः । चंद्रोदयेसंग्रहे—अंगुष्ठतर्जनीम्यांतुऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचंद्राहांसर्वैर्यवभिः ।
 न्यासः—अंगुष्ठेनपुटंधार्यनासायादक्षिणपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यांतुवाभंग्राणससंग्रहे । मनुः—श्राणायामत्रयंकार्यसंध्यासुचतिसुव
 षि ॥ ॥ प्रणचस्वरमाहचंद्रोदयेद्वृन्दपराशरः—ऋग्वेदेस्वरितोदात्तुदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदेसवित्रेयोदीर्घःसप्तएवच । योग
 याज्ञवल्क्यः—आथर्वणेसंगुहिएउदात्तोनात्रसंशयः । शान्तिहेमाद्रौ—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदेपण्मात्रःस्वरउच्यते । सर्वोदात्तोयजुःसा
 ग्रांश्रुतातीतःश्रुतस्तथा । पूर्वोस्तिहोनुदात्तास्तिस्त्रउदात्ताः । तत्रैवशौनकः—वाक्कलेनैकमात्रोपमोकारःसमुदाहृतः । श्राकलायनआचार्यो
 द्विमात्रमभिवाञ्छति । सार्धद्विमात्रंतंमाहमुदलेमुनिपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोकारंयसिष्टोश्रुनिरत्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रंप्राहृत्वध्यात्मतत्त्ववित् ।
 मात्राशार्धचतस्रोऽस्वविज्ञेयाःपरमार्थतः । अथर्वणश्रुतौ—यद्येकमात्रमभिध्यायित्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋग्व्यादिस्मरणंकार्यमित्युक्तत्रचं
 द्रोदयेऽप्यासः—त्रणवसऋपिर्ब्रह्मागायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मादीविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोऽग्निरितिजपपरम् । ध्यानकालेपरंश्रुज
 पकालेऽग्निरिव्यत्तइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ व्याहृतीनामृपीनाहभरद्वाजः—भरद्वाजःकश्यपश्चगौतमोऽत्रिस्तथैवच । वि
 श्वामित्रोजमदभिर्वसिष्ठश्चर्षपःऋमात् । चंद्रिकायाम्—विश्वामित्रोजमदभिर्भरद्वाजोथगौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्चकश्यपश्चयथाक्रमम् ।
 आग्नेये—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चवृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेतिछंदांसेतान्यनुक्रमत् । अग्निर्वासुस्तथासूर्योवृहस्पत्यपएवच । इंद्रश्च
 विश्वेदेवाश्चदेवताःसमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपोस्थानेवरुणःचंद्रिकायांपठितः । तत्रैव—व्याहृतीनांचसर्वासामृषिरुक्तःप्रजाप
 तिः । गायत्र्याऋग्व्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः—सवितोदेवतायस्यासुखमग्निस्त्रिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदोगायत्रीसाविशिष्यते ।

शुद्धाचारशिरोमणौशातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमिति सवित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्वसेति । योग
 याज्ञवल्क्यः—आपोज्योतिरित्येपमंबोधयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्षियञ्चुशुशुदोषिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्वदेवताःसमुदाहृताः ॥ ॥
न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जघयोर्जठरेषु च । कंठमुखेतथाग्नूक्षिक्रमेणव्याहृतीर्न्यसेत् । मूर्गुण्डद्वयेन्यस्यमुखस्तर्जनि
 काद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । अक्ष्णोर्भर्गपदंन्यस्यदिग्विधुविधियःपदम् । त्रदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वांगन्यासः ।—
 शिखायांस्वःपदंन्यस्यकवचेतत्पदन्यसेत् । अक्ष्णोर्भर्गपदंन्यस्यदिग्विधुविधियःपदम् । त्रदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वांगन्यासः ।—
शिरस्तास्तास्तुसर्वांगिप्राणायामेपरंन्यसेदितिऽप्यासोक्तेः । न्यासांतरमाहचंद्रोदयेऽन्यासः—आपोगुहोर्न्यसेऽप्योतिश्चक्षुष्यथरसोमुखे ।
 अमृतंजानुनोर्ब्रह्महृदयेभूःपदंन्यसेत् । सुवर्णाम्बुललाटेस्वरोंकारंमूर्ध्निविन्यसेत् । शौनकः—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयतैर्द्रियः । अथ
 संध्यामुपासिष्यइतिसंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ चंद्रिकायांबृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडेच—नद्यातीर्थेहृदेवापिभाजनेमृन्मयेथवा । औदुंबरेच
 सीवर्णेराजतेदारवेजलम् । कृत्वाथवामहस्तेवासंध्योपास्त्रिसमारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । यत्तुन्यासः—वामहस्तेजलंकृत्वायेतुसंध्यामुपा
 सते । सासंध्यावृषणीज्ञेयाब्जसुरास्त्रैस्तुजपिताइति । तत्पात्रांतरसत्वेइतिचंद्रिकादयः । नद्यादिपरभित्तिवयम् । गंगायांवापिकायांवातडागे
 पित्तथैवच । वामहस्तेजलंयुद्धन्नकुयान्मार्जनंकरिचिदितिगायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः । बह्वचपरिशिष्टे—स्थिरतूदकाशयेयाचतिकर्म
 कुर्वतितवदुदरुक्त्वविभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाबोत्सुक्तम् । बृहस्पतिः—धारान्युतेनतोयेनसंध्योपास्त्रिविगहिता इति ॥ ॥

मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपोहिष्टेतिद्युभिर्दग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्बलंशिरसिमाजयेत् । नवप्रणवाःप्रतिपादम् ।

1 जानुनोर्ब्रह्महृदये ।

वरुचपरिशिष्टे—सदभेषणिनादायोचानंशिरसिसमाजयेत् । छंदोगपरिशिष्टे—शिरसोमार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकावर्जिदुभिः । ऋगंतेमार्जनं
 कुर्यात्सादातेवासमाहितः । प्रणवोर्भुवः स्वर्द्वागायत्री चतुतीयकम् । अब्देवतंतृचंचैवचतुर्थमितिमार्जनम् । योगीश्वरनारायणौ—तृच
 स्यातिवक्रुयाद्यपीणामतमीदृशम् । एवं च त्रयः पक्षाः—ऋगंतेमार्जनमित्येकः । नवमिः पादैः प्रणवोपेतैर्नवमार्जनानीति द्वितीयः । तृचतिमा
 र्जनमितितृतीयः । न्यासः—यस्य श्रयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेदधः । हारीतः—मार्जनं च कुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसहितेन देवतीर्थेन ।
 यत्तु स्मृत्यर्थसारे—पञ्चोर्ध्वं शकृश्वमार्जने तन्मयेतृचे । ब्रह्महस्तं च्युततोयं स्वयं शिरसि धारयेदिति तन्मंत्रस्नानपरम् । मंत्रस्नानोपक्रमात् ।
 प्रकारंतरं सुरं काशीमंडले—आपो हिष्ठिति सिद्धिभिर्मार्जनं तु तत् श्वरेत् । भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे सुविमस्त्रके । मस्त्रके च तथा काशे भूमौ
 च नवधा क्षिपेत् । सूत्राब्देन च रणावाकाशहृदयं स्पृशतम् ॥ ॥ आपो हिष्ठे त्वस्य ऋष्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः—सिद्धुद्रीपो भवेदायं गायत्रं छं
 दएव च । आपश्च देवतत्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने । भृगुः—आपो हिष्ठानवत्सुष्टुसिद्धुद्रीपः ऋषिः स्मृतः । अब्देवत्यास्तु सप्तर्चो गायत्र्यो द्वे त्वत्तुष्टुमौ ।
 मैत्रायणीयपरिशिष्टे—शतःसूर्यं श्वमेत्सुकत्वासायमग्निश्चमेति च । आपः पुनंतु मध्याह्निकुर्यादाचमनंततः । प्राणायामोत्तरं सूर्यं श्वमेत्या
 चम्यमार्जयेदिति ऋमः काल्यायनादीनाम् । अन्येषां प्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयेत्पित्वासूर्यं श्वेतिसकृदाचमनद्वयमिति पृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञि
 कौ ।—शाल्यामंत्रवदाचम्यपुनराचमनं चरेदिति दोडरानं देनारसिंहात्सकृदाचमनमेव । पित्तामहः—सूर्यं श्वेत्यनुवाकसंछंदोगायत्रमु
 च्यते । सवितदेवता तस्याः ऋषिरिति स्मृतः । चंद्रो देये सं प्रहे—आपः पुनंतु मंत्रस्य ऋषिः प्लूइति स्मृतः । छंदोः पुष्टुर्भवेद्वापि पृथिवी तस्य दे

१. मार्जने चरधारः पक्षाः—शारीप्रणनेन सनसन्बाहुतिभि गायत्र्या मार्जनं कृत्वा स मरुतुर्चैर्नवमार्जनं कुर्यादित्येकः । प्रथमोपेतैर्नवभि पादैर्नवमार्जनानीति द्वितीय
 ऋगंतेनार्जनमितितृतीय । तृचतेमार्जनमित्तिचतुर्थैरत्यव्यय ।

वता । तत्रैव—अग्निश्रेतिपिवेचोयत्वस्यसूर्यमृषिषिडुः । देवताग्निर्भवेच्छन्दोगायत्रंश्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिःप्रकृतिरच्छन्दःसूर्यमन्यु
 मन्युपतिरानयोदेवताइतिचंद्रिकामदनपारिजातौ । नारायणऋषिःसूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्धृतीछंदइतिहरिहरः । ब्रह्माऋषिःप्रकृति
 रच्छन्दःआपोदेवतेति पृथ्वीचंद्रः । अग्निश्वेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिरच्छन्दः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइतिचंद्रिका । आपःपुनस्त्वित्यस्यमारी
 चःकरस्यपेषिन्शुर्वाऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेमंत्रमाहर्गौतमः—
 अहश्चमादित्यधपुनात्वितिश्रातः । रात्रिश्रमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अनयोःप्रजापतिर्ऋषिर्लिङ्गोक्तादेवतेतिचंद्रिका । विष्णुः—
 जानुम्यामुपरिष्टात्पुच्छकवासाःस्थितोजले । सांध्यमाचमनंकुर्वन्शुचिःसादशुचिस्त्वधः । पुनर्गर्जनमुक्तं बहूचपरिशिष्टे—अथपुनराच
 म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीमिरापोहिष्टेतिस्मृक्तेनेति । शौनकीयेऽप्येवम् । गायत्रीकरूपेतु—आपोहिष्टेतित्रिभिःपादान्ते शंनोदे
 वीरितिचतुर्भिरर्धर्चति इदमापइतित्रिभिर्ऋगते । मार्जानोत्तरमथमर्पणंयोगयाज्ञवल्क्यः । ब्रह्मपूर्णतुलुकंनासिकायेविद्युत्स्यच । प्राणा
 न्निर्ऋण्डुपदांपठित्वातबलक्षिपेत् । कात्यायनः—जपेदनायतासुर्वीचिःसंश्रुत्वाधमर्पणम् । कौर्म—आपःपाण्योःसमादायघ्राणमासज्यत
 त्रच । बहूचपरिशिष्टे—अथगोकर्णवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकायेधारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिर्मोत्मानमंतव्यांप्यस्थितंविचित्रं संयतप्रा
 णोऽथमर्पणसूक्तंपदासृचंवावर्तयेत्पाणिस्येउदेकेपतितंध्यात्वावामतोमुवितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वतीति । संध्याकरूपे—सहस्रवा
 रित्नास्तात्रेपठित्वापुदांक्षिपेत् । अर्धभूमौशिरस्यर्धसर्वभुव्यधमर्पणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । योगयाज्ञवल्क्यः—अधमर्पण
 सूक्तसऋषिधैवाधमर्पणः । आनुष्टुभंभवेच्छन्दोर्भाववृत्तंचदैवतम् । अथमेधावभुथकेविनियोगोस्यकल्पितः । अधमर्पणोत्तरमाचमनमाहचंद्रि

कादौ शांगः—उपरशुश्रूततः पश्चान्मन्त्रेणानेनमंत्रवित् । अंतश्चरसिभूतेषुगुहायां विश्वतोमुखः । स्वयञ्जस्त्वंवपद्रकारआपोज्योतीरसोसृतम् ॥ ॥
 अप्रभ्रूर्यार्धः । कौर्मं—अकारव्याहृतियुतांगवर्षवेदमातरम् । अस्वाजलाजलिदद्याद्वास्करप्रतितन्मनाः । अंजलयक्षयः । कराम्भ्यां
 तोयमादायगायत्याचाभिर्मंत्रितम् । आदित्याभिसुप्तस्तिष्ठंश्चिरूर्ध्वसंध्ययोः क्षिपेदितिज्यासोर्क्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंनव्याहृतियु
 तथा । तदुद्घातेनसवादिनः पूर्वमिमुलाः संध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिताअपऊर्ध्वविशिपंतुबंधतमखंयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् ।
 अतएवचतुर्थीर्षुगायत्र्यादद्याद्वाहृतिसंयुतमितिप्रायश्चित्तार्थेविज्ञेयः । कौर्मंतुकात्यायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्यायार्कप्रतिप्रोहेत्रिकेणांजलिं
 मसाइति कात्यायनस्मृतैः । निकं प्रणवव्याहृतिप्रणवगायत्र्यः । संध्याकल्पेडाश्वलायनः—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीमर्घ्यं दद्याद्विचक्षणः ।
 मनुः—परंमन्त्रः प्रमतिस्यान्मथाहृतुःकञ्जुःस्थितः । द्विजोऽर्धप्रक्षिपेद्व्यासायंचोपविद्यन्भुवि । प्रातर्मोर्ध्याह्निकीसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्षयेत् । उप
 विश्यतुसायाह्नेजलेत्वर्यंननिक्षिपेत् । यत्तुचसिष्ठः—उपविश्यचयचार्घ्यं सर्वतन्निष्कलंमवेदिति तत्सायंसंध्यामिन्नपरम् । कद्रयपः—
 विशल्होटीमहावीर्यामंदेहानामसाक्षसाः । कृष्णातिदारुणायोराःसूर्यमिच्छंतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वैरुपयथतपोचनाः । उपासतेत
 दासंध्यांमक्षिपंतुदकांजलिम् । दहतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा । अर्घ्यंरालः काशरीखंडे—अर्घोदयास्तसमयेतस्मादर्घोदकंक्षिपेत् ।
 कौर्मंमार्कंडेययोस्तु—अस्वाजलाजलिदद्याद्वास्करप्रतितन्मनाः । सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राञ्जुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतं
 सगार्हितइत्युक्तम् । देवजानीयेष्वेवम् । चंद्रिकायामपि गावत्रीजपोत्सुपस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिसुखस्तिष्ठंश्चिरूर्ध्वसंध्ययोः
 क्षिपेदितिज्यासोर्क्तेःसूर्योदयोत्तरमर्घ्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिग्भिसुखत्वार्थत्वात् । यत्तुपस्थानोत्तरं जपउक्तः सशाखांतरपरः ।
 यौनफः—असायादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं । अपःसृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चादेवान्घ्निसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायंमंत्रवदाचम्यत्रोद्घ्व

सूर्यस्यचानलिम् । दत्त्वाप्रदक्षिणकृत्वाजलस्रष्ट्वद्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ ॥ अर्घ्यदानोत्तरसध्यातर्पणमुक्तप्रयोगगपारिजाते—अस्यकश्यपऋषि ब्रह्मादेवता गायत्रीछन्द तर्पणेविनियोग । मू. पुरुषतर्पयापि ऋग्वेदतर्पयामि । मण्डल आत्मान ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातर साकृतिं सध्या बाला ब्रह्मणीं उपस निमृच सर्वसिद्धिकरीं सर्वमन्नाधिपां । सायतु विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छन्दः स्व. पुरुषतर्पयामि सामवेदतर्पयामि विष्णुरूपिणीं परमात्मान सरस्वती वृद्धा वैष्णवी । एवंपचदशकृत्वस्तर्पयित्वाहिराचमेदिति । संध्याकल्पेप्रयोगगपारिजातेचस्मृत्यन्तरे—ततस्त्वाचम्यविधिवत्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—जपेत्तुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपेतथाध्यानेअग्निकार्ये तथाचने । सर्वत्रिपदाज्ञेयात्राक्षणैस्तत्त्वचित्तकै । पदशब्द पादपर । गायत्र्याश्चतुर्यपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावदोचतुर्थपदमीरितम् । पद्त्रिंशन्मते—मानस्तोकेतिमन्त्रेणशिखावधतुकारयेत् । जपहिंसतिरक्षासिरक्षाकर्मविवर्जितम् । कात्यायनः—मूर्ध्नुवसुवरित्यापोऽभिमन्यचपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्धारिणात्मानपरिक्षिप्यसमतत । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेत्तः । शान्तिहेमाद्रौब्राह्मे—छन्दोगायत्रीगायत्र्या सवितार्चैवदेवता । शुक्लेवर्णोमुलचामिर्विश्वाभिन्नऋषिस्तथा । त्रयीशिर शिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोग सात्व्यायनसगोत्रना । त्रैलोक्यचरणज्ञेयपृथिवीकुक्षिरेवच । एवध्यात्वातुगायत्रीजपेद्वादशलक्षणम् । न्यासाकरणेदोपउक्तः शान्तिहेमाद्रौ—कर्मणोन्यासहीनस्यगृह्णत्वर्धैरिराक्षसा । अखेणकरशुद्धिकृत्वान्यासकुर्वीदित्युक्तचंद्रिकायाम् । प्रणवन्यासमाहयोगयान्नचलन्वयः—अकारानामिदेशेतुउकारहृदिविन्यसेत् । मकारमूर्ध्निविन्यसेदेपन्यासोविमुक्तिद । व्याहृतिन्यासमाहपराशरः—भूर्लोकपादयोर्न्यस्य सुबर्लोकतुजानुनो । स्वर्लोकगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकतुहृदयेकठदेशेतपस्तथा । ध्रुवर्ललाटसधौतुसत्यलोक प्रतिष्ठितः । मध्य

देशं सुचरति । पारिजाते गायत्री रहस्ये—तत्सत्तितुर्ब्रह्मात्मने सा वित्रीशक्तिरंगुष्टाम्यां नमः । चरेण्यविष्णुवात्मने लक्ष्मीशक्तिस्तर्जनीन्यां
 नमः । भर्गो देवस्य शिवारामने गौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यां नमः । धीमहि परमात्मने ज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यां नमः । धियो यो नः निरंजनात्मने ईषणाश
 क्तिः कनिष्ठिकाभ्यां नमः । श्रुचो दयात्रिरासात्मने मायाशक्तिः करतलकरगुष्टाभ्यां नमः । तत्सत्तितुर्ब्रह्मात्मने सा वित्रीशक्तिर्हृदयाय नमः । चरेण्यं
 विष्णुवात्मने लक्ष्मीशक्तिः शिरसे स्वाहा । भर्गो देवस्य रुद्रात्मने गौरीशक्तिः शिखायै वषट् । धीमहि परमात्मने ज्ञानशक्तिः कत्रचाय हुम् । धियो यो नः
 निरंजनारामने ईषणाशक्तिर्नेत्रत्रयाय वौषट् । प्रचोदयान्त्रिरासात्मने मायाशक्तिरस्त्राय फट् इति पङ्गः । चंद्रिकायां ब्रह्मकल्पेऽक्षरन्यास
 उक्तः—तकारं विन्यसेत्स्वर्गापादांगुष्ठद्वये द्विजः । सकारं गुल्फदेशे तु विकारं जघन्योर्न्यसेत् । जान्वोस्तुकारं विन्यस्य वकारं चोर्द्वेशके । रेकारं वि
 न्यसेत्सुषुप्कारं वृषणे न्यसेत् । कटिदेशे यकारं तु मकारं नाभिमंडले । गोकारं जठरे योगीदेकारं स्तनयोर्न्यसेत् । वकारं हृदि विन्यस्य सकारं कंठे ए-
 व तु । धीकारमासौ विन्यस्य मकारं तालुके न्यसेत् । हिकारं नासिके त्रिभुजिकारं नयनद्वये । शुभोर्भ्ये तु योकारं ललाटे तु द्वितीयकम् । पूर्वानने तु नः
 कारं मकारं दक्षिणानने । उत्तरासे तु चोकारं दकारं पश्चिमानने । विन्यसेन्मूर्ध्न्याकारं सर्वव्यापिनमीश्वरम् । अथ पदन्यासः—तत्पादांगुष्ठाभ्यां
 नमः । तद्वितुर्जीपाभ्यां । चरेण्यं कटिभ्यां । भर्गो नाम्यै । देवस्य हृदयाय । धीमहि कंठाय । धियो मुखाय । यो चक्षुर्भ्यां । नः ललाटाय ।
 यत्पूर्वैश्चक्रैः अंगुष्ठपुच्छदः रुद्रो देवताशुचो भर्गो देवस्य धीमहि हृदये रुद्राय नमः । तृतीयपादस्य सामवेदऋषिः जगती छंदः विष्णुर्देवतास्वर्धियो यो
 नः प्रचोदयात् ललाटे विष्णवे नमः । तृतीयपादस्य सामवेदऋषिः जगती छंदः विष्णुर्देवतास्वर्धियो यो
 चतुर्थात्स्य विमलऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः परोरजसे सावदौ ब्रह्मरंभ्रे परमात्मने नमः । अक्षरं दे
 वतात्रास्ये—आभेयं अथ मंत्राव्यं द्वितीयं चतुर्थं वैशुतेपंचमं वारुणं षष्ठं सप्तमं बार्हस्पत्यं अष्टमं पार्श्वे न्यं नवमं ईंद्रं दशमं गंधर्वं पौष्णं मेकादशं

शीवंद्रादेशं त्वाष्ट्रं नयोदशं वासवं चतुर्दशं मारुतं पंचदशं सौम्यं षोडशं मांगिरिसं सप्तदशं वैष्णवं अष्टादशं मांस्त्रिनमेकोनविंशं प्राजापत्यं विंशं सर्वदेवमेकाविंशं
 रौद्रं द्वाविंशं ब्राह्मणं त्रयोविंशं वैष्णवं चतुर्विंशं मिति । चंद्रिकायाम्—अथ तत्त्वानि वक्ष्यामि अक्षराणां विशेषतः । पृथिवी ह्युदकं तेजो वासुरंवरमेव
 च । गंधोरसो यरूपचस्पर्शः शब्दो यवगिति । हस्ताबुपस्थंपासुश्च पञ्चोत्रे त्वक्चक्षुषी । जिह्वाघ्राणं मनस्तात्त्वमहंकारो महंस्तथा । गुणत्रयं च
 सततं न्यशस्तत्त्वनिश्चयः । तत्रैव—सहानित्या विश्वहृदया धिलासिनिप्रभावती लीलाशांतांशं तिर्गुं सरस्वती विश्वरूपा विशाला आप्यायनी चि
 मलातमोगयी हिरण्यरूपा सुक्ष्मा विश्वायो निर्जया वहापद्यालयवराशो भनागदारूपेति शक्य इति । अक्षरे देवता तत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरन्त्यासोत्तर
 देवतादिन्यासार्थी । यद्वा मुक्ते देवता का मुक्ते शक्ति का मुक्ते तत्त्व का मुक्ते काक्षराय नम इत्यक्षरन्त्यासार्थी । अक्षरविन्यासकाले तदेव तादिध्येयमित्येवमर्थ
 वा । चंद्रिकायामंगन्यासमाह व्यासः—हृदितत्सवितुर्न्यस्य न्यसेत्कंठे वरेणियम् । भर्गो देवस्येति खंडं शिखायां तु ततो न्यसेत् । धीमहीति
 न्यसेद्भ्रैधियो न धनेत्रयोः । प्रचोदयादिति पदमद्वायं सेतत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियः पदम् । अत्र सर्वे मंत्राः सप्रणवानमोताश्च । ॐंकार
 मादाबुच्चार्यमं नवीजमतः परम् । नामब्राह्मणमोतं च जपन्यासः प्रकीर्तित इति चंद्रिकायां शांतिहेमाद्रौ चमृगूक्तः ॥ ॥ अधगायत्री
 ऋचचम् । चंद्रिकायां ॐमिति हृदि । भूरिति मुखे । भुव इति शिरसि । खरिति सर्वांगे । तत्रैव व्यासः—विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्री
 वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति व्यासस्य वचनं यथा ।

• मुद्राप्रकारः—चंद्रिकायां ब्रह्मकल्पे च—अथातो देशे नुद्राः संमुखं संपुटं तथा । ततो विततविस्तीर्णं द्विमुखं त्रिमुखं ततः । चतु
 मुखं पंचमुखं पुखाधो मुखं ततः । व्यापकांजलिकास्थं च शकटं तदन्तरम् । यमपाशं च त्रिभुजं ततः स्यात्संमुखो ग्मुखम् । प्रलंबमुष्टिकोर्मीनः

दृष्टो नागद्वय । मिद्वान्तमहाक्रांतलोमुद्रपृष्ठव्यविति । तद्वक्षणांतत्रैव—संमुखसंधितोहस्ताहुत्तानोऽङ्घ्रितांगुली । कुंचितावक्राः ।
 मंपुंयमसोशामीकरान्योन्यसंहती । विततंसंहतीहस्ताहुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसंहतीपाणीभियोमुक्तांगुलिद्वयी । अंगुल्यौकनिष्ठे । सं
 मुद्रामरुयोःपाण्योःकनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनावैकस्येद्विमुखविमुद्रादयः । कनिष्ठयोयंगुष्ठयोयंगेशोपांगुलीनावैकस्येद्विमुखम् ।
 तंनयोयोगोत्रिमुद्रम् । मध्यमयोयोगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोयोगेचतुर्मुखम् । उत्तानौतादृशावेपथ्यापकां
 ध्रौम्युक्तांगुलिमंडली । हृत्नोपगुरभित्युक्तामुद्राविशारदेः । आकुंचिताग्रौसंयुक्तौन्युज्जीहस्तावयोमुखम् । उत्तानौतादृशावेपथ्यापकां
 नन्तिकेकरी । अपोपुपीनद्वमुष्टीमुक्तायांगुष्टकीकरी । शकटंनामकथितंयमपाञ्चमतःपरम् । दध्मुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावामर्तजनी । कुंचिता
 ग्रान्ययायुक्तातंन्यानुत्तनफया । उत्तानसंधिसंलीनवद्धांगुलिदलीकरी । संमुखौषटितौदीर्घगुष्टौत्रिधितमुख्यते । संचितोर्ध्वांगुलिर्वाभस्ता
 द्यादक्षिणेतु । अपोपुगेतमंयुक्तसंमुखोन्मुख्यते । संचितासंबद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरी । उत्तानानामिकाकनिष्ठि
 काभित्यर्थः । गुष्टीचान्योन्यसंबद्धाहुत्तानौगुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसंमुखीश्लौघुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौशेषांगुलिदलीकरी ।
 अपोपुगःकरोनामन्ताद्यादक्षिणेतु । पृष्ठदेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्येवामशुजःपक्षाम्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेक
 धाम्मीसाश्रयेकरे । सिद्धान्तसमाख्यातंकर्णापितकराहुभौ । किंचिदाकुंचिताग्रौचमहाक्रांतततःपरम् । ऊर्ध्वकिंचिद्रत्नौपाणीमुद्रोवागत
 जनी । ग्रन्थादक्षिणहस्तेनपहवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपहवइत्यर्थः । चंद्रिकायांमहासंहितायाम्—नवा
 तुदर्थेयंगुद्रामहाजनसमागमे । शौनकस्तुयोनिमुद्रामेवाह—पंडंगमंत्रैर्विन्यस्ययोनियुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रीसंस्मरेद्धीमान्हृदिवासूर्यमं

डले । कृष्णभट्टीयेऽन्यासः—हस्ताभ्यांगुण्डुलीकृतवानामिकामूलपर्वण । अंगुष्ठौतुक्षिपदुक्तामुद्रैपात्राहनीबुधैः । अधोमुखीत्वियंचत्स्या
 त्स्थापनीमुद्रिकास्मृता । सनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्टासैवसरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणी
 तुसहती । प्रसार्यदक्षिणहस्तंवामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठप्रगुलीनांचसंकोचनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतसहाराख्येयमीरिता । हस्त
 योरुभयोः सम्यगुच्छ्रितामगुलीपुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । संश्लेषाद्देवुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥ ॥ गायत्र्याः
 स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनै पुण्यैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमंडलंतस्यात्रक्षलो
 कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । बहूचपरिशिष्टे—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाभागच्छवरदेदेविलेपेमेसंनिधीभव । गायं
 तत्रायसेयस्मान्नायनीत्वततः स्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । चंद्रिकायांगोभिलः—आयाह्विवरदेदेवित्र्यशोभ्रक्षवादिनि । गायत्रिछंदसंभा
 तर्ब्रह्मयोनेनमोस्तुते । व्यासः—तेजोसीतिचमत्रेणगायत्रीमौवहेद्भिजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेच्चतान् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये
 त्यादिसावदोभिलतेन । आवाहनमन्त्राणांयथाशाखंब्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योर्भूर्जुवःस्वस्तःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चतिज्येष्वेवमुदाहृतम् । चौ
 धायनः—उभयतःसप्रणवांसंव्याहृतिकांजपेदिति । वृद्धपरशरः—प्रणवोर्भूर्जुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अत्योकारसमायुक्तां
 न्यतेकवयःपरे । प्रणवैतितथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।

१ सर्वतः—गावनींभ्यश्चराबालासाक्षसूत्रकमडलुम् । रक्तवशाच्चतुर्वैषाहसवाहनसत्स्यताम् । ब्रह्मानीश्रद्धादेवस्याश्रद्धात्लोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहदेवोर्गायनी
 सूत्रमदच्छद् । इति । २ आवाहेदात्राहयेत् ।

देवजानीयेदृष्टमनुः—पडोंकारजपेद्विप्रोगायत्रीमनसाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वप्रथमोंकारसंयुताः । पुनःसंहल्यचोंकारंभद्रस्याघंतयो
 स्या । तत्रैवद्वारीतः—प्रणयोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रययासंप्रदायव्यवस्येतिपृथ्वीचंद्रः । स्मृतिरत्नाचल्यांतु—तत्रैकप्रण
 वाप्राद्यागृहस्यैजपकर्मणि । गृहस्यवजस्रव्यासाचैवब्रह्मचारिभिः । संयुटाचपडोंकाराभवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिव्यवस्येत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोनि
 ष्टिकात्रयचारिणश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहृष्टद्वपराराशरः—योगवाञ्छतिसंतानमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंशोंकारमसौकुर्व
 त्तक्षरंपदमानुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसार्धस्वाहंतोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफटकारंतामिचारकेइत्याह ॥ ॥
 अधजपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अद्यगारेजलांतैवाजपेदेवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । शंखः—गृहेत्वे
 कगुणंजप्यंनघादीद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेशतगुणमभ्यगारेशताधिकम् । सिद्धक्षेत्रेषुतीर्थेषुदेवतायाश्चसंनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनंतंवि
 प्युसंनिधौ । कौर्म—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरंतिप्रसमंयतः । एकान्तेशुभेदेशेतस्माज्जप्यंसदाचरेत् । पारिजातेसंध्यपाकरूपे—प्रात
 र्नाभौकरीकृत्वामथ्याद्धेदिसंस्थितौ । सायंजपस्तुनासात्रोत्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपंकुर्याद्धृत्सोहृदयसं
 मितः । आसीनजपएवस्यात्रानुमात्रेणसंमितः । विश्वोपांतरस्माद्दसपद्य—जपस्येहविधिवस्येयथाशक्तिसमासतः । नचक्रमन्नविहसन्न
 पार्थम्यलोकयन् । नापाश्रितोनजल्पंश्चनप्रावृत्तशिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवहितयाकरो । नैवंविधंजपंकुर्यान्नचसंश्रावयेजपम् ।
 उष्णीषीरुचुकीममोमुक्तकेयोगलावृत्तः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्कचित् । क्रोधोमदःशुधातंद्रानिष्ठिवनविजुंभणे । श्वनीचदर्शनं
 निद्राप्रलापश्चजाद्रिपः । एतेपांसंभवेवापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेपंकृत्वावात्राणसंयमम् । चंद्रोदयेसांबपुराणे—
 जपंकुर्वन्यदिष्ठीवेऽशुवतेजुंभतेपिवा । आचामेद्विविन्यस्ताक्षःस्पृशेदम्भोयोगोमयम् । घोगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादौनजपेत्कुहुटासनए

वच । गतासनःशयानोवारध्यायांशुद्धसंनिधौ । रिक्तभूम्यांचखट्वायानजेआपकःस्वयम् । आसनस्योजपेत्सम्यञ्चत्रार्थगतमानसः । ध्याये
चमनमार्गंनिहोष्टीचनचालयेत् । नकंपयेच्छिरोग्रीवांदंतान्नैवप्रकाशयेत् । दृष्टमनुः—वक्षेणाब्छाद्यस्वकरंदक्षिण्यःसदाजपेत् । तस्यत
त्सफलंजप्यंतक्षीननिष्फलंस्थितम् । योगयाज्ञचल्प्यः—तूष्णीमासीतचजपंधंडालपतितादिकान् । दृष्टान्तान्वार्युपस्पृश्यामाष्यन्नात्वा
विशुद्धति । शांतिहेमाद्री—जपकालेयदापश्येदशुचिंमंत्रवित्तमः । प्राणायामस्तदाकार्यस्ततःशेषसमाचरेत् । यदाचैपमवेन्मंग्रीस्वयम
प्यशुचिःपुनः । आचांतःप्रयतोभूत्वान्यासपूर्ववदाचरेत् । अशुचिर्भूत्रोत्सर्गादिनाऽस्पृश्यस्पर्शानोवेत्यर्थः । गोभिलः—कदाचिदपिनोवि
द्वान्नायग्रीमुदकेजपेत् । गायत्र्यग्निमुखाप्रोक्ततस्मादुत्थायतांजपेत् । उत्थायजलाग्निर्गल्य । स्पृष्ट—अभावादन्त्यवस्त्रसंध्यार्चातर्पणा
दिकम् । अलमध्येजपोत्पोऽपिसावित्र्याःक्वापिसर्वशः । [अपिशब्दोऽत्रतुशब्दार्थे] । कौर्मै—यदिस्यारिक्लृत्रवासावैवारिमध्यगतोजपेत् । अ
न्यथातुशुचीभूम्यांदर्भेषुचसमाहितः ॥

अथजपभेदाः । दृष्टद्वारदीये—मंत्रस्योच्चारणसम्यक्स्फुटाक्षरपंदयथा । जपस्तुवाचिकःप्रोक्तःसर्वयज्ञफलप्रदः । मंत्रस्योच्चारणंकिंचि
त्सदात्सदनिवेचनम् । जपस्तुकथितोपांशुःपूर्वस्माद्द्विगुणाधिकः । धियायदक्षरश्रेण्यास्तत्तदर्थविचारणम् । मानसस्तुजपःप्रोक्तोयोगसिद्धि
प्रदायकः । वाचिकउच्चैर्जपः । चिष्णुधर्मोत्तरे—त्रयाणांजपयज्ञानांश्रेयःस्यादुत्तरोत्तरम् । यत्तुशंखः—नोच्चैर्जपंबुधःकुर्यात्सावित्र्या
धविशेषतइति । तन्मानसादिजपप्रशंसायं नतुच्चैस्त्वनिषेधार्थमितिवंचद्रिका । अल्पफलपरमितितृष्ठीचंद्रः । अन्यश्रवणनिषेधार्थमि
तितुयुक्तम् । मनुः—विधियज्ञाजपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःसाच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः । वसिष्ठः—मानसःशान्तिको
जपउपांशुःपौष्टिकःस्मृतः । सशब्दश्चाभिचारोयंत्रिविधोजपउच्यते । व्यासः—शतंजसातुसादेवीपापोपशमनीस्थिता । सहस्रजसासादेवी

उपपातकनाशिनी । लक्ष्म्यायेन च तथा महापातकनाशिनी । कोटिजाप्येन राजेंद्रयदिच्छतितदाशुयात् । मनुः—सहस्रकृत्वस्त्वम्यस्य बहि
 रेतत्रिकं द्विजः । महतोप्येन सोमासात्त्वेवाहिविमुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयं गायत्रीच । द्यासः—अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशति
 भेववा । विधिनादशकं वापित्रिकालेषु लपेदुधः । यमस्मृतौ नारसिंहे च—सहस्रपरमां देवीं शतमप्यां दशावरात् । गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वं
 पापप्रणाशिनीम् । याज्ञवल्क्यः—जपन्नासीत्सा वित्री प्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्शतरेचं हितिष्टेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्षप्रलञ्छुलः ।
 प्राक्प्राञ्छुलः । अत्रोदयोत्तरं कालांतरे सायं संध्यावंदेनेपि उत्तरायणौ विधेयेनासनप्रलञ्छुलत्वयोर्चाधः एवं प्रातरपि । अवाधेन गतौ संभवद्वां वा
 धायोग्यत्वात् । मनुः—पूर्वां संध्यां जपेत्तिष्ठेत्सा वित्री माकं दर्शनात् । पश्चिमांतु समासीनः सम्यगृक्षविभावेनात् । दशोत्तरपरमिति चंद्रिका ।
 संभवापेक्षया विकल्पइति देवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपः काम्यः । कामनाभावे विहितदशादिसंख्याग्रहहत्याचारादर्शः । तत्र
 कामाश्रुतेः । आपद्यसंख्येति स्मृत्यर्थं सारे । आपस्तंबः—सावित्रीं सहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्व अपरिमितकृत्वोवेति । अपरमितेत्य
 नेन गणनाननिराक्रियते ।—असंख्यातंतु यत्संततं ब्रह्मं निष्कलं भवेदिति शंखोक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणं पाठन्यायादितिके
 चित् । युक्तं तत्राष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनग्रहणमात् । पाठे तु एकादेयातिशोदेयाइत्यधिकोपक्रमोद्वै
 लक्षण्यमिति । चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—ब्रह्मचार्यां हिताग्निशतमष्टोत्तरं जपेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रहत्वादधिकं जपेत् । शत
 मिलदुदितहोमिपरमिति चंद्रिका ॥

जपमालाचिचारः । माधवीये शंखः—कुशयूसां समासीनः कुशोत्तरीयो वा कुशपवित्रपाणिः सूर्याभिमुखो वा क्षमालामादाय देवतां
 ध्यायन् जपं कुर्यादिति । स्कां दे—सौच्यं राजतंतं अस्फाटिकं रत्नं तथा । अरिष्टपुत्रजीवं (?) च शंखं पात्रं तथा मणिम् । कुशग्रंथि च रुद्राक्षमुत्तमंचो

दनुजापुरःसरम् । तपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ब्रह्म ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेन्द्रपयेनमः । मुखेदेवी
 गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजंमदशिमरद्वाजगृगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऋषिभ्योनमः । मुखे
 गायत्र्युत्पिगनुष्टुब्धृद्धतीपक्तिनिष्टुब्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअधिकासुर्यगुरुवरुणवृषविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः
 प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसिश्चामित्रायऋपयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐ ब्रह्मणेहृदयायनमः । विष्णवेशिः
 रसेन्याहा । रुद्रायशिखायैवपद् । ईश्वरायकववायहृम् । सदाशिवायनेत्रवायायवौपद् । सर्वोत्मनेऽध्यायफद् इतिपठंगविषाय हृदि ॐ मूर्त्तम
 मुत्से । एवं सर्वत्र । भुवःदक्षिणांसे । स्वःवामांसे । महःदक्षोरी । जनःवामे । तपःजठरे । सत्यं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः ।
 विज्जकमूले । तुःलिगे । वं नामौ । वैहृदि । णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भंमणिबंधयोः । गौं कूर्परयोः । देसुजमूलयोः । वं मुखे ।
 संनासिकयोः । धीं कपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिं कर्णयोः । योश्चुयोः । योश्चिरसि । योश्चूडाङ्गः । नःवामकर्णे । (ग्रं) दक्षिणकर्णे । चो
 मुखे । दं शिरसि । यातनमःशिरसि ॥ तत् ब्रूमध्ये । सवितुःनेत्रयोः । वरेण्यमुखे । भर्गःकंठे । देवस्यहृदि । धीमहिनाभौ । धियःगुह्ये ।
 यःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐ आपोज्योतीरसोमृतं वल्लभगूर्ध्वःखरोनमइतिविन्यसध्यायेत् । गायत्रीरहस्ये—
 पंचवक्त्रांचतुर्बाहुं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांपदकुक्षिप्रिपदांस्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभयांशुशौचपतीदक्षहस्तायोः । सवारिजपत्रव
 रदोलगुंडं वामहस्तयोः । आत्मपूजति सौरपीठमम्यर्च्यं तत्रमंत्रसूतिगाथभ्याः परिकल्प्य तस्मादेवीमावाह्य पुण्यांतैरुपचारैःसंपूज्य त्रिकोण
 स्थानेयकोणादिप्रादक्षिण्येनकोणत्रये ॐ ब्रह्मै नमः । याहे श्वै नमः । वैष्णव्यै नमः इति संपूज्य कर्णिकायामेव त्रिकोणाद्दहिरैत्यादिचतुर्दिक्षु

१ अथ विश्वामित्रमदशिमरद्वाजगौतमामित्रिकपुत्रकश्यपादितिकमोयुचइतिभासि ।

॥ अथगायत्रीतर्पणम् । नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच—आचम्यप्राणानाम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्स
 वितुरितिसवितारमावाह्य गायत्रीपङ्कगेषुविन्यस्यभूःपुरुषमृगवेदायनमस्तर्पयामि । शुवःपुरुषंजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन
 मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेभ्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं
 सर्वलोकायनमस्तर्पयामि । सुशुवःस्वःपुरुषंमंडलांतर्गसवितारंतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि । भुवःद्विपदांगा
 यत्रीतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रीतर्पयामि । भूशुवःस्वःचतुष्पदांगायत्रीतर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पयामि । सावित्री
 नमस्तर्पयामि । सरस्वतीनमस्तर्पयामि । वेदमातरंनमस्तर्पयामि । सांकृतिमिल्यपरे । दृथिवीनमस्तर्पयामि । कौ
 शिकीनमस्तर्पयामि । जयानमस्तर्पयामि । अपराजितांनमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामीति । कृष्णभट्टीये
 व्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिऋष्णभट्टः । तन्न । मंत्रैरेभिस्तुयोनिलंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति
 गायत्रीकल्पविरोधात् । तत्रैव—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नैववसायंचमत्रैरैतैश्चतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येज्येपेमक्ष्यमुक्तमाचारादर्श—शाक्यावकमैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसार्पस्तथाह्यापः
 प्रशस्तंद्युत्तोरम् । चरमोह्युपवासश्चमक्ष्यंतक्रमयाचितम् । विश्वंगाथाशूकहविष्यान्नानियानितु । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक
 भेणि । शाकादिकल्पेपिमक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनेतिहरिहरः । तन्न । अस्यरागास्रमक्ष्यनियामकत्वेनोपवासासाधक
 त्वात् । शारदानिलके—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजेपत् । तत्त्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेंद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः ।
 क्षीरीदनतिलादूर्वाःक्षीरदुमसमिद्धराः । पृथक्सदस्रधितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्ययत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

गुरुचृद्धांशोपगृहीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञातेतिदेवजानीयेपाठः । आश्वलायनः—जश्वोदितेसगुत्तिष्ठञ्जुपति
 छेदिकाकरम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्भैरैर्गावत्रैरेवचदृचः । उपस्थायेतस्वीयैर्भैः कुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणं कुर्यात्प्रदक्षिणम् । तस्माद्ब्र
 ह्मणोऽपि कुर्यात्प्रदक्षिणम् । भुवः स्वर्गं बुवः स्वेति चतुर्वारं पृथक् पृथक् । ततः शक्रादिकाश्चत्वारः पूर्ववायुप्रदक्षिणात् । ततन्मंत्रैरुपस्थाय
 सृष्ट्वाभूमिनेद्भूरुन् । ततोऽभिवादेन्द्रमीपि प्रादिभ्यः सुसंयतः । कीर्तित्योयथान्यायं स्वकीयं नानकीर्तयन् । शोनकः—सायंप्रातरुप
 स्थायजातवेदसइत्युच्यते । तच्छ्रियोर्नमोऽप्रह्वणइत्युच्यते । इयंमेवरुणतत्वेतिसायं काले विशेषतः । मित्रस्य चर्षणीद्वाभ्यांप्रातः कालेपि
 संजपेत् । विशंगभृष्टिमित्युच्यते । भद्रं कर्णेति मंत्रेण कर्णं स्पृष्ट्वा प्रदक्षिणम् । केड्यमिमित्युच्यते । कयासिखां स्पृष्ट्वा प्रदक्षिणम् । सं
 ज्वांगायत्रीसावित्रीसर्वोन्देवान्प्रणम्य च । सृष्ट्यर्थे सारे—यद्वोभयत्रजातवेदसेन वैष्वैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति नारायणः । वारुणीमिस्तथादि
 त्पुपस्थाय प्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्कुर्वेद्विगीशांश्च पृथक् पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादी च आत्मानं चाभिवादयेत् । आत्मपादौ तथा मूर्ध्नि संख्या
 कालेभिनादयेत् । वारुण्यः सायं संध्यापराइति चंद्रिका । तत्रैव बौधायनः सायं जपति रात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठेत् इ
 मंमेवरुणतत्त्वायामितिद्वाभ्यां । दिग्भिवादेनेप्रभ्यै दिशोऽंद्रायनमः दक्षिणायै दिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यै दिशेयाश्च
 देवताएतस्यांप्रतिवसंसेताभ्यश्च नमो नमइत्यादितैस्त्रिरीपारण्यकमंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । यमः—ज्वायानपिकनीयांसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिव्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितुःपतिम् । सुदर्शनभाष्ये—
 रोरेमसृज्येचिपृष्टुद्रिरादौऽत्से चवांलश्रवशाश्वयुक्षु । शेषेपुनाम्बोः कपरः सारो लः स्वाचोरदीर्घः सचिसर्गइष्टः । अस्थार्थः—रोहिणीरेवतीमघासु
 गज्येष्ठाचित्रासुरौहिणोरेवतइतिवादिपृष्टुर्द्विर्वा । नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति नक्षत्राणां चाल्लुक्तेः । उपरोक्तपदस्य च्छेठकारात्परेपकारे बुद्धिः । उत्तरपदा

ॐ आदित्याय नमः । स्वये नमः । भानवे नमः । भारुकाराय नमः । आद्येयादिचतुष्कोणे पुंड्रभायै नमः । प्रप्रभायै नमः । संस
 प्यायै नमः । अष्टदलेकेसरेपुअंगानिसपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यै नमः । प्रभायै नमः । नित्यायै नमः । विश्वंभरायै० विशालिन्यै० प्रभा
 वत्यै० जवायै० शाल्यै० दलाप्रोपुकात्यै० दुर्गायै० सरस्वत्यै० विश्वरूपायै० विशालायै० ईशायै० व्यापिन्यै० विमलायै० ।
 द्वितीयाष्टदलेपुतमोपहारिण्यै० । सूक्ष्मायै० विश्वयोन्यै० जयावहायै० पद्मालायै० परायै० शोभायै० पद्मरूपायै० । दलम
 ध्येषु ब्राह्म्याद्याः नारसिंहीचाष्टमी ब्राह्म्यै० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चागुंडायै० नारसिंह्यै० इति । दलाप्रोपुसो
 माघाष्टग्रहान् सोमाय० भौमाय० बुधाय० बृहस्पतये० शुक्राय० शनैश्चराय० राहवे० केतवे० इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वये इंद्रादीन् वज्रा
 दीध इंद्राय० अग्नेये० यमाय० निऋतये० वरुणाय० वायवे० सोमाय० ईश्वराय० इति । वज्राय० शक्तये० दंडाय० खड्गाय० पाशाय०
 अंशुत्राय० गदायै० त्रिशूलाय० इति संपूज्य धूपपादिपूजांसमाप्य जपंकृत्वा जपदशांशेन प्रत्यह सर्वजपं तैवाहोमं कुर्यात् । अत्रमूलं गायत्री
 रहस्यं ज्ञेयम् । इति गायत्रीपुराधारणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरं कर्तव्यमुक्तं कौर्मगारुडयोः—सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राशुखः प्रयतः शुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुद
 यंतं समाहितः । वसिष्ठः—शालैस्तु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानं स्वकैर्मंत्रैरादित्यस्तुत्कारयेत् । बह्वृचपरिशिष्टे—
 जातवेदसेतच्छंयोरिति नमो ब्रह्मण इत्येताभिः प्रदक्षिणं दिशः साधिपान्नत्वाथ संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य । उत्त
 मे शिखरे देविभूग्यां पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छेद्वियथासुखमिति संध्यां विस्तृत्य भद्रनो अपि वातयमन इत्युक्तत्वाशांतिं च निरुचा
 र्य प्रदक्षिणपरिक्रमन् । आसत्यलोकादापतालादालोकालोकपर्वतात् । ये सति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंपृच्छ

च्यतिक्रान्तिजपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं चतुर्चं वापि पुनः संध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदं च रात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् ।
 तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदा प्रातर्भ्याह्नसायं संध्यानामेककाले प्रासिद्धा प्रातः संध्या पूर्विकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्निलमर्हः सर्वकर्मसु । य
 दन्यत्कृते कर्मनतस्य फलभागभवेदितिकाशीखंडे प्रातः संध्याप्रकरणे पाठान्नातः संध्यां चिना कर्मतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तु संध्यापदं सर्व
 संध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायं संध्ययोः संपाते पूर्णसायं संध्या मध्याह्नसंध्यायाः सायं संध्यायाः सायं संध्यायाः सायं संध्यायाः सायं संध्यायाः । प्रासकालावधिमानाम्ना
 यात् एकस्वर्गौणकालत्वे संभवत्युभयौर्गौणकालत्वस्यान्याय्यत्वाच्च षांचमिकसांतपनीयांतःपाल्यप्रिहोत्रन्यायाच्च सहालेभेसवनीयोभाकरणन्या
 याच । यत्तु स्मृत्यंतरे—दिवोदितानि कर्मणि प्रमादादकृत्तानिवै । श्रुवर्थाः प्रथमे योमेतानि कुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायं संध्यामुल्यकालातिक्र
 मेज्ञेयम् । अतएव सायं संध्यामुल्यकालातिक्रमेति सृणामपि गौणिकालेऽनेनैवानुष्ठानम् । सायं संध्या गौणकालस्तुरात्रौ सार्धप्रहरावधिः । रात्रि
 भोजनस्य सार्धप्रहरकालोत्तरां संध्याभावभोजनासंभवात् प्रदोषावसाने सायंसायं संध्याया गौणकालइति माधवीये देवजानीये च । संध्याप्रकर
 णे प्रायश्चित्तं परिभाषायामुक्तं तत्र तिनिधिनापि कार्यमित्युक्तम् । इति श्रीमद्रामेश्वरमहंस्तु ० लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखे संध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । हेमाद्रौ शाब्दात्पनिः—ततः सूर्यमुपस्थापय सम्यगाचम्य चस्त्रयम् । अम्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ।
 तत्रैव गार्ग्यः—त्रिसंध्यां वाग्यतो वा रिगुसमाहृत्य शोधयेत् । होमोपहारभूरेद्रव्यात्परिचारकान् । चंद्रिकायां प्रचेताः—अम्युक्षणोद
 पात्रं तु न तावत्स्थान्यते क्वचित् । यावन्नाचमनं दत्तं प्रोक्षितानगलंतिका । असमर्धप्रत्याहशांलापनिः—नद्यादौ सम्यगाचांतः संयतो गृहमागतः ।
 उच्यते मणिफातोयं तेन प्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासु सुस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायां गो
 मिलस्वेत्रे—पुरा प्राहुः करणवेलायाः सायंप्रातरपवाहरे देनुगुसादपि वाकुंभादामणि काद्वागृहीयादिति । तत्रैव शाब्दात्पनिः—अब्जं हिरण्य

धिकरे ज्ञेप्रोष्ठपदानमित्युक्तेः । अंलमपभरणी शब्दश्रुतौतयोक्तेः । श्रवणशतमिपक्वअश्वधुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आपभरणः श्रवणः
 श्रावणः शतमिपक्वशतमिपजः अश्वयुक् आश्वयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योवहुलम् वत्सशालेतिचालुगुक्तेः । शेषेपुन वृद्धिर्नेत्यर्थः ।
 कृत्तिकः तिष्यः आश्लेषः फल्गुनः इस्तः विशाखः अनूराधः अपाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आर्षोराद्रांमूलयोर्त्यःखरः
 कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाषाढपराल्बित्यादिनालुम् । स्वाव्वोःखातीपुनर्वसोरत्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । खालिः पुनर्वसुः । एषानाम्नासंध्यामिवा
 दने प्रथमयानिर्देशइतिस्तुदर्शनाचार्यः । अभिजित् अभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यात्रापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःभा
 पाढीयइत्यपिवहुलोक्तेः । तत्तत्रक्षत्रचरणाक्षरघटितनामपठंतिशिष्टाः । नागदेवराहिके—भोःशब्दकीर्तयेदंतेस्वस्यनामोभिवादाने । आयुष्मा
 न्भवसौम्येतिवाच्योविमोऽभिवादाने । अकारश्चास्यनामोऽतेवाच्यःपूर्वोत्तरःश्रुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्धपरशारः—यदक्षरपदग्रंथमात्राहीनं
 चयद्भवत् । तत्सर्वशाम्यतोदेविकास्यपप्रियवादिनि । पुरुषसारस्तुधानिधौ—प्रातःसंध्यावसानेनतुनित्यंसूर्यसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे
 प्रायश्चित्तंक्रमद्वीपे—प्रातःसंध्यांसनश्चान्नोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतसप्रायश्चित्तंविशुद्ध्ये । प्रातःकालंतरोपलक्षणमितिपृथ्वी
 चंद्रः । दक्षः—संध्यामकुर्वतःकोलेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजायंप्रायश्चित्तंमवेत्तदा । चतुर्थ्यतुगापत्र्यादद्याव्याहृतिसंयुतम् । का
 लतीतविशुद्धसर्धततःसंध्यांसमाचरेत् । स्कांदे—उदयास्तमयादूर्ध्व्यावत्स्यादटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । सं
 ध्याकरूपेस्मृत्यन्तरे—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणसंयवेस्तम् । मध्याह्नेत्रिगुणोक्तमपराह्नेतुपष्टुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांतोत्रजे
 त् । प्रातरादिव्यकरणइत्यर्थः । श्यातातपः—निश्चर्ययानेवातीतिअर्धयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रान्तिसंध्यालोपनकारयेत् । संध्याकाले

१ शब्दश्रुती लगभज्योस्तिथे भक्तिप्रनापतिरित्यारभ्यअश्विनीचमएषचेत्तिक्रमेणात्समपभरणी ।

सवित्याश्वलायनोक्तः । स्वस्याशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचशातातपः—श्रीतयत्स्यात्स्वयंकुर्यादिन्योपिस्मार्तमाचरेत् । अशक्तौश्री
 तनयन्यःकुर्यादाचारमंततः । चंद्रोदयेगारुडे—ऋत्विक्पुनोगुरुश्रुताभागिनेयोऽथविद्वपतिः । एतैरेवहुतंपत्स्यात्तदुतंस्वयमेवतु । विद्वप
 तिर्जामाता । तत्रैचक्तौर्मे—ऋत्विक्पुत्रोऽथपापलीशिव्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंयुह्येभौशुहुयात्सायंप्रातर्होमावितिगोभिलो
 क्तः । स्मृत्यर्थसारे—पत्नीकन्याचशुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृत्तः, परंपरागतः, एकस्वसर्वकर्मार्थिसकृद्
 तश्च । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमितिदृष्टिकृत् ॥ ॥ अन्यकर्तृकहोमेविशेषः । स्मृत्यर्थसारे—असमक्षंतदंपत्योर्होतव्यंनत्विगादिना ।
 द्वयोरप्यसमक्षंचेद्भवेद्भुतमनर्थकम् । काल्यायनः—प्रक्षिप्यामिस्वदोषुपरिकल्प्यत्विजंतया । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोद्वैवनेचिरंवसेत् । स्मृत्य-
 र्थसारे—सोनिपौयजमानःस्यादुरेशत्यागकारकः । असनिपौतुपत्नीस्यादुरेशत्यागकारिका । असनिपौतुपत्न्याःस्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्र
 सवेचर्तुकुर्वीतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेचदिच्छुक्लःशुचिः । मनुः—उदितेऽनुदितेचैवसमयाभ्युपिते तथा । सर्वथावर्ततेयज्ञइती
 यैदिकीश्रुतिः ॥ ॥ अनुदितादिलक्षणमाह काल्यायनः—रात्रेःसुषोडशभागोऽग्रहनक्षत्रश्रुतिः । कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्या
 द्विचक्षणः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले । रवियोवन्नदृश्येतसमयाध्युपितंचतत् । रेखामात्रचदृश्येतरस्मिंश्चसमन्वितः । उदितंतंविजा
 नीयात्त्रहोयप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकातीयछंदोगपरः । उदितहोमोवद्बुचपरइतिमदनपरिजातः । अनुदितहोमिभिरर्थदत्त्वासूर्यो
 दयात्पूर्वदुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभित्स्वहोतव्यमितिपृथ्वीचंद्रः । उभयोःसंध्यांसमाप्यहोमइतिकल्पतरुः ॥ ॥ अनु
 दितहोमिनोगौणकालमाह काल्यायनः—हस्तार्ध्वरविर्यावक्षिरिंहित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योगान्योऽनुदितहोमिनाम् ।
 यावत्सम्यङ्नभार्थ्यतेनभस्यृक्षणिस्पतः । नचलोहितिमापैतित्वावत्सायंचहृयते । रजोनीहारध्रुमाश्रुक्षायांतरितेरवौ । संध्यामुदिर्यशुहुयाद्

यसौ प्यदारं मुग्धमयं दृढम् । ताम्रं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युक्षणाय वै । अभ्युक्षणं करणव्युत्पत्त्या जल । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालाभेषु पात्राणां पर्णपात्रं निर्धीयत इत्यापस्तं योक्तेः । आपस्तं यः—शैवालवालुकादूर्ध्ववृणपण्यसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्पपात्रेण चैव हि । प्राण्यगफलजेनापि कुर्यान्नाभ्युक्षणद्विवः । शाब्द्यायनिः—नाहरे देकपात्रस्तु नात्र तोनचकन्यका । एकपात्रः पिधानरहितपात्रः । ततोऽग्निप्रादुर्भ्यः करणं कात्यायनः—सूर्यस्वशैलमप्रासेपडुंशक्तिः सदांगुलैः । प्रादुर्भ्यः करणमग्नीनां प्रातर्भासांच दर्शनात् ॥

अग्रहोमः । तत्र यत्केनार्थाधानं कृत्वा श्रौतः स्मार्तं ब्रह्मोमः कार्यः । श्रौतं स्मार्तं च यत्किञ्चिद्विधानसर्वमादरात् । गृहे निवसता कार्यमन्यदादोपमृच्छतीति मनूक्तेः । तत्राशक्तः सर्वाधानं कृत्वा श्रौतमेव यावञ्जीवं ज्ञुह्यात् यावञ्जीवत्युतेः । [एतेनैकादश्यां तमकुर्वतः परास्ताः । अकरणे प्रत्यनायत्युतेः अहरहरितिवक्ष्यमाणेषु पस्तं योक्तेश्च, होमकालातिक्रमे होमलोपे च प्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तं विवाहमौकुर्वीत प्रत्यहं गृहीति याज्ञवल्क्योक्तेश्च, अग्निहोत्रेषु ज्ञुह्यादाद्यतेषु निशोः सदेति मनूक्तेः, अथ तत्रैव वसति होमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निविधीयेतकाठकथुतिदर्शनादिति चंद्रिकायां शौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्च तुर्दशचतुर्दशानुपपत्तेश्च, सप्तशतानि विशतिश्च सवत्सरे सायमाहुतयोद्ध्यंते सप्तशतानि त्रिंशतिश्च प्रातरित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च यत्किञ्चिदत्तत्] । ग्रीणिवर्षाणि विप्राइतिभारतात् यावञ्जीवाशक्तौ वर्षत्रयं वा ज्ञुह्यात् । ये चाग्निदोषं बुद्धुतिश्च प्रधानायाग्नायमिति स्मृतेः । तत्राप्यशक्तः स्मार्तमेव ज्ञुह्यान्नत्वाद्बध्यात् तत्राप्यशक्तः सदाचारमानं कुर्यान्नस्मार्तमपि । श्रौतं कर्मनेचेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् । तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुद्धुतिचंद्रिकायां बध्यासोक्तेः । कौर्म—अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथा निधि । प्रज्वाल्य बह्विधिविषुज्जुह्याज्ञातवेदसम् । तत्र श्रौतं स्मार्तं वा होमं यजमान एव स्वयंकुर्यात् । अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं ज्ञुह्यात् वर्षाणि वेत्यापस्तं योक्तेः । अत्र वर्षाणि स्वयमेवेति नियमोऽनुपूर्वण्येव स्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृहं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्थतेवा

प्रायश्चित्तसहितं कृत्वा वर्तमानकालमुद्धृतप्रायश्चित्तसहितं कुर्यात् । अविद्धतेषु कालांतरासौमनस्वतीक्षोममतिपन्नस्य प्रतिद्वोमं च कृत्वा थनुद्धृत्प्रा-
 यश्चित्तादीनि । इदमनापत्तरम् । आपदि तु न किञ्चित्प्रायश्चित्तं किंतु होममात्रं कुर्यात् । आपदि तु होममित्येव प्रतीयादिति वौधायनोक्तः । छंदो
 गपरिशिष्टे—सगृक्षोत्तलविधिना होमं कुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ अर्थाद्यानि नो होमक्रममाह चंद्रोदये भरद्वाजः—होमवैतानिके
 कृत्वा स्मार्तैः कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्तैः किञ्चित्पुराविदुः । विष्णुः—बहुशुक्लं धने चार्थो सुसमिद्धेऽहुताग्ने । विधूयैलेलिहाने च
 होतव्यं कर्मसिद्धये । योगविंशुहोलेत्यमीव्यंगारं चैवमानवः । मंदाग्निरामयावीचदरिद्रश्चोपजायते । पात्रादाहुद्धृतेऽन्नमौनहोमादिसमाचरेत् ।
 दामोदरीयेसांघपुराणौ—क्षुद्रक्रोधत्वरायुतोहीनमैर्जुहोतियः । अप्रबुद्धे सधूमेवामोघः स्यादन्यजन्मनि । क्षुत्तृयौ प्रमादादेरुपलक्ष
 णमितिरत्नाकरः । स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगेवामावर्तेभयानके । आर्द्रकाष्ठैः सुसंपूर्णैः फूलैः कुर्यात्तु च पाचके । कृष्णाचिपिसुदुर्गंधे तथा लिपतिमेदिनीम् ।
 अरुतीर्जुं दुयाद्यस्तु तस्वनाशो भवेच्छुक्लम् । मदनपारिजाते काल्यायनः—शुद्धयुक्ते चैव पाणिशुष्णैः सदारुभिः । नकुर्वाद्यभिधमनं न कुर्या
 यजनदिना । व्रतहेमाद्रौ—सुखेनैव भवेदग्निमुलादेपोऽबजायत । नाग्निमुखेनेति तु यद्द्वौ किके योजयंतितत् । काल्यायनः—हविष्ये पुय
 वासुल्यास्तदनुनीहयः स्मृतः । अभावेऽग्नीहियवयोर्दग्धावापयसापिवा । तदभावे यवावाञ्छुद्धयाद्दुदकेनवा । स्मृत्यर्थे सारं—पयोदधियवाद्
 श्वसर्विरोदनंतुलाः । सोमो मांसं तैलमापोदशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्भक्षे संस्कारो मंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीवाराग्नीहिंगोधूमया
 वकाः । एते पातंदुलाहोम्यायावनालाः प्रियंगवः । प्रियंगवः शालयश्च गोधूमग्नीहयोववाः । सारूप्येणाग्निहोम्याः स्युः स्वरूपेणैव वैतिलाः । अत्रग्नी
 हियं पाण्डिकापरम् । छंदोगपरिशिष्टे—मापकोद्रवगौरादि(?) सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् । शौनकः—दध्यादीनामपक्वानानाधि श्रयणसुब्यते ।
 उत्युक्तेनावज्वलयेदपक्वपक्वमेव च । सायं होमेऽत्र व्यं च प्रातरपि प्राक्षं कर्म क्वात् । यदि सायं पृथीतं द्रव्यं प्रातर्न लभ्यते तदा प्रतिनिधि मूत्रं द्रव्यं तं तं प्राखं

तमस्यनुप्यते । सायत्वर्थास्तमितेसूर्येनुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतदुदितहोमिनः । तथाचोक्तानाः—अर्धमंडलसंप्राप्तेभानावनुदि-
 तेदुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाहापस्तंभः—तस्मात्संधीहोतव्यंनक्षत्रंष्ट्वप्रदोपेनिशायांवासाय
 मिति । सधिरर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोपः द्वितीययामोनिशेतिमाधवः । सायप्रातश्चसंधिमुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयश्चयःसायं
 गौणाइतिमाधवपृथ्वीचंद्रौ । घूर्तस्वामिभाष्येरामांडारेचचत्वारोमुख्यकालाइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्थाआपस्तंबेनोक्तः ।
 उपस्युपोदयं—समयाप्युपित—उदित—प्रातरितिआश्वलायनः । प्रदोपतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यंखुहुयादिति
 प्रदोपातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकथितम् । तन्न । संधीतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसधिरैवमुख्यः । कालातिपत्तिर्न
 वनाडिकोर्ध्वमितिचंद्रिका । प्रातर्द्विदशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । स्मृत्यर्थेसारे—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सा
 यमतमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपचधामक्तदिनद्वितीयांशः । रामांडारोप्येवम् । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः ।
 यदिगृहोत्रीसायंप्रातर्होमयोर्हव्यहोतारंनाधिगच्छेत्कथंक्षुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्निलेयाप्रातराहुतेःसायमाहुतिरितिगोभिलोक्तः ।
 गृहइतिथ्रीतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायभित्तिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्
 सारंप्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंलजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्राप्रायश्चित्तमिव्यतइतित्रिकांडमंडनविरोधात् । अत
 एवचंद्रिकायामासायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्यसंयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादश
 रात्रमितिभरद्वाजोक्तेरित्युक्तम् । षड्दृचानांस्वतीतवहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदितिशौनकोक्तः । इत्ति
 कृत्वाप्येवयुक्तमितिप्रयोगपरिजातः । आश्वलायनवृत्तावपि—विहृतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्रासादुपकांतमेवहोमंकालातिपत्ति

दास्येयम् । अत्रिकायां धैजवापः—एकेभ्युदितहोमाः स्युरन्येभ्युदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । शौनकः—अत्रा
 वगुणैश्चतस्रो मकालद्वयं ब्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्त्तपरमिदम् । सर्वाश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाभ्या
 धैयंपुनरपेयं वासमारूढेषु चारणीनां शैल्यान्वलायनोक्तः । यस्यचोभावनुगतावभिनिल्लेचेदनुदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तमित्याप
 स्तं प्राप । फाल्गवायनः—विद्यायाग्निसभार्यश्चेत्सीमासुहृद्यगच्छति । होमकालस्येतस्यपुनराधानमिष्यते । शौनकः—अथतवैववसति
 होमकालव्यतिः । लौकिकोऽग्निर्विधीयतकाठकश्रुतिदर्शनात् । प्रोषितेतु यदापत्नीपत्न्यौग्रामांतरं ब्रजेत् । होमकाले यदि प्रासानसादोपेण युज्यते ।
 अत्रिफांडमंडनः—अग्निहोत्रेण रहितः पंधानं शतयोजनम् । आहिताग्निः प्रयायाचेदग्निहोत्रं विनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीगन्दीमंबुधिमिनी
 म् । अतिक्रामेत्सद्रामीनां निनाशः स्यादिति श्रुतिः । अदंस्वयमशुद्धन्योद्भावयेद्वल्गिगादिना । तस्य स्यात्पुनराधानं पवित्रेष्टिरथापि वा । होमातिक्र
 मे प्रायश्चित्तयुक्तं कारिकायाम्—नित्यहोमे त्वत्किं तसि संस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् । चतुःकृत्वाष्टीत्वाज्यं मनस्वत्याशुद्धोलथ । आद्वादशदिनादेवमूध्वं
 रिच्छतेऽनलः । प्रायश्चित्तंतु यद्योक्तमग्निस्वागोपपातके । मनुना तत्सर्वकुर्वीत तत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तं कृत्वा होमं कुर्यात् । कालातीतेषु हो
 मेषु उत्तरेष्वामतेषु च । कालातीतानिहुलैव उत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्य उत्तराणिसमारभेत् । नदैवात्रैव च मुनीन् दृष्ट्वा स्वदुपतिष्ठत
 इति स्मृतिरन्नाचल्प्यां च नत् । पुलस्त्यः—अकाले चेत्कृतं कर्म कालप्राप्यपुनः क्रिया । कालातीतंतु तत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेदिति तद्वाद
 शाक्षे च ज्ञेयम् । द्वादशेति वदु च परम् । आपस्तंबानंतु चतुरात्रमहृयमानोऽग्निलोकि कइत्यापस्तंबोक्तः । औपासनविच्छेदे प्रायश्चित्त
 माह चंद्रोदये भरद्वाजः—एकानि द्वादशाहविच्छिन्नः पुनराधेयो दीर्घकालविच्छेदेऽति कृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । यस्तु शौनकः—

ननु वैकृत्यिकं द्रव्यांतरम् । दृढस्वप्तिः—प्रथधान्यं चतुःपष्टिाहुतिः परिकीर्तिता । तिलानांतु तदर्धस्यात्तदर्धस्याद्भूतस्य तु । यौधायनः—
 ग्रीहीणां वायवानां वा शतमाहुतिरिव्यते । क्वात्यायनः—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वशूरिकारसादिनां चेत्युवमात्रपूरिका । दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्व
 गारिणिस्त्रिचिपित्तत्रपावके । द्वादशपर्वशूरिकाद्रव्यासभवे दोडरानंदेशंखः—आर्द्रमालकमात्रवैग्राद्यां हुत्रतेस्पृताः । तथैवाहुतयोमौचशौ
 चार्थेयाचमृत्तिका । बहुचपरिशिष्टे—शतचतुःपष्टिर्वाहुतिर्वीहित्व्यानांतदर्धं तिलानांतदर्धं सपिस्त्रैलयोरिति । गोभिलसूत्रे कृतचेत्यक्षा
 त्यजुहुयादिति । चंद्रिकायां शातातपः—तीर्थीयतनसमष्टिप्रातरुतानपाणिना । बंगुलंसमिधोतीत्यसर्वजुहुयाद्दविः । चंद्रोदये संत्र
 ह्ते—द्रव्युवेषणहोतव्यपाणिना कठिंहं हविः । याज्ञवल्क्यः—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्यान्जपेन्नत्रान्समाहितः । आप्तौ मरीचिः—प्रवसन्न
 मिहोनीयध्रियं चाग्नाहरारितः । दातव्यो होम एकाहेसायंप्रातः पृथक्पृथक् । तयान्यास्त्रपिचापस्युपक्षहोमो विधीयते । तत्र कारोमैत्रायणी
 यपरिशिष्टे—पर्वगोतिसायं चतुर्दशचतुर्दशचतुर्दशानि सकृद्ब्रजनमेकासमित्सकृद्दोमः सकृत्पाणिमार्जनं सकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । स्मृत्य
 र्भसारे—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्य जुहुयात्तत्रश्रयो गीयोगीं निरूयते । अतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने । यावंत्यौपव
 सथ्याहात्प्राग्दिनानि भवंति हि । तावतिपरिशुद्धीयाचतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरत्रापि प्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमाव
 धीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तेषामशेषतः । न्यूनांवासमारः सान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमः पृथग्भवेत् । तथैवय
 जनीयाहेप्रातर्होमवेत्पृथक् । तत्रैव—तृतीयेऽन्तरेपक्षे समासं समाचरेत् । आपचेदनुवर्तेतदीर्घकालं कथंचन । याचञ्जीवमविच्छिन्नंपक्षहो
 मंसमाचरेत् । यच्चुचंद्रिकायाम्—यदिपक्षहोमेनपक्षनयमतीयात्सुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्ये आपन्नितृत्तावाह
 मरीचिः—पक्षहोमानशेषेकृत्वाम्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्यात्पुनचासौदोषभागभवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतः शेषहोमा

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासालयेतथा । गुनरेवाशिमाम्दध्यादितिभागवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । आपस्तंबः—
 नासतियजमानेग्राममर्यादाभधीनतिहेस्तुलौकिकाःसंपचेरन्निति । ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे—नगराघोजनंखेटःखेटाद्ग्रामोऽर्धयोजन
 म् । द्विकोशंपरमासीमाशेनसीमाचतुर्धनुः । चंद्रिकायाम्—यावंत्योग्राममर्यादानयश्च्युस्ताथतिक्रानंतावन्वारभेयातामायंतयोर्वायदिन
 लौकिकाःसंपचेरन्निति । जातूकर्ण्यः—विनाशिमिर्यदापत्नीनदीमंडुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदमीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । चंद्रिका
 यांघृद्धांगिराः—मासत्रयपण्मासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रतिकृच्छ्रंश्रंश्रायथित्तम् । भरद्वाजगृह्येपि—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्रव्यमशे
 पतः । तद्द्वयंचैवविश्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंध्योत्तरंकर्मोक्तं मदनरत्नेकौर्मे—सायंप्रातर्द्विजःसंध्यामुपासीतसमाहि
 तः । अग्निकार्यततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताम्यर्चनंकुर्यात्सुष्वैःपत्रेणवांबुना । तत्रैबलौगाश्रिः—सायमेवाग्निमिधेतेत्येकइति ।
 याज्ञवल्क्यः—भैशाग्निकार्यैत्यक्त्व्यातुसप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांखुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संमासिंचत्वनेनतु ।
 कामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मिकामायस्वाहेति । एतद्गुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेश्चैवम् । अन्यथातु
 मनुः—अकृत्वामैश्चरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् । विज्ञानेश्वरोपेतुक्कृग्विधाने—
 मानस्तोकैजपेन्मंत्रंशतसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यविनाशुक्लेनपापंप्रस्रचारिणः ॥ ॥ अथब्रह्मत्याह्नियममाः । चंद्रिकायांपुलस्त्यः—
 सकृत्सर्वणिमर्षिभ्यद्दिव्यंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःस्यात्तैलामिपविवर्जनम् । आपस्तंबः—अतृप्तिश्चान्नस्यचैतयोःप्रियंस्यात्तदस्मिन्न
 हनिमुंजीयातामयश्चशयीयातामिति । भरद्वाजः—वर्जयेत्सर्वकालेतुस्त्रैतामिपवृक्षजम् । सांख्यायनः—कलहंकीतविक्रीतंग्रहासंबहु
 भापणम् । तौर्यंत्रिकंद्रुधाश्रथ्यांपश्यमाणोविवर्जयेत् । जाबालिः—कोविदारान्कूलिस्थांश्चवर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंचपूर्वेद्युर्यागस्यैता

कुर्यान्निग्रिमं व्यापृष्टं पुत्र । नैमित्तिके पि च खाने त धार्मो भार्गवस्योः । त्रयोदश्यां च सप्तम्यां भरण्यां कृत्तिकासु च । च सिंष्टेन सृत्तिका खाने
 प्रसूतं तं सुकृत् — मृदे कथाशिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नानाभेस्तथोपरि । पुनश्च तिसृभिः कायं पद्भिः पादौ तथैव च । सृत्तिप्रदीपिकायां प्र — कृत्तिः सक्थी
 ऊनपंचरर्णांच त्रिभिस्त्रिभिः । तथैव हन्तावाचम्यनमस्तु कुर्याज्जलतु तत् । ततो गोमयखानमाह यमः — आचम्य गोमयेनापि मानस्तोत्र्या
 गमाज्जेत् । अग्रमग्निति सृत्वा मानस्तोत्रेन रापुनः । मार्जयेद्वोमं यंत्राञ्चः सोदकं मानुदर्थितम् । मार्जयेद्येपयेत् ।

अथ योऽथाग्नो रक्तः खानयिधिः — अथ हस्तीप्रक्षाल्यकर्म ङलुं सृत्तिं च परिरुद्धत्वात् त्रिः पादौ क्षालयेत् त्रिरात्माननथापोभिप्रपद्यते हिर
 ० यं गंगं गणमित्यथं नलिनाऽपहं तिसुमिप्रियान आपओपथयः संत्वितितां दिशानिरीक्षति यस्यामलद्वेव्यो भवति दुर्मित्रियास्तस्मै स्युरित्यपउपस्पृश्य
 त्रिः प्रदक्षिणमुदकगार्तयति यदपां नूरं यदमेधं यदशांतं तदपगच्छतादित्यस्युनिमज्योन्मज्यचांतः पुनराचामेत् आपोवाइदृशं सर्वविश्वाभूतान्यापः
 प्राणाभापः पुनंतु पृथिवीमिति पत्रिकृत्वादिमार्जयत्यापो द्विष्टे तिसुभिर्हिरेण्यवर्णां इति च तसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चांतर्जलगतो वमर्प
 णेन श्रीन्याणायामांकृत्योतीर्य वासो निष्पीड्य क्षालितो रुरहता निवासां सिपरिधायेति । उपहंति रुद्धंति ॥

अथ कात्यायनो रक्तः — अथातो नित्यखानं नद्यादौ मृद्मोयकुशतिलसुमनसबाह्वस्योदकांतं गत्वा शुचौ देशे साप्यप्रक्षाल्य पाणिपादौ कुशोपत्र
 क्षोपद्धशितो यज्ञोपनीत्याचम्यो रंहीतितो यमामं व्यबर्तयेद्येते शतमितिसुमिप्रियान इत्यपोजलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रतिनिर्षिंचेत् कटिवस्तूरुजं
 नेचरणौ कुरी युदात्रिदिशः प्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदं गानि युदेदं विष्णुरितिसूर्यां भिमुखोनिमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्यइत्युन्मज्यनिम
 उयोन्मज्याचम्यगोमयेन धिलिपेन्मानस्तो कइतिततो भिर्षिंचेदिमभेवरुणेति च तसृभिर्दिग्मापउदुचमंगुंचंत्वचभृथैत्यतै चैतन्निमज्योन्मज्याचम्यदभैः
 पापयेदापो द्विष्टे तिसुभिरिदमाफोह निष्पतीर्देवी रापइति द्वाभ्यामापो देवी ह्युपदादिवशं नो देवीरपरं रामयो देवीः पुनंतु मेति नवभिः चित्यतिर्भूलोका

कमशताथैतलंमधुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितथाशमीचहुताशनंचंदनमर्कटविद्यम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्यान्नृजजातिधर्मान् ।
नित्यदानतंकर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभोगेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभोगेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ दिनद्वितीयभागकृत्यं
दक्षः—द्वितीयंचतथाभोगेवेदान्यासोविधीयते । चतुर्थाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । कौर्मै—जपेदध्यापयेच्छिव्यान्धारयेद्द्वैविचार
येत् । समिपुष्पकुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः—तृतीयेचतथाभोगेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञव
ल्क्यः—उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनित्यंदृष्टार्थत्वात् । मनुः—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरं
धैवशार्धगुरुरूपेणैवचपर्वसु । छागलेयः—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलास
त्रीराजाभिद्युर्महोदधिः । दृष्टमानाःपुनर्येतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । विष्णुपुराणे—ततःस्वर्णधर्मैणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासका
लनियममाह चंद्रिकायांपैठीनस्तिः—गासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताभिवत् । आहिताशिवदनाहिताशेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नस्नानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थंतुतथाभोगेस्नानार्थंसृदमाहरेत् । अरुशुदिवाच
रेस्नानंमध्याह्नान्त्राग्विशेषतः । यत्सुस्मृतिरत्नावल्याम्—दिनतृतीयेभोगेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्पंचाभागापरम् । दक्षः—प्रयतोसृदमादा
यदूर्ध्वमाद्रंचगोमयम् । भविष्ये—नालार्धदेहजीर्णयांबंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वागोमयंस्व
च्छंस्थानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंलज्यप्रत्यंत्रंजुवर्जितम् । चंद्रिकायाम्—सृत्तिकातुसमुद्दिष्टाआर्द्रामलकनात्रिका । गोमयस्याप्रमाणंतत्रे
धांगलेपयेत्तः । त्रैधात्रिवास् । प्रयोगपरिजातेदेवजानीयेच—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभासुवारेचगजच्छा
याद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्यादिपुष्पादिषु । सृदास्नानंपिंडदानंनकुर्वीत्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्णमर्धतदर्धकम् । सृदास्नानं

त्रिप्युषाद्रथगुणामिच्छतीपिण्डुदेवता । आहिनस्त्वेनसप्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धेकोटीचतीर्थानांवायुरध्रवीत् । दिविभुव्यंत
रिधेचनानिनेमंनिञ्चाद्वरि । नंदिनीस्येतेनामदेवपुनलिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसुमस्रत्तथालोक
प्रमादिनी । एतानिपुण्यनामानियानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगंगान्निपथगामिनी । सप्तवाराभिजसेनकरसंपुटयोजितम् । मूर्ध्नि
शिखात्रकंभृगिचतुःपंचमस्रवा । स्नानंरुयान्मुदातद्वदामंयचविधानतः । अश्रकंतेरथकंतेविष्णुकंतेवसुंधरे । मृत्तिकेद्वरतत्सर्वयन्मया
दुष्टुर्नष्टनम् । उचुतामिरादेणकृष्णेनशतचाहुना । नमलेसर्वगूलानांप्रभवारणिमुभ्रते । एवंस्नान्त्वाततःपश्चादाचम्यचविधानतः । उत्था
ययागर्मपौतेयःकृत्स्नेयरिरायन । अयंविधिःश्रीशुद्धादेरपीत्याचारार्क्षोः ॥

अथग्नानभेदाः । शंभुः—स्नानंतुद्धिविधप्रोक्तंगीणमुख्यप्रभेदतः । तपोस्तुवारुणमुख्यंतत्पुनःपडिपंगमेव । नित्यंनैमित्तिकंक्राम्यं
क्रियांगमलरूपणम् । नित्यायानंततःपष्टंस्नानंतत्रमताक्रिया । तदृक्षणानिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नाहोर्नित्यामिहवनादिषु । प्रातःस्नानं
तदर्थंतुनित्यंशानंप्रकीर्तितम् । चंडालशययूपादिस्पृष्टास्नातोस्वस्वलाग् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुष्पस्नानादिकंयक्षुदेवज्ञ
विधिचोदितम् । तद्विक्राम्यंसगुरिष्टिनाकामस्नात्करोतिधे । जप्तुकामःपवित्राणिअधिष्यन्देवताःपिहृन् । स्नानंसमाचरेथस्तुक्रियांगंतस्वकीर्तिं
तम् । मलापरुपंणामग्यांनम्यंगपूर्वकम् । सरःसुदेवस्नातेपुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टंस्नानंतत्रमताक्रिया । भव्यंदिनीयमपि
निराशुक्तं मापृथ्वीयेविष्णुः—शानाहोयोनिमिनेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । योगयाज्ञाच
ल्लस्यः—दृष्ठीभवात्रगाहेतपदासाद्दशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदेवपिष्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

रणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावतेचांतर्जलेघमर्पणं निरावर्तयेत् द्रुपदांवाग्मैरिति वानुचंप्राणायामं वासशिरसमोभिति विष्णोर्वास्मरणमिति । सुम
नत्तामभावे तुलसादि । अभ्यर्हितत्वात्पाणिशब्दस्य पूर्वनिपातः । तेन पूर्वदक्षिणोपक्रमं चरणौ प्रक्षाल्य पाणीक्षालयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोच्चार
णयस्येति धृतकुशइत्यर्थः । अतैचेतदिति इमं मेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मन्त्रैरभिपेकोवक्ष्यामाणमंत्राभिपेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावते चेति आपोहि
ष्टेसादौचित्यत्सिर्मापुनात्वित्यस्यैव प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिरिचेदित्यर्थः । नित्यमध्याह्नान्तेनास्य विधेर्नैमित्तिकत्वानादावप्राप्तिः प्रकृति
विकृतिभावस्य च नित्यपदेन निरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवात्राशङ्क्यत् । प्रातःस्नानेतु यथाहनीत्यतिदेशाद्दक्षेण नित्यत्वोक्तेश्च तत्प्राप्तिरिति नि
र्णयचित्तामणिः । तन्न । ग्रहणादिस्नानेधर्मभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिने तीर्थमित्यथौत्पादपाणिमुखोद्विराचम्यायतप्राणः स्नानं संकल्प्य सदर्मपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण
भुवंगायत्र्यास्वात्वोपरिसृदं चतुरंगुलमुद्धास्याथ स्नानं सृदंतथास्वात्वागायत्र्यादाय गर्भमुद्धासितया प्रतिपूर्यन्मृदमुपात्तां शुचौ तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्यत
च्छिरसानेधा विभज्य दक्षिणभागमन्त्रेण दिक्षु दशसु विक्षिप्योत्तरतीर्थे क्षिप्वावृत्तीयं गायत्र्यभिर्मानितमादित्यायदर्शयित्वात्तेन मूर्ध्ना आपादात् गायत्र्या
प्रणनेनासर्वांगमनुलिप्य सुमिथ्यान आपोपथयः सत्विति सकृदद्विरात्मानमभिविच्य दुर्मित्रियास्वस्मै भूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंच वयं द्विभ्मइति मृदम
क्तिः प्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनानादिनात्तर्पणांतोक्तेन विधिनास्नायाच्चास्मिन्प्राग्मक्षयज्ञांगतर्पणाद्ब्रह्मनिष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यतेतप्योभौमादिपुष्टहेचनमृ
दास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानोक्तम् ॥

अथ पाश्चमविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाबलैः स्नानं समाचरेत् । तीर्थप्रकल्पयेद्द्विद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित् । नमोनारायणायैति मूल
मंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तु निधिताम्बाचांतःपयतः सुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्त्रं समंततः । प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

क्षालितं विशुद्धादिति चंद्रिकायामंगिराः । साध्याचारानतावत्सात्वात्तापि ह्यंगिरसखला । यावत्प्रवर्तमानं चरजोनविनिवर्तते । सायाद्रजसि
 निर्युत्सेशौ चार्थतुतः पुनः । रोगेण रजः प्रवृत्तौ नाशुचि त्वमित्युक्तं चंद्रिकायां याज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिः स्वायात्संस्पृष्टस्यै रूपस्पृशेत् ।
 तैः स्पृष्टैः । इदं चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पृशे तु खानम् । दिवाकीर्तिसुदृक्वयां च पतितं सूतिकांतया । शवंतस्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयतीति
 मनूक्तेः । तृतीयसख्याचमनम् । तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानंतस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं व्याणां प्रोक्षणंतथेति संबर्तते । इदं चाका
 मदिपयम् । कामतस्तृतीयस्यापि खानम् । पतितचंडालसूतिकां दृक्वयां श्वस्पृष्टितत्स्पृष्टुपस्पर्शे सचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धेदिति गौतमो
 क्तेः । तत्स्पृष्टिपदेन पतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यजुर्कौर्मै—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वद्विजोत्तमः । आचामेत्तस्य शुद्धयर्थं प्राहृदे
 यः पितामह इति तदशक्तविषयम् । चतुर्थसख्याचमनम् । संग्रहे—अशुद्धिपूर्वसंस्पर्शेद्रयोः स्नानं विधीयते । त्रयाणां बुद्धिपूर्वे तु तत्स्पृष्टिन्याय
 कल्पनेति माघवीर्यसंग्रहोक्तेः । उपस्पृशेद्यतुर्थस्तुतदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतमिति तत्रैव स्पृशेत् । चिज्ञानेश्वरीयेप्येवं । चंद्रोदये—कटधूम
 स्पृशेत्तं विरक्तं शुकमिणम् । मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते । भोजनोर्ध्वमुद्धृतोर्ध्ववर्तते स्नानमिति स्मृत्यर्थं सारैक्येण भद्वीये च ।
 प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु स्नानं मापमसुरायन्नपरम् । मसुरमापसां सानिभुक्त्वा योषमतिद्विजः । विरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राणायामैश्चिभिः स्वात्पापृतं प्राश्वयि शुद्धं तेषामोक्तेः । पशुपितवांते स्नानम् । भोजनदिने त्वाचमनमिति आहृहेमाद्रौ चंद्रिकायामा
 चारादर्शे च । भित्ताक्षरायां तु—अशुभत्वाद्द्रपाणिर्वाचांतो न स्नानमाचरेत् । अन्यदावमने स्नायात्तथाशोकाशुपातनइति योगयाज्ञव
 ल्क्योक्तेर्धमनेपि स्नानमुक्तम् । बह्वान्तरितस्पर्शे प्रचेत्ताः—बह्वान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पृशोभिधीयते । साक्षात्स्पृशेत्तु यत्प्रोक्तं तद्व
 ज्ञानं तेषि च । शूलपाणाचापस्तंभः—एकशाखांसमारूढं श्वांडालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितमियात् । आदिशब्दा

पिनित्यपर्माइतिमाधवीये । ग्रहणनिमित्तस्थानेपि—गंगास्थानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । महानदीपुचान्यासुस्थानं कुर्याद्यथाविधीति भार
 तात् धर्मप्राप्तिः । अनेकेषां स्थानानामेककालपातेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वस्य प्रसंगसिद्धिरन्येपातंत्रता ॥

अथ स्नाननिमित्तानि ॥ मदीयाः श्लोकाः—शैवान्याशुपतास्तथाचित्तरांश्चर्मरलोकयतान्कैवर्ताजरकात्रटोद्बुधुडान्निहानुदक्याशु
 नः । यूपधीवरसृतिगृध्रप्रतितान्शुद्रान्शुक्रान्नास्तिकानस्थ्यार्द्रशक्काकशूकरशिवागोमायुमथैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलचितिभूम
 नीलिकाः । अश्वकुक्कुबराहदेवलान्साविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्ट्वाः स्वप्नवातेषु विरक्तशुर्मैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णेषु स्त्रियादभ्युदया
 स्तगे । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोः स्नानमिति मदनपारिजातः । श्रोत्रियादीनां साक्षिनिषेधदोषाभावेपि वाचनिकं स्नानमित्यपि स एव ।
 लोकायतो वीढः । उदक्या रजसूला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शे स्नानं न शूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्रिजान्द्रान्द्रान्सवासाजलमाविशेदिति हारीतोक्ते
 च । शुद्रोच्छिष्टद्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा । शुचिमप्यवगुह्येनं सवासाजलमाविशेदिति चंद्रिकायां व्यासोक्ते च । एतच्च कर्मकाले ।
 अस्वर्ग्याबाहुतिः सासांशूद्रसंस्पर्शदूषितेति वचनात्—द्वावप्यंत्यां त्यजौ स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत् । अन्येष्व्वाचमनं प्रोक्तं क्रियायां स्नानमाचरे
 दिति पराशरोक्ते च । मदनपारिजाते—अंसजाम्लेच्छश्वरादय इति कुम्भकभट्टः । अंत्यजांश्चाह विज्ञानेश्वरीयंगिराः—चंडा
 लश्चपक्षसासूतैर्वेदेहकस्तथा । माणधयोगवौचैवससैतैरानवसायिनः । पराशरस्त्वन्याह—रजकश्चर्मकारश्च नटो बुसुडएव च । कैवर्तमे
 दमिह्याथससैतैस्त्वं लजाः सृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शे आचमनमुक्तं तच्छिरोभिन्नांगसर्शे । शिरःस्पर्शे स्नानमिति प्रायश्चित्तशूलपाणिः ।
 शिरःपदनाभेरूर्ध्वगोपलक्षणमिति चंद्रिका । अस्थिनरसैव । नारं स्पृष्ट्वा त्विसखेहमिति मनूक्तेः । इदं द्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तु
 स्निग्धेनिरात्रमस्निग्धेत्वहोरात्रमिति विज्ञानेश्वरादयः । अमानुषेत्वस्यति चिष्णुः—भक्ष्यवर्ज्यपंचनखं शवं तदस्थिचस्पृष्ट्वा पूर्ववद्ब्रह्मं स्वयं

निद्यायांतु उदस्यापत्तिदिना । दिवानीतेन तोषेन सहायादभिसंनिधौ । माधवीयेमरीचिः—दिवाहृतंतु यत्तोयं गृहयेदिना विद्यते । प्रज्वा
 ल्याश्रिततः प्रायात्र द्रीपुष्करिणीपुत्र । पराशरः—यदि गेहेन तोयं स्यात्तदा शुद्धिः कथं भवेत् । धाम्नो धाम्नेति भेदेन गृह्णीयादभिसंनिधौ । आ
 तुरादि विषये सप्य—आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वोत्थानतुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्वदेशे देवं ततः शुद्धेत्स आतुरः । स्नानेनैमिदिके प्राप्तेनारी यदि
 रजस्तला । पात्रांतरित तोषेन स्नानं कृत्वा प्रतंचरेत् । सिक्तगात्रा भवेदग्निः सांगोपांग कथंचन । नवक्षपीडं कुर्वन्वान्यद्वासश्च धारयेत् । चंद्रि
 कायामुशानाः—ज्वराभिभूतायानारीजरसाच परिमुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा । चतुर्थे हनि संग्राते स्पृशेदन्या तु तस्मि
 यम् । सासचैलवगाध्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाथाचमेच पुनः पुनः । अंतै च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्सुसा ।
 दद्याच्छक्या ततोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । शंखः—रथ्या कर्दम तोषेन प्रीवनोधेन वा पुनः । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृशः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति । स्मृ
 त्वर्थसारे—यत्र पुंसः सचैलं स्नात्स्नानं तत्र सुवासिनी । कुर्वन्तैवाशिरः स्नानं शिरोरोगी जटीतया ।

अथामलकरस्नानम् । चंद्रिकायां क्रतुः—पृष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्वजेत् । योग
 याज्ञवल्क्यः—धात्रीफलैरयावासासप्तमीनवमीपुत्र । यः स्नायात्तस्य हीयंते तेज आयुर्धनं सुताः । व्यासः—श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वताम्
 लकैरंरः । सायणीये बृहस्पतिः—सर्वकालं तिलस्नानं पुण्यं व्यासो ब्रवीन्मुनिः । पट्टचिंशान्मते—तथासप्तम्यमावासासंक्रांतिग्रहस्य तिपु ।
 धनपुत्रकलत्रार्थां तिलपिण्डं सस्पृशेत् । प्रयोगपारिजाते बृहद्दसिष्ठः—आसीनः प्राञ्चुखो भूत्वा तैलाभ्यंगं समाचरेत् । व्रतहेमाद्रौ मा
 तले—तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयं त्रयलेन रूपं शतं त्परं नृप । पाद्मेमाद्यमाहात्म्ये—उपोव्यैकादशीं शुक्लां तैलाभ्यंगः
 कृतस्तथा । द्वादश्यां प्राग्भवेदेहेतेन व्यात्रमुखोऽभवत् । अत्र मदीयः श्लोकः—दिग्बिष्टिव्यतिपातवैधृतिर्युगादिष्वेवमन्वादिपुश्राद्धे जन्मदिने

दुदस्यदीनि । शालाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपापाणादेरपिग्रहणमिति शूलपाणिः । शालास्त्रपिकाष्ठादिपुञ्जालेनसहावस्थितः
स्वायास्त्रसैलमितिसएव । एतदपवादमाहशूलपाणौपराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिगवःपंथास्तृणानिच । स्पर्शनाशप्रद्रुष्यंतिपकेष्टकचि
तामिच । तृणानीतिघट्टवचनादेकतृणस्पर्शेखानमिति शूलपाणिः । माधवीघेशातातपः—येनेकेनचिदभ्यक्तशंङ्गालंसंस्पृशेद्यदि ।
अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । उच्छिष्टःसंस्पृशेद्विभोगशुद्धशुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोपितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । हेमाद्रौ
कौर्मे—उच्छिष्टोऽद्भिरनाचांतंशंङ्गालान्स्पृशतिद्विजः । अमादोद्वैजेस्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छायांश्रपाकस्यत्राह्मणोवा
धिगच्छति । तनस्थानंतुतस्यैवधृतंप्राश्यविशुध्यति । शूलपाणौवृद्धःशातातपः—अशुचिसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति । तंस्पृष्टान्योनदुष्ये
तसर्वद्रव्येव्ययंविधिः । चंद्रिकायां स्मश्रुकर्मण्यपिस्थानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—आभेतुयत्रसंस्पृष्टिर्यात्रायांकल
हेषुच । आमसंदूषणेचैवस्पृष्टिदोषोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गदौयज्ञेषुप्रकृतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । बृहस्पतिः—तीर्थे
निवाहेयात्रायांसंग्रामेदेशविह्वले । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेदिवोहेयज्ञेचमहोत्सतेरुजागमे । आपदापिचकष्टायांसद्यःशौचं
विधीयते इतियाज्ञचल्क्योक्तेः । एतद्यथाहमनेनस्पृष्टइतिगज्ञांतद्विषयमितिहेमाद्रिः । मदनपारिजातेव्येवम् । उच्छिष्टाशु
चिस्पर्शपरमित्तिचंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्टोपघातेसचैलस्थानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । चालस्यास्पृश्यस्पर्शो आपस्तंबः—
अन्नप्राशनान्प्रयत्नाभंगंत्वांसंभस्तरादित्येकेयावतावादिशोनप्रज्ञायंतइति । स्पृष्टिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंश्रोक्तंचालस्याचमनंस्यु
तम् । रत्नखलादिसंसर्शेस्थानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राकृष्टूडाकरणाद्दालःप्रागन्नप्राशनान्च्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौर्जीनि
बंधनम् । आशाकं—सर्वत्रास्पृश्यसंसर्शेष्वारुणंस्थानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिलानेविशेषमाह चंद्रिकायांगमः—विप्रःस्पृष्टो

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योस्तेलस्यशंविज्वर्येत् । तत्रैवहृरीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् ।
तथैवेकादशीचैवयस्तेलमुपसेवते । अग्न्यात्सर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णतस्यशुद्धिःस्याद्धनापल्यवलायुषाम् ॥

अभ्योष्णोदकस्नानम् । तत्रगदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धपृथिवीतेपुस्वजन्माहसंक्रांतिजन्मन्यनिंदी । ग्रहेस्पृश्यसंस्पर्शनेर्णमासां
मृतीवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अत्रमूलेहंमात्रादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षोरिचोष्णोदकंनेतिकृच्छणभट्टः । अस्पृश्यसर्शोऽष्णोदकनिषेधोदियसे ।
अस्पृश्यसर्शनेकानंनिशुष्णेनजलेनचेति स्मृत्यर्थसारात् । यत्तुपराशरः—वृथाशुष्णोदककथानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यवगयाज्ञव
स्फयः—अशुचिसर्शदुष्टाभिरुद्धताभिरुद्धताभिस्तुमानवः । स्नानसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गोदकभिन्नपरम् । बृहन्मनुः—स्नातस्य
बद्धितमेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्त्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा ।
गंगंपयःपुनात्याशुपयमामर्याणिकमितिहेमाद्रौमरीच्युक्तेः । चिरंयुपितंवापिशुद्धस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानादीपुनान्त्येवसदा
पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यत्तुपद्मत्रिंशान्मते—आपःस्वभावतोमेध्याःकिंपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्नानमुष्णेनवारि
णेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंतुवाह्निना । आम्नातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदित्यतिचंद्रिकायांयमोक्तेः । अनातुर
स्यापितीर्थभागे—निस्यनैमित्तिकंक्राम्यंक्रियंगंमलकर्षणम् । तीर्थभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितिचंद्रिकायांयमोक्तेः । मरणादिपुतुतीर्थभावेपि
नोष्णोदकस्नानंकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वितिचंद्रिका । तत्रेतिकर्तव्यतामाहऽन्यासः—शीतास्यशुनिपिन्योष्णामंत्रसंमारयोगतः । गृहेपिशस्यते
स्नानंतद्धीनमफलंभवेत् । संभारा गृहादयः । मंत्रमहोदधौ—तीर्थभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरुपबादायक्षुर्यात्तत्रापम
र्षणम् । स्मृत्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेनार्जनंकार्यम् । अपमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गृह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

नोत्रमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यभ्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठाद्राह्रिभेषुशुक्रशुभौमार्केषुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगंनकुर्वीतम
 तिमानेषुसर्पदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्यष्टयेकादशयः । रिक्ताश्वतुर्थीनवमीचतुर्दशयः । ऋषिःसप्तमी । अग्नि
 सूतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावासे । चतुरष्टमी । अहिःपचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलंचंद्रोदयादिषु
 स्पष्टम् । आयुर्दसंहितायाम्—नाभ्यंगस्तत्रचालानांघृद्धानांतुनदोपदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । चंद्रिकायांसंग्रहे—स्त्रीणांतुबुधवारणतैला
 म्यंगनिवर्जयेत् । कृष्णभट्टीये—सोमवारेतथाम्यंगपुनवान्वर्जयेत्सदा । मार्कण्डेयः—अपुष्टिःकांतिरल्पायुर्वर्धननिर्धनतां तथा । अनारो
 म्यंसर्वकामभ्यंगान्नास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतैलंनद्रव्यतिकदाचन । चंद्रिकायांगमः—धृतंचसार्पपतैलयत्तैलंपुष्पवासितम् । नदोषः
 पक्तैलेषुयानाम्यगेषुनित्यशः । आयुर्दसंहितायाम्—निषिद्धतिथिवारक्षेत्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्रोधृतसंयुक्तंविप्रपादरजोन्वितम् ।
 तिभ्यालोकै—स्वौषुषंगुरीदूर्वासूर्मिश्रमिजवासरे । भार्गवगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशांतये । पद्मत्रिंशन्मते—सूर्यशुक्रादिवारेषुनिषिद्धा
 सुतिथिष्वपि । स्यानेवायदिवाराक्षानेपक्तैलनद्रव्यति । अत्रतिलतैलमेवनिषिद्धं । तिलानामिदतैलमिति विकारतद्धितात् । सार्पपादौतुतैलशब्दो
 गीणः । अयंचतिथिनिषेधोभ्यंगएवनित्यस्नानादौ ।—पुनजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषो नविद्यतइतिगा
 म्योक्तः । यादृच्छिक्तुयत्स्नानभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धदशम्यादौनित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तः । मनुः—शिरःस्नातस्तुतैले
 ननांगंक्रिचिदुपस्थयेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगभ्यंगः । सार्पपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वाशिरोभ्यंगेशप
 न्ध्वनिषेपः । शिरोभ्यक्तामशिष्टेनतैलेनांगंनलेपयेदिति देवलोक्तेरिति कुल्लूकभट्टः । अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्रचेताः—तैलंचन
 स्थेदाप्रवृक्षादीश्चनकर्तयेत् । तत्रैवचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्तुपर्वसंधौतथैवच । तत्रैवगर्गः—

णतु । सिक्तांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधकृतैर्नैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमधवाद्दध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
नाचारंयत्रकापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्रन्नहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैववारयेत् । तथैवांलणहस्तसंशुद्धैर्धार्यंनजातु
चित् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरोप्रक्षाल्यवागयतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राञ्चुखोवाप्युदञ्चुखः ।
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनमसितमष्टकृत्वोभिमंयच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतसुरुषेणतु । स्मृतिभास्करे—व्याशु
धैःशिवमंत्रैश्चलिव्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट० लक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेभ्योमध्याह्नसानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तस्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोचलिर्भौतोऽनृत्यशोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञाद्यहापमतिशक्तिः । सगृहेषिवसन्नित्यंसूनादोयैर्न लिप्यते । सूनाःसप्तवाह—पंचसूनागृहस्थस्यसुहृदीपेपण्युपस्करः । कंडनीचोदकं
मध्यवध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । हारीतः—सूनाःपंचविधाहुतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतप्रहणयानादिभिराथां
कुर्वत्येलाविस्पष्टदुतगमनाकमणादिभिर्द्वितीयां हननग्रहरणबंधनच्छेदनकुहनोत्पाटनादिभिस्त्वृतीयामाक्तगणधर्षणपेपणादिभिश्चतुर्थीउदीपन
तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमीं तदेतासूनानीरययोनीरहरहःशजाःकुर्वत्यभिगुरुशुश्रूपास्वाध्यायैरादितःसूनात्रयंत्रस्यचारिणःपावयंति पंचमि
थैर्ज्ञैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यायैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालंमरीचिराह—सर्वाकर्षणार्त्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रतेनिमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेर्तर्पणात्पूर्वम् । बृहस्पतिः—यदिसातर्पणादवर्गाब्रह्मयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामगुध्ययज्ञंवेततःस्वाध्यायमारभेत् । बृहस्रुतिः—मध्यं
दिनेत्रयलमधीयीतय एवंविद्वान्महारात्रउपस्युदितइतिच । तैत्तिरीयश्रुताबुदितआदित्यत्कुरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

देकेन गृह्णायान्मन्त्रविधिं वर्जयेत्त्वर्हावशुचौ देशे सर्वपश्चात्कुर्यादिति । पारिजाते आश्वलायनः—स्नानमध्ये त्वाचमनतर्पणवत्क्षपीडनम् ।
 करपात्रगततोपगृह्णातानि वर्जयेत् । गृहस्नानेन कुर्वीत तर्पणमार्जनतथा । नातराचमनकुर्यात्पश्चादाचम्यशुद्ध्याति । चंद्रोदये योगयाज्ञव
 ल्क्यः—वापीकूपगृहस्नाने सुतकेन मृतकेतया । मासोचारन कुर्वीत तज्जलरुधिरभवेत् ॥ ॥ अथ मंत्रस्नानं च ह्युच्यते—शुचौ देशे
 शुचिराचात् प्राणानायाम्यसव्ये पाणावप कृत्वा तिसृगिरापो हिष्टीयाभिश्चि पञ्च प्रणवपूर्वदमोदकैर्नैर्जायेत् पादयोर्भूमिं हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयो
 र्हृदये पादयोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं चाथार्थेशोर्भूमिं
 तावप प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदित्येतन्मन्त्रस्नानम् । प्रकारान्तरं हेमाद्रौ—शन आपस्तुद्रुपदा आपो हिष्ट्या चर्मणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋद्धत्रैर्मन
 स्नानमुदीरितम् । अन्यकर्तृकस्नाने मन्त्रमाह तत्रैव व्यासः—दाक्षायणमयै कुर्मैर्मनवञ्जाह्ववीजलै । कृतमगलपुण्याहै स्नानमस्तु तवा
 नधम् । दाक्षायण सुवर्णम् । इत्युक्त्वा जाह्ववीशाने तीर्थान्यन्यानि कीर्तयेत् । सर्वतीर्थोभियेकसोमूयादित्यततो ब्रवीत् । अत्र विशेषश्चंद्रिका
 याम्—आदीतावत्प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे च गगनाद्गारे प्रयागे कनकलसहिते कुम्भकोणे गयायाम् । राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सनिह
 त्यानि रोषोद्वैर्विख्यातीर्थैस्त्रिभुवनसहितै स्नानमच्छिद्रमस्तु । प्रायसारस्वतस्नानमभवेन्मुदितमानस । सर्वतीर्थोभियेकाञ्चिपवित्राविदुपाहि
 वारु ॥ ॥ अथ विष्णुतिस्नानम् । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदये शिवपुराणे—मस्मसपादनविधि सुलभ समुदीरित । पौर्णमास्याममावास्याम
 ट्मन्यावाविशुद्धी । कपिलाया शकृत्स्वल्पगृहीत्वा गगेन पतत् । उपर्यथ परित्यज्य गृह्णीयात्पतितयदि । पिंडीकृत्य शिवाश्रयादीतस्त्रिपेन्मूलमन
 त । धारयेन्नित्यकार्येषु निष्कृतिप्रयत्नत । क्रियासारे—पद्मपत्रेण दान्येन शुचिपत्रेण वा पुन । सद्येन गोमयगृह्णातद्रामेनाभिगत्रयेत् । शुद्धा
 म्मावधारेण देहेच्छौकिकाग्निना । सद्येन सद्यो नातप्रपद्यामीत्यनेन । वामेन वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय इत्यनेन । ताम्रकुम्भे क्षिपेत्कस्मश्चुद्धेतत्सुरूपे

णतु । सिक्तांगारपापाणानीशानेनविशोद्येत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनाखानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवादध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातं
नाभारंयत्रकापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयतन्नहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांलजहस्तस्थंशूद्रैर्धार्यंनजातु
चित् ॥ ॥ स्नानप्रकारःक्रियासारे—स्नानस्योपक्रमेपादौकरोप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राञ्चुलोवाप्युदञ्चुलः ।
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनमसितमष्टत्वोषिभंग्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुकुतस्युरूपेणतु । सृष्टिमास्करे—ध्यासु
धैःशिवमंत्रैश्चलिप्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेमध्याह्नानम् ॥

अथपंचमहारायज्ञाः । तत्स्वरूपमाहमनुः—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोवलिर्भौतोमृत्युञ्जोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञाब्रह्मपयतिशक्तिः । सृष्टेर्विवसन्नित्यंसूनादोषैर्नलिप्यते । सूनाःसप्तवाह—पंचसूनापृहस्यस्यचुह्नीपेणसुपस्करः । कंडनीचोदकुं
मथवध्यतेयासुवाहयत् । उपस्तरः संमार्जनी । हारीतः—यूताःपंचविधादृतावगाहनतरणविक्षोभणविशेषणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां
कुर्वत्वबेलाविसृष्टइतगमनाम्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुहनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेषणादिभिश्चतुर्थीउद्दीपन
तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमीं तवेतासूतानीरयोनीरहरहःप्रजाःकुर्वत्सन्निगुशुश्रूपास्वाध्यायैरादितःसूतात्रयंब्रह्मचारिणःपावयंति पंचभि
र्नैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालंमरीचिराह—सर्वाकर्षणात्कार्यःपश्चाद्ब्राह्मणताराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रर्तेनिमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेत्तर्षणात्पूर्वम् । दृष्टस्पतिः—यदिस्यात्तर्षणादर्वाग्रक्षयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामनुष्ययज्ञवैततःस्वाध्यायमारभेत् । दृत्तौश्रुतिः—मध्यं
रिनेप्रपलमधीयीतयएवंविद्वान्महारात्रउपस्युदितइतिच ॥ नैत्तिरीयश्रुताहुदितआदिलइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइतिमाधवः ।

निपेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाकपुर्णदितीतर्पणस्यप्रथमगुक्तेर्मन्त्रब्रह्मयज्ञांगतर्पणार्कितुस्तंत्रप्रधानमतस्तर्पणस्याप्रथमसंकल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यती
र्थप्रसौषितुतर्पणभवति—अकालेप्यथवाकालेतीर्थश्राद्धतथानरैः । श्रासैरेवसदाकार्यकर्तव्यंपितुतर्पणमितिश्राद्धशूलपाणौदेवीपुराणा
त् । आश्रलायनानंतुब्रह्मयज्ञांगतर्पण तत्सूत्रेतद्धर्मैःसंदेशात् । बृहन्नारदीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्षां ब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् । प्रयोगपारिजा
तेजैभिनिः—अनुपाकृतवेदसकर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीयुद्धतेतत्समाहिंसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरभेद्ब्रह्मयज्ञं च मध्याह्नेतु
परेहनीतिप्रयोगपारिजातेवचनात् । बृहन्नारदीये वनसंक्रम्य—अधःशायी ब्रह्मचारीपंचज्ञपरायणः । शूद्रस्याधिकारमाहया
ज्ञवल्क्यः—भार्यातःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियातः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् । सर्वत्रमहाकार्येनमस्कारविध्यर्थोमंत्रशब्दइत्या
पराकः । सौमुच्यांमाधवीयेच—स्नाहाकारेणमस्कारोमन्त्रःशूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रोदेव
चताम्यःपितृन्यइतिभिताक्षरा । निरावर्तितेनमःशब्दइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ । अधचिधिस्तैस्तिरीयश्रुतौ—ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यनाणःप्रा
यादिशिप्रागादच्छदिदेशउदीच्यनोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचमेद्धिःपरिसृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुपीनासिके
श्रोत्रेहृदयमालम्ब्यत्सव्यपार्णिपादौप्रोक्षति दमर्णांमहदुपस्तीर्योपसंकृत्वाप्राडासीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरोपाणीपादौकृत्वासपवित्रा
वोमितिप्रतिपद्यतेग्नीनेवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहाथसावित्रीगायत्रीनिरन्वाहपञ्चोर्ध्वंशो नवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाच्छंदांसिप्रतिपद्यतइति । वाम
पादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठनिधायपादपार्णिभेलेनोपस्थमितिचंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनतदिति स्मृतिमंजर्यामदनपारि
जातेच । वामोरुपरिदक्षिणजातुनिधानंतदितिदृष्टिकृत् । कारिका—कृत्वोपस्थकरेसव्येउत्तानेप्राग्दिंगुलौ । पवित्रेस्थापयेदुत्तेप्राग
ग्नेदक्षिणेनतु । न्यचंप्रांगंगुलेतेनसदध्याहदक्षिणकरम् । शौनकः—सव्यस्यपाणंगुष्ठप्रेदेशिन्योस्तुमध्यतः । दक्षिणसांगुलीन्यसेचतखोगुष्ठ

वर्जिताः । तथास्यकरांगुष्ठदक्षिणांगुष्ठवेष्टितान् । कुर्वीतचैवंसंवद्धौषाणीदक्षिणसक्थनि । चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणं स
 मावृत्सनमस्कृत्योपविश्य च । दग्रेणुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यांवृतांजलिः । चिप्युः—ॐकारंल्यहतीस्त्रिसःसावित्रीचतथाऋचम् । मनस्येता
 ननुस्त्वयेदादीन्समुपक्रमेत् । तैत्तिरीयब्राह्मणे—यत्स्वाध्यायमधीयैतैकामप्युचंयञ्जुःसामवातद्रहयज्ञःसंतिष्ठइति । व्यासः—वेद
 मादौमनारभ्ययथोपयुपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहंशत्तथास्वाध्यायंतंप्रचक्षते । उपयुंपरीतिप्रयोगेऽह्निवेदादिपठित्वा तदुत्तरंकाचिद्वेदभागंपठे-
 तदन्यदिनेपुवेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदितिचंत्रिका । प्रत्यहंवेदादिपाठोनास्तीतिपृथ्वीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ
 इतिस्थित इति लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः स्वशाखाभावाध्यायनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपराकः । याज्ञवल्क्यः—वेदार्यवे
 पुराणानिसेतिहासानिशक्तिः । जपयज्ञप्रसिद्धार्थविधांचाध्यात्मिकीजपेत् । मनुः—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वार्ण्यंसमाहितः । तैत्तिरी
 यश्रुतौ—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहापउपस्थश्चगृह्णनेत्यहदातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञसाध्यंतयोर्विद्युद्दृष्टिमंत्रौपठनीयौ सर्वे
 पुयज्ञवत्तुत्विति होव्यन्नपउपस्थेत् विद्युदसिचिविधमेपाम्मानमिति अथदुत्वोपस्थेत् वृष्टिरसिवृथांमेपाम्मानमिति यक्ष्यमाणोवेद्वेति
 तैत्तिरीयश्रुतेः । श्रुतिभाष्येमाधवोप्येवम् । इदंतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथायद्बुचस्यैश्वदेवादावपितदापत्तिः । होव्यन्नित्युक्तेःसहो
 मकेष्वेवयज्ञेप्यिमितिकेचित् । पारिजातेसंग्रहे—नकुर्वीदासनस्थस्तुत्रक्षयज्ञकथंचन । योगयाज्ञवल्क्यः—जस्याथप्रणवंचापितत
 स्तर्पणमाचरेत् । तत्रैवस्मृत्यंतरे—कुशातुचरतःक्षिस्वतथाचमनमाचरेत् । तैत्तिरीयश्रुतौ—श्रामेमनसास्वाध्यायमधीयीतेति । मनुः—
 वेदोपकरणेष्वेवस्वाध्यायेचैवनेत्येके । नातुरोधोस्तनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि । आपस्तंबस्तु—भतसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यश्रायांस्तुन
 थिदावप्रायस्त्रेतात्रेनीहारेचश्राद्धभोजनपूर्वैकइत्याह । अथगौतमः—अथदिवातोवायात्स्वनयेद्वाविधोतोतेवाऽवस्कुर्वेदैकांशं चमेकं

यायजुरेकं वासामाभिव्याहरेद्धर्षुवः स्वः सत्यंतपः श्रद्धायां बुहोमीति चैतत्तैव चास्यैतदहः स्वाध्याय उपगतो भवतीति । एषेवाल्पपाठो नान्यान्यगध्या
 येयिति माधयप्रयोगपारिजातौ । अनध्यायांतरेष्वपीति चंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अन्यायेष्वल्पं वर्षं पथ्यत्पतरं पठे
 दिति देवजानीये ॥ पंचयज्ञाकरणे प्रायश्चित्तमाह दक्षः—अनिर्वर्त्यमहायज्ञान्यो मुक्ते प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने स
 कृन्ना र्षेन शुच्यति । यौघायनः—एतेभ्यः पचयज्ञेभ्यो वधे कोपि तु हीयते । मनस्वत्याहुतिस्त्रिप्रत्रायश्चित्तं विधीयते । ब्यहंवापि च्यहंवापि
 प्रमादादकृतेषु । तिलसंतुमतीर्तुल्या च तस्यो वारुणीर्जिषेत् । दशाहं द्वादशाहं वा विगिबृत्तेषु सवतः । चतस्रो वारुणीर्तुल्या कार्यस्तानुमतश्चरुः ।
 तथा—अकृत्वा पचयज्ञांस्तु पुक्त्वा चांद्रायणचरेत् । उज्वलायां तु भोजनोत्तरं न ब्रह्मयज्ञः किंतूपवासः प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्युक्तम् ॥ ॥
 अथ तर्पणम् । तस्य मुख्यकालो मध्याह्न एव । काल्यायनादि सूत्रेषु नाध्याह्निकप्रकरणे पाठात् । यत्तु—ग्रहराभ्यंतरे पुनः पित्रे दद्यात्बला
 खलीन् । द्वितीये तु योज्येयं तृतीये जलमेव च । चतुर्थे शोणितज्ञेयमिति धर्मविदो विदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यस्य सायकालावधिकत्वात् ।
 यत्तु तर्पणप्रकृत्य—तस्मात्सदैव कर्तव्यमकुर्वन्महत्तैनासा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन्विश्वमेतद्विभर्तिस इति । तत्र स देतियावजीवन्यायेन विहितमध्याह्न
 परम् । यत्तु प्रातःस्नातेनोदयात्पूर्वकृत तर्पणेन मध्याह्ने स्नानाभावेऽपि पुनस्तर्पणं कार्यम् । अहःकालिक तर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरं प्रातस्तर्पण
 करणैर्नैर्न निर्वाहान्न पुनस्तर्पणम् । वैधस्नानपक्षे तु पुनः करणमिति वाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तत्र । उदयात्पूर्व तर्पणे विध्यमावात् ।
 स्नानप्रकरणपाठादवृत्तिरिति चेत्तृतीयस्नानेऽप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । चस्मिष्ठः—अपिलैवं तः कुर्यादेव विधिपितृ तर्पणम् ।
 तर्पणस्य ब्रह्मपदान्तं प्रातर्होमोत्तरं ब्रह्मयज्ञपक्ष इति चंद्रिका । वृद्धपराशरेण तु मध्याह्नसंध्योत्तरं तर्पणमुक्तं—उपास्य विधिवत्संध्यामुपस्था
 यचभांस्करम् । गायत्रीशक्तितो जस्वत्तर्पयेत्वेवताः पितॄन् ॥ ॥

अत्राधिकारिणआहमनुः—चतुर्णामपिवर्णानां तर्पणं तु भवेत्सदा । वर्णानामिति न कर्मपट्टी । सर्वर्णैभ्यो बलदेयं नासवर्णंभ्य एव चेति
 योगयाज्ञवल्क्येन असवर्णतर्पणनिषेधात् असवर्णपदं हीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्व्यवर्णानां कुर्यात्कर्म किंचन । कामाहोभाद्भयान्मोहात्कृत्वात्
 जातितांत्रजेदिति ब्राह्मेऽसवर्णतर्पणत आतिव्यापत्तिहेतुकेः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्वष्ट्रत्वादिति मदनपारिजातः । असवर्णः पिता तर्प्य इति
 गोविंदराजहरनाथौ । हीनवर्णमाता तर्प्येति गोविंदराजः । श्रामान्तपः—तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं श्रामान्तपः । बृहन्नार
 दीये—कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णविषयज्ञं च तर्पणम् । इदं नित्यं । प्रत्यहं मिलाद्युक्तेः ।—देववाश्यायुनीश्वैव पितृव्यै यो न तर्पयेत् । देवादीनामृणीमूलान
 र्कंस न जलथ इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते अकरणे प्रत्यवाययुतेश्च । जीवत्पितृकस्तु देवर्षिभ्यो नुप्यानेव तर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येता निति का
 त्यायनम्बूचात् । अत्रैतानेवेति नियम्यते । जीवत्पितृकसर्पणत्वादेव प्राप्तेः । हेमाद्रौ चंद्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः—कव्यवाहनल
 सोमं यममयं मणं तथा । अग्निप्रातान्तोमर्षाश्च तथा बर्हिपदः पितृन् । यदि सा जीवपितृक एतां दिव्यान्पितृन् हंतथा । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो वापि
 श्रदापयेत् । येभ्य इति सन्यस्तपतितपितृक्रादिपत्तीर्थपरं वेति पृथ्वीचंद्रः । अत्र—सपितुः पितृकुलेषु अधिकारो न विद्यते । न जीवंतमतिकम्य
 किंचिद्दद्यादिति श्रुतिरिति । पितृजीवत्पितृनोक्तमित्यादिस्थितिभिर्जीवत्पितृकसर्वपितृव्यनिषेधे उद्बहिषु न जननइत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात्
 मातृमातामहत्तर्पणनेति दक्षः । प्रादेशमाननुबुल्यसलिलं ग्राश्रुतः सुरान् । उदञ्चानुप्यास्तर्प्येति पितृन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदञ्चुखः ।
 दक्षिणतो दक्षिणामुखः । वीधायनः—अनुतीर्थमप उपसिंचंतीति देवानां देवेन ऋषीणामां पौषणपितृणां पितृव्येणेत्यर्थः । समाख्याया अनन्यार्थ
 त्वात् । अपराके विष्णुसमुचये—प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत्पृथक् । बृहद्राशरः—दक्षिणजानुमूलो देवेभ्यः सेचयेत् अलम् ।
 पुरुस्त्वः—मनुष्यतर्पणं कुर्वन्नकंचिजानुपातयेत् । पितृतर्पणं प्रक्रम्य बृहद्राशरः—मूलप्रसव्यजानुश्च दक्षिणाप्रकुसेन च । तर्पयेदिति

संप्रथः । यौघायनः—अथनिवीतीऋषींस्त्वर्षयेदिति । यस्तुउपवीतीऋषींस्त्वर्षयेदित्याचारादर्शस्तद्धचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपाद्मे—
 कृतोपवीतीदेव्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुव्यांस्त्वर्षयेद्भक्त्याऋषिपुत्राऋषीस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पितृस्तर्षयेदितिसं
 धंयः । घृद्धगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्विजाड्याणांपिष्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आप्रकोष्ठात्प्रकृतव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिखिनौ—अपसव्यंवा
 सोयजोपवीतेकृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । यौघायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्वेति ।
 अप्रविकल्पःशाखाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्वितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्षणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि
 द्रुत्वर्थमितिकृत् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्षणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुत
 र्षयेत्तेपितृन् । पितरस्त्वापितास्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थसारे—वामहस्तेतिलान्निहास्वाजलमध्येतुतर्षयेत् । स्थलेशाब्धांतटेपात्रेरोममूलेन(?)
 कुनचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलान्निहास्वाजलमध्येतुतर्षयेत् । तिलग्रहणंनगुष्ठेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्यादेवतापितृतर्षणम् ।
 रुधिरंतद्भवेत्तोयंप्रदाताकिल्विपीभवेदितिब्राह्मोक्तः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यारंघिवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोरजन्मसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । विधापुत्रकलत्रार्थीतिलान्यंचमुवर्जयेत् ।
 मागीर्भेनयोद्देश्यानंदाभृगुमघासुच । पिंडदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्षणम् । मदनरत्नेचौघायनः—सप्तम्यारंघिवारेचजन्मर्क्षोदिवसेसुच ।
 गृहेनिषिद्धंमत्तिलतर्षणंतद्दहिर्भवेत् । यद्युद्धंतर्षसिंचेत्तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

सप्तमद्वितपरः । स्मृतिरत्नाचल्यांशुद्धमनुः—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षयेऽहनि । तिलैर्यस्वर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ।
 स्मृत्यर्थसारे—शोभनेशोभनेदिनेकुर्यात्तिलतर्पणम् । हेमाद्रौकालिकापुराणे—स्वौशुकेत्रयोदश्यांसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । श्रेयो
 धीभ्रात्मणोजातुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततःकुर्याच्छुद्धैरेवतिलैःकृती । प्रयोगपरिजातेदेवजानीये—नंदयांभार्गवदिनेकृत्तिका
 सुभषागुच । गरण्यांभानुवारेचजञ्छयायाहयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिपुसुगादिषु । पिडदानंशुद्रास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
 मादिपुनिषेपेभूळंचित्सम् । —मन्वाद्यासुसुगाद्यासुप्रदत्तःसतिलोजलिः । सहस्रवापिंकीतृप्तिपितृणाभायहेत्सदेतिकालादर्शविरोधात् । —
 आयुतोयमपिश्रालतिलद्वर्गविगिश्रितम् । पितृनुद्विश्ययोदद्यात्सगतिपरमांलभेदिति मन्वादीःप्रक्रम्यनागरखंडाच्च ।—वैशाखमासस्यच
 यातृतीयानवम्यसौकार्तिरुशुक्लशुभे । नमस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाथे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंघात्पितृभ्यः
 प्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंकृतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीतिहेमाद्रौचिष्णुपुराणात् । वौधायनः—विवाहेचोपनयनेचौलेसति
 यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्धचनेत्येकेतिलतर्पणम् । संस्कारेषुतथान्येषुमासमासार्धमेवच । स्मृतिरत्नाचल्यांकात्यायनः—शुद्धावनंतरश्रीव
 यायग्मासःममाप्यते । तानत्पिडात्रदद्यात्तुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयःसंग्रहश्लोकः—पित्रोःक्षयेमनुसुगादिषुकामनंदाजन्माहशुक्लरवि
 भोगमयायुषाम्ये । जन्मार्धवद्विमृष्टद्वयनेनिद्यायांसंध्यागजेचतिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नंदाःप्रतिपत्पष्ठचेकादश्यः । यत्त्वेकादशीप्रकृत्यलद्यु
 नारदीपे—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति तदेकादशीस्तुत्यर्थं पितृभिरैकादश्यांजलपिंडोपयोगोनकृतइति । एतेनयेचैकादश्यां
 श्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिशुद्धनिषेधेनपुत्रादीन्त्रत्यपशृत्ते । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपिन । स्मृत्यर्थसारे—
 तिथिवारनमायोगान्निषेधोयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनेमित्तनुषाध्यते । अतःसंक्रात्यादिनिमित्तेनिषिद्धदिनादावपिशुद्धेतिलतर्पणकार्यं

संबंधः । बौधायनः—अथनिर्वीतीर्षपीस्त्रर्षयेदिति । यत्तु उपवीतीर्षपीस्त्रर्षयेदित्याचारादर्शस्तद्वचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपादो—
 कृतोपवीतीदेवेभ्योनिर्वीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्त्रर्षयेद्भक्त्याऋषिपुत्राऋषिस्तथा । अपसव्यततःकृत्वासव्यंजात्रुचभूतले । पितृस्तर्षयेदितिसं
 षयः । घृन्द्रगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुडनम् । अपसव्यनिषेधःऋकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्दिजाऽयाणांपिष्येसर्वत्रकीर्तितम् ।
 आऋकोष्ठात्प्रकर्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखल्लिखितौ—अपसव्यंवा
 सोपज्ञोपवीतेऽकृत्विति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम् । बौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्विति ।
 अत्रविकल्पःशाखानिशोपपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनि
 वृत्यर्थमितिकेचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसस्यांस्तिलान्कृत्वायस्तुत
 र्पयेत्पितृन् । पितरस्त्रार्पितास्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थसारे—वामहस्तेतिलान्दक्षिण्वाजलमध्येतुतर्पयेत् । स्थलेशाब्धांतटेपात्रेरोममूलेन(?)
 कुनचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राधामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणनांगुष्ठेन । अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् ।
 रुधिरंत्तद्देवस्योयंमृदाताकिल्बिपीभवेदितिग्राह्योक्तः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यमुद्रांतवनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिका
 हेमाद्रौमरीचिः—सप्तम्यारंविबारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोरोजन्मसप्तम्यानिशिसंध्ययोः । विधापुत्रकलत्रार्थीतिलान्यंचमुवर्जयेत् ।
 भानीर्षिमेत्रयोदश्यानदाभृगुमघासुच । पिंडदानमृदास्त्रानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेबौधायनः—सप्तम्यारंविबारेचजन्मर्षिदिवसेषुच ।
 गृहेनिपिंडमत्तिलतर्पणंत्तद्वाहिरभवेत् । यद्युद्धंत्प्रसिंचेत्तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

तीर्थतर्पणत् । तिथिनाग्रहणंनक्षत्रयोगादेरुपलक्षणम् । कात्यायनः—उपरागेपितुःश्राद्धेपतेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिद्विसर्वत्रतिलैस्तर्पण
माचरेत् । संनमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तत्र—उपहृवेचद्रमसोरस्वेश्चन्निष्वष्टकास्वप्ययनद्वयेच, । पानीयमन्यत्रतिलैर्विभिभ्रंन्द्रद्या
स्वितृम्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंकृततेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदतिइति हेमाद्रौविष्णुपुराणचिरोधात् । अत्रपानीयमितिवचनादा
वदयकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरप्रकृत्यकृत्यकरूपद्रुमे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वतितिरेवाशनंबुधः । देवतानांपितृणांचतिलै
स्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिःस्नानांगतर्पणपरा । कात्यायनोक्तिःस्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलगिषेधवेति । देवजानीयेगंगादौननि
षेधः—तीर्थेतिथिशेषेचगगायांप्रैतपक्षके । निषिद्धेपिद्विसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिपृथ्वीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगाग्रहेपुनर्गगाग्र
हःसर्वदातत्रतिलनास्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेपुकार्यप्रेतेचसर्वदेतिप्रयोगपारिजातेचौधायनोक्तेश्च । संनांत्वा
द्विनिमित्तेषुस्नानांगेतर्पणद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदितिप्रयोगपारिजातेचौधायनोक्तेश्च । द्दारीतः—वसित्वावसनंशुष्कस्थले
निन्दीर्णचर्हिपि । विधिज्ञस्तर्पणकुर्यात्पानेषुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलवासादुदकेदेवताःपिबन् । तर्पयेनुयथाकाममप्सुसर्वप्रतिष्ठितम् ।
त्रिप्युः—आर्द्रवासादेवर्षिपितृत्पणमंभःसाएवकुर्यात्परिवर्तितवासाक्षेतीर्थादुत्तीर्येति । अभःस्थइतिकातीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणंकार्यमि
त्युक्तेरित्याचारादर्शः । हेमाद्रौपद्मत्रिंशन्मते—नतर्पयेत्पिबन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेकचित् । स्थलस्थस्तुकिचिकुर्याञ्जलेप्यशुचिचे
त्स्थलम् । चौधायनः—वक्षंपरिधायाद्विरेवाप्सुययोत्तरेदेवानिदृंस्तर्पयेदिति । अप्स्वेवेत्यर्थः ।

बद्धतजलेनतर्पणेविशेषमाह द्दारीतः—यान्नाद्वाजलमादायशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागतेनस्थलेतुविबर्हिपि । हेमाद्रौ
गोभिलः—नोदेकेपुनपानेषुनकुब्धोनैकपाणिना । नोपतिष्ठतितोयंयन्नमसौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । पितामहः—

ऋतुर्भार्याचतद्वत्साधस्यावाप्त्येस्तर्नपिवेत् । स्नानपानभुज्योःशेषदतिकेचित् । एकार्थतिर्गतत्वेनऋतुपढ्याएवेत्यन्ये । वयंतुनपूर्वशेषवान्य
 भेदेनयोजयामः । यस्याःस्तर्नपिवेत्सायाकापिसालुसमातस्याअपितर्पणम् ॥ ॥ विचवाधाविशेषः काशीखंडे—तर्पणप्रत्यहं कुर्याद्भ
 तुः कुर्यात्तिलोदकेः । तल्लितुस्तल्लितुश्चापिनाभगोत्रादिपूर्वकम् । इदंयुञ्जौत्राभावरमिति पितामहचरणाः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हे
 माद्री—स्यापुव्यायणकादद्युद्धान्यांपिंडोदकेभृशक् । तर्पणं संन्यासिना नकार्यम् । नकुर्यात्सुतकंभिधुःश्राद्धपिंडोदकक्रियामिति त्रिस्यली
 सेतौवचनात् । शंखः—पूर्वाश्रितार्पणे देवानुदगश्रेष्ठमानवान् । तानेवद्विगुणिकृत्यतर्पयेत्प्रयतःपितृन् । हेमाद्रौ नारदीये—तर्पणादीनि
 कार्याणिपितृणांयानिकानिचित् । तानिस्तुर्द्विगुणैर्दभैःसमपत्रैर्विशेषतः । दक्षः—अथैस्तुतर्पयेद्देवान्मनुव्यान्कुशमध्यतः । पितृस्तुकुशमूलाश्रै
 विधिः कौशेययाक्रमम् । काशीखंडे—अंशुष्टयमध्येतुकृत्वादर्शनंजुन्दिजः । कथ्यवाडनलादींश्चपितृन्दिव्यान्प्रतर्पयेत् । प्राचीनावीति
 कोदर्भेर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः । शंखः—विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रतिलेनच । विनादर्भैश्चमंत्रैश्चपितृणांनोपतिष्ठते । हेमाचसह्यदत्तंक्षीरेण
 मनुनायवा । तदप्यक्षय्यतांयातिपितृणांतिलोदकम् । रामायणे—पादशौचंविनाभ्यंगंतिलहीनंचतर्पणम् । सर्वतत्रिजटेतुभ्यंयथश्चाद्भम
 दक्षिणम् । सत्यव्रतः—खड्गनौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वानशुद्धेनकदाचन । अत्रसंभवेसमुच्चयः ।—एषामन्य
 तमेनापियुक्तपाणिःसमाचरेत् । द्वाभ्यांवायविभिर्वापिसर्वेषांतर्पणंशुचइतिहेमाद्रौमरीच्युक्तेः । तिलानामप्यलामेतुसुवर्णरजतादिकम् ।
 तदभावेनिर्विचेचुदर्भेभ्येणवाप्ययेत्तचंद्रोदयेयोगयाज्ञबल्कयोक्तेश्च । प्रयोगपारिजातेवाराहे—तर्जन्यारजतंधृत्वापितृभ्योयत्पदी
 यते । अंतोस्तिपरमाणूनामस्यांतैर्नैवविद्यते । हारीतः—कांचनेनतुपात्रेणराजतौंडुबरेणच । दत्तमक्षय्यतांपातिलेनैनाशमकृतेनच । मनुः—
 राजतैर्भाजनेरेषामथवारजतान्वितैः । वार्येपिशुद्धयादत्तमक्षय्यायोपकल्पते । भारते—अगावासांतुयेमर्त्याःप्रयच्छंतितिलोदकम् । पात्रमौ

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामन्तरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्यमातृजनकत्वस्यो
 भयनतुल्यत्वेनविनिगमनाविरहेणमातुल्योरिवेतरतरसाहित्यसवक्तुमशक्यत्वात् । एवंश्चश्वशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभे
 दात् । मातुलान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्श्रवणंतन्मातुलस्यसपत्नीकत्वेनै
 नतर्पणेउपपन्नंपृथक्तर्पणमकम् । एवंपितृव्यत्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृव्यसुःसभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबंधघटकत्वात् । यत्पितृव्यसुश्च
 तद्वर्तुरितिगारुडंतत्पूर्ववदेवोपपन्नम् । एवंमातृव्यसुभगिनीपुत्रीणामपि । भागिनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनीसापत्यां पुत्रीसापत्यामि
 लेव । पैतृव्यसेयमातृव्यसेयमातुलादीनांतुपृथक् बंधुत्वस्यावच्छेदकस्यभेदात् । भागिनेयत्वंहिभगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वंतुनैतृव्यसेयादि
 समनियतं परस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वालापितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । आतृज्यैष्ठ्यैवतर्पणंनकनिष्ठस्य । ज्येष्ठप्रा
 दंस्तर्पयेदितिहारीनोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेवौषादनः—यदिलेहेनकुर्वातांसर्पिडीकरणंविना । गयायांतुविशेषेणज्यायानपि
 समाचरेदिति तत्सर्पिडीकरणपर्युदासादशाहांतकृत्यपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेकुर्वादेव । एवंपुत्रस्यापि । नच
 मातानचपिताकुर्वात्पुनस्यपैतृकमितिकात्यायनोक्तेः—अन्याभावेकुर्वादेव । एवंपत्न्याअपि । नपत्न्यैतुपतिर्दद्यादेपधर्मःसनातनइतिस्मृति
 रद्व्याचर्यांवचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुर्विधानाच्च अन्याभावेकुर्वात् । पितृव्यत्वादिसत्त्वे नतद्वर्तीदितर्पणंद्वारलोपात् । मातु
 लादिसत्त्वे नतत्क्षीणम् । जननीसत्त्वेसपत्नमातृमरणेपितृसाएवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यात्तद्वारत्वात् । नचपितृपत्न्यःसर्वामातरइति
 तासामपिद्वारत्वम् । उत्सादकत्रबदानोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेत्युक्तेर्जीवत्सपिजनकेब्रह्मदश्राद्धतर्पणाधापत्तेः । नचैवंमातृमरणे पितामहीसत्त्वेसप
 त्रपितामहीमरणेपिनप्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताप्रेतःसादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । भारते—ज्येष्ठमातृसमाचैवभगिनीभरतर्पणम् ।

दुषंगृह्यमधुमिश्रंतपोधनाः । कृतंभवतिःश्राद्धंसरहस्यंथार्थवत् । खड्गपात्रादिधारणंचांजलिमध्ये । लघुपात्रंकरेकृत्वासौवर्णखाद्भमेववा । रावताप्रजवापितेनसतर्षयेत्पितृनिहिमाद्रौछागलेयोक्तेः । एतेनखड्गपात्रेणतर्षणेनेतिवदन् मदनपारिजातोऽपास्तः ॥

अंजलिसंख्या । हेमाद्रौकौर्मे—देवतानांतुसर्वासामैकैकांजलिरिष्यते । तत्रैवब्रह्मांडे—अंजलिद्वितयंदद्याद्देवान्संतर्षयन्बुधः । सैवविष्णुपुराणे—त्रिप.श्रीणनार्थोदेवानामपवर्जयेत् । तथर्षीणांयथान्यायंसकृचापिप्रजापतेः । ब्रह्मांडे—ऋषीणांचमनुष्याणांसकृदेवप्रदीयते । कौर्मे—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुष्याणांद्वयस्युत्तम् । अत्रयथाशाखंव्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौविकल्पइतिहेमाद्रिः । शंखाः—एकैकमजलिंदेवाद्द्वौतुसनकादयः । अर्हतिपितरर्षीर्षीस्त्रियस्त्वेकैकमंजलिम् । हेमाद्रौकौर्मे—त्रयस्त्रयःपितृणांतुर्षीणामेकैकइष्यते । पितृपदेनदिव्यपितरोऽप्युच्यतइतिष्टुथीचंद्रः । पैठीनसिः—तिलोदकांजलीर्षीर्षीनुचैरुचैर्विनिक्षिपेत् । उचैरितिपित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजल्य.किंचिदुचाः तत.प्रपितामहस्येति हेमाद्रिः । नच—यश्चैनमुत्पादयेतेयश्चैनंत्रायतेभयात् । यथास्यकुरुतेवृत्तिसर्वेते पितरस्त्रयइतिभारतादेयामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्ववाधनेतात्पर्यात् । अन्यथासपत्नमातुरपितृत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योप्येकैकांजलि रितिश्राद्धहेमाद्रिः । वस्तुतस्तुर्षीपदमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तुयास्त्रिस्तसांसांदद्याबलांजलीन् । र्षीर्षीन्द्द्यादधान्यासांर्षी णामैकैकमजलिमितिचंद्रोदये शालंकायनोक्तेः । मातृर्षीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकमंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनांद्वौदद्याबलांजलीनितीकाशीखंडात्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनांत्रीन् । हेमाद्रौब्रह्मांडे—गुर्वाचार्यशशुराणंसुहृत्संबंधिनांसकृत् । मातामह्यादीनामेक ह्ययोवा ।—मातामह्यादिसर्वासामेकंस्तुतिलांजलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेणधर्मपरममास्थितइतिचंद्रिकायां गारुडात् । मातृमातामहांसद्ब्रह्मर्षीर्षीनेवत्रिभिश्चिभिः । मातामहीश्वयेष्वन्येगोत्रिणोदातृवर्जिताः । तानेकांजलिदानेनप्रलेकचपुष्यकृत्पितिमदनरत्नेव्यासोक्तेश्चेति

केचित् । अन्येतुमातामह्यादीनामंजलित्रयम् । गारुडे मातामह्यादिपदेऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणामातामह्यादिभिन्नानामेकांजलिविधाना
 दित्याहुः । तन्न । मातामह्याद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामह्याएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । मातामह्यादीनामंजलि
 द्रयमिषोनेनानीचित्यापत्तेश्च । न्यासोक्तौचस्वार्थे द्वितीयाश्रयार्थे । अत्रेवपिशब्दात् मातामह्यानांलंजलित्रयम्—पितृणांश्रीगनार्थायत्रिरपः
 श्रुथीपत्ते । पितामह्येभ्यश्चतथाश्रीतयेप्रपितामहात् । मातामहायतस्त्रिप्रतस्त्रिप्रेचसमाहितः । इतिविष्णुपुराणात् । मातृमातामहांस्तद्वत्स्त्री
 र्गीनेवत्रिभिश्चिरिव्यासोक्तेश्चेतिचंद्रोदयेमव्वनरदोच । द्वौद्वौमातामह्यानांचमातुलानांसकृचयेतित्रह्मांडाद्वावितिहेमाद्रौ । विकल्पस्तु
 युक्तः ॥ अत्रप्रतंपंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्संख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वाद्वादवशोदिवइतिवत्सकृदेवंमंत्रपाठःस्यात् । न ।
 अवपातश्रीशणयोन्तएवत्रीहयःपुनरवहन्यंते सेववेदिःपुनःश्रीक्षयतइतिद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्रव्यभेदाद्विर्वाप-
 लवन-संध्यार्पदान-यन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरिति क्रियाभ्यामृचौस्तुल्विधानात्संख्यायाःकर्मसामानाधिकरण्याभावेनभेदक
 त्याभावाच्चतर्पणभेदः । किन्तुधिरावृत्तिविशिष्टमेकतर्पणत्रिःश्रीशतीतिवत्तदंगंचमंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः ।
 मंत्रसतदंगत्वात् । नियंपितुमंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीयंजलयःसंस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतयासकृचद्वितीयोपपत्तेः ।
 तर्पणसयागंगस्येनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽजलिसंस्कारः । मंत्रैश्चदेयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियांगत्वादंजलयंगत्वे
 मांसाभावात् । कारकाणांपरस्तरासबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणकैकयागत्ववदंजलित्रय
 करणरूपेकंनर्पणम् । यत्पुपैठीनसिः—उदीरतागितिभिर्मंत्रैस्त्रीनंजलीन्नियेदिति । तत्राप्येकशेषसद्व्यापवादत्वेनत्रयाणांमंत्राणामेकैक

स्मिन्नियने करणत्वासंभवाङ्गीणित्रिभिर्भेदः साध्यतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकारभ्यांतोयमादायगायत्र्याचामित्रितमित्तिच्छयासोक्तौ
 मयमद्रव्यसंस्कारकत्वाचरुद्वेदान्यंनावृत्तिः । नेहतयेतिनमंत्रावृत्तिरित्युक्तमुत्पत्त्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसथायंतुनऊर्जपितृभ्योथेचेहमद्यु
 पाताइतिपृचत्रपन्नतिसिंचेदिति कात्त्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्यंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रतैःकर्मादिरत्यादिपरिभाषा करणमंत्रपरेतिहृरिहरः ।
 श्रीदत्तरास्तुनेहापंवर्तमाने । एवहिंनपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणभावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेकैकांजलिदान
 मित्याह । अनघिनियमनाभावेनप्रतिमत्रोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तुप्रसे
 कुरुपणयोर्भेदइतिहरिहरस्तच्चित्तम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्नियनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च । समंत्रकांज
 लिदानंप्रसेकौजलिनयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरजलिनैवतर्पणमिति केचित् । अन्येतु—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु । देवर्षीस्तर्प
 यद्विद्वानुदकांजलिभिःपितृनितीकौर्मादेवादिर्पणसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेस्त्वजलिरेवेतिव्यवस्थामूलुः । अपरेतु—एकेनवाहस्तो न कुर्वीदे
 वपितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाम्यांवेतिश्राद्धेदेमाद्रौचसिष्टोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रं कितुव्याकोशः ।
 नहृत्पानांत्वनादेशेदक्षिणग्रतीयादितितत्सुवाहस्तैर्नैवतर्पणम् । काशीखंडे—तर्पयेच्छुचिभिलोयैस्तृप्यत्वितिसमुचरन् । वृद्धपराशरः—
 देवेभ्यश्चनमःन्याहापितृभ्यश्चनमःस्वधा । अनचतुर्थीनिदेशाद्ब्राह्मणैर्नमःस्वोहत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अनचतुर्थ्यादेवादीनांदेवतात्वा
 यगमाद्रव्येदेनानामयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनमेतित्यागइत्युक्तं देवजानीयेआचारादर्शेच ॥

तर्पणेचिभक्तिविचारः देमाद्रौसत्यत्तपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशास्त्राविधिचोदनात् । एकैकांजलिनातृप्तिप्रथमांतेनवाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्नात्प्रणवादिना । तत्रैव गोभिलः—गोत्रकस्तर्पणे प्रोक्तः कर्ता एवं न मुह्यति । शर्मन्नर्था
 दिके कार्यशर्मा तर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ भविष्ये—चतुर्थी सर्वकार्येषु प्रथमतर्पणे स्मृता । छंदोगपरिशिष्टे बृहत्पत्रे चेतः स्मृतिना गरखं
 डेतु—सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । हेमाद्रौ ऋष्यासः—प्रथमतर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नगोते तर्प
 यामीति आदायो मिति च बुधन् । नमति इति हेमाद्रौ पाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेण स्वधांतनेन मोततः । तर्पयामि पदे नैव तर्पयेति तृप्यैकम् ।
 तेन द्वितीयांतनामप्रयोगोपसिद्धः । श्रयोगस्तु प्रथमापक्षे अस्मत्पितासुकशर्मासुकगोत्रस्तृप्यताम् । तुप्यत्विति वा । द्वितीयापक्षे अस्मत्पितरमसु
 कशर्माणमसुकगोत्रं तर्पयामिनमः स्वधा । स्वधानमइति वा । संबुद्धिपक्षे अस्मत्पितरसुकशर्मसुकगोत्रेदं तेजलं नमः स्वधेति । वस्तुतस्तु बहुस्मृत्यनु
 साराप्रथमांतप्रयोगेव बहुकंपश्यामः । बहुचानां गोत्रोच्चारः पूर्व तस्य गोत्रनामचगृहीत्वैति बहुचस्यच्चात् । यद्यपीदं प्रकरणांतरे उक्तं तथापि विश
 येनापदर्शनादिति न्यायेन सर्वत्रार्थी भवेत् । हेमाद्रिस्तु—गुरुबहुवचनं कनिष्ठेषु चैकत्रचनं तेन सगोत्रनामग्रहणं पुरुषं प्रतीतिचंद्रिकायां
 पौत्रीनसिस्मृतेः, सकारेण तु वक्तव्यं गंडं सर्वार्थी भवेति मान्स्याच्चासुकसगोत्रानस्मत्पितृनुकशर्मस्तर्पयामि स्वधानमइति प्रयोगइत्याह ।
 आचारादर्शकत्वरौतु—असुकगोत्रः पिता असुकशर्मो तृप्यतामिदं जलंतस्मै स्वधेति प्रयोगइत्युक्तम् । तत्र । पुनश्चतुर्थ्यंतप्रयोगे मानाभावात् ।
 न च स्वधायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितृस्वधानमस्तर्पयामीति र्थो धायनैव न वाचनिकतत्त्वयोगाल्पयगतिपितृश्रयो गोपपत्तेः । योगयाज्ञव
 ल्क्यः—नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः । अशुके देवशर्मतिप्रयोगइति पृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनामप्रयोगोपि हेमाद्रावुक्तः ।
 मदनपारिजाते तु—पितृवर्षणे वसुरूपेत्यादिकीर्तनेनेत्युक्तम् । तत्र ।—संबंधमनुकीर्त्येव नामगोत्रे त्वनंतरम् । वस्वादि रूपं संकीर्त्य स्वधा

कारेणतर्पयेदिति त्रिसिष्टस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनांमंत्रैस्तर्पणंमात्रादीनांश्रौतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनासात्तर्पयेत् ।
पितृमंत्रैराह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिरूपतरुत्कारवाचस्पत्यादयः । आचार्यंचंद्रोदयेव्येवम् ॥

नामाज्ञानेचीत्रायनः—शुश्रूषीपस्वितावाच्यस्त्वस्विताचंतरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविपत्प्रपितामहः । इदंचापस्तंवादिपरम् ।
आश्वलायनानंतुतत्रेत्यादि । यद्विनामनविधात्तत्पितामहप्रपितामहेतिव्रूयादितिस्सुवात् । चौधायनः—शर्मतंत्राह्वणस्योक्तवर्मतंतक्षत्रि
यम्यतु । युस्तंतंचैत्रैश्यस्यदासांतशूद्रजन्मनः । मनुः—वैश्यस्यधनसंयुक्तशूद्रस्यग्रेष्व्यसंयुतम् । स्त्रीणांलक्ष्मीदाभितिदांतंनाम । दांतंनाम
ग्रीणामिति चंद्रोदयेगोभिलोक्तेः । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तेदेवीशब्दांतंवा । गोत्रंमातानामदेवीतृप्यत्वेवंसधोचरन्नितिचाराह्वा
दितिद्वयोदासः । शूद्रस्यकाश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपादोक्तेः, तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्रुतेथेतिहेमाद्रिः ।
गोत्राज्ञानेव्येनम् । गोत्रस्त्वपरिज्ञानेकाश्यपगोत्रमुच्यतइतिचंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात् । कौस्तुबांतुशूद्राणामपि
ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धंगोत्रंग्राह्यम् । चतुर्णामपिवर्णानांपितृणांपितृगोत्रतइतिचंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात् । इदंचद्वि
जोद्व्यदोस्तन्नशूद्रपरमितिश्चाद्वहेमाद्रिः । सएव—पितृगोत्रंकुमारीणामूढानांमर्तृगोत्रतः । हेमाद्रौधृच्छशात्तपः—ब्राह्मादिषुविवा
हेषुयातृदारुण्यकारभेत् । मर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्वसाःपिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषुचान्येषुपितृगोत्रेणधर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपिपितृमर्तृगोत्रयोर्वि
कर्मेषुपितृगंपरंपरायाताचारेणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादिति विज्ञानेश्वरः ॥

अथतर्प्याः । हेमाद्रौमात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराःसर्पाःसुपर्णाश्चतरवोऽंबुभकाःस्वगाः । वाद्याधाराजला
धागन्धैनाकाशगामिनः । निराधाराश्चयेजीवाःपापकर्मरत्ताश्चये । कृतोपधीतीकृत्वैवनिधीतीचमयेत्ततः । सनकश्चसनेन्द्रश्चतृतीयश्चसनातनः ।

ऋषिश्वासुरिश्चैत्रोऽहं च शिशुस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमहत्तेनांडुनासदा । मरीचिमव्यगिरसौपुलस्त्यंपुलहंनकुतुम् । प्राचेतसंवसिष्टं च भृगुं
 नारदमेव च । देवान्मन्वान्पि शैवतर्षेदेदक्षतोदकैः । तत्रैवपैठीनस्मिः—गौतमोथमरद्वाजोविश्वामित्रश्चतापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्चक्रयपो
 निस्तथोत्तमः । स्वारोचिषोरैवतश्रमहातेजाश्चाधुपः । वैवस्वतस्तथातर्ष्यइति । चंद्रिकायाम्—अथकांडऋषीनेतानुदकांजलिभिःशुचिः ।
 अयमस्तर्ष्येन्नित्यमत्रै.पर्वोष्ठीपुत्र । कांडानितिबेदस्य । याजुषपरमितिमाधवः । हेमाद्रौ भविष्ये—अथसर्व्यततःकृत्वासव्यंजातुं च भू
 तले । अग्निव्यात्तार्हिपदोहोहिमन्तलथोष्मपाः । सुकालिनस्तथाभौमाञ्ज्यपाःसोमपास्तथा । तर्ष्येद्वैपितृन्मत्स्यासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
 दपेष्टृद्धपराऽरः—गायत्रीशक्तितोत्रस्वातर्ष्येदेवता.पितृन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदोयज्ञानृषीन्सिद्धानाचार्यास्तनया
 नपि । गंधर्वस्वरर्षुश्चनासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगं शैवनागाघ्नागकुलानि च । सरितःसागरांस्तीर्थान्यर्षतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्खे
 चरान्यक्षान्मनुष्यानथतर्ष्येत् । वनस्पतीनोपधीश्चभूतश्रमंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमयाहूता.समागत्याददंतपः । अनृणंमांप्रकुर्वतुप्रसीदंतुम
 भोपरि । स्वतपूर्वाग्निदग्नेपुसाग्नेपुसकुशेपुच । प्रादेशिकेपुशुद्धेपुनन्वादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतानगिरसआयतुवोर्जमित्यपि । पितृभ्यश्चस्ववा
 न्मियोयेनेहपितरस्तथा । अग्निव्यात्तोपहूताश्चतथावर्हिपदोपि च । येन.पूर्वपितरश्चसोमपांसमुदीरयेत् । आवाह्यचपितृनेतैरपसव्योपवीतिना ।
 दक्षिणागिपुरोढान्यात्साम्यमबुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताज्रदर्भमैःक्षिपेत्पयः । वसुंरुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च
 सोमभापानीयानिलोत्तल. । प्रत्युपशाप्रयासश्चवसवोद्यौषिकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुभ्योविहिरूपाक्षोर्धैवतः । हरश्चबहुरूपश्चभ्यंवकश्चसुरे
 श्वरः । सावित्रभजयंतश्चभिनाग्नीचापराजितः । इन्द्रोधाताभगःपूषामिनोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विक्त्वांस्त्वष्टाचसविताविष्णुरेवच । कव्यवाह
 रुः सोमोपमधैवतथार्यमा । अग्निनात्ताःसोमपाशतथापर्हिपदोपि च । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथार्तकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

नया । औदुंबरश्चदभश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । दृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्यार्थमा । तस्मात्प्राकृतर्पयित्वैतान्पित्रादींस्तर्पयेत्ततः । मातामहान्मातुलांश्चासप्तिसर्वधियांश्चवान् । स्वजनाञ्जातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरुरूपि । पितृन्भृत्यान्पत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः । तान्सर्पान्तर्पयेद्विद्वान्नीहतेतेयतोजलम् । अत्रधुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवतर्पयाभिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाङ्मलएकादेवतेतिहरिहरः । कव्यवादङ्गलइतिद्वेदेवतेतिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थतनामभिरेवेतिहेमाद्रिः । कव्यवाङ्मलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमतर्पणेचिशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वादेवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौत्रास्ये इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन्द्वाअलांजलीन् । स्मृत्यर्थेसारे—दीपोल्मवचतुर्दश्यांकार्यतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्मावशुक्लगाष्टम्यांभीष्मायतुनिलोदकम् । अन्नंचविधिवद्दुःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधचलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयो रितिपाम्नादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादुर्धुभीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृततेपांपुण्यंनश्यतिसत्तेमितिमदनरत्नोत्तैः । घचरुनिबंधे—भीष्मःशांतनवोत्रीरःसत्यवादीजितेद्रियः । आभिरक्षिस्वाम्नोत्तुद्रुपौत्रोचितान्क्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच । अपुत्रायददान्येत्तत्रलंभीष्मायवर्षणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्सजायच । अर्घ्यददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणे । इति । अयं तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यददामीत्यत्रेतेनैकनाकयत्वाच्चाार्घ्यमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगौरीयायमहात्मने । भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यमाजन्मप्रस्यचारिणे । वैयाघ्रपद्य.सत्येननेनमत्रेणवर्णि.कमितिपाशंतनत्तदर्पणगीणम् । अर्घ्योपकृतात् । नचानयोर्नभेदः । अर्घ्येसव्य

तेपांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलेदकम् । पितृवंशेश्चतयेचमातृवंशेतथैवच । येभेकुलेलुप्तसिंहाःपुत्रदारविवर्जिताः । तेपांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुति
लोदकम् । पितृवंशेश्चतयेचमातृवंशेतथैवच । सदातृप्तिर्भचत्वेपातिलिस्तुसहचारिणा । अपुत्रायेयुताःकेचित्सुमांसोयोपितोषिवा । अस्मदंशेतुतेभ्यो
वैदत्तंगञ्जलंमया । सएव । नपूर्वतर्पणाद्वृत्तंनर्चांभसिनपादयोः । एषुचेत्पीडयेद्वृत्तंरक्षसंतदतिप्रमात् । मनुः—वृत्तंविगुणितंयस्तुनिष्पी
डयतिमदधीः । वृथास्नानंयेत्तस्सपुनःस्नानंविशोधनम् । जावालिः—नाप्युनिष्पीडयेद्वृत्तं सर्वथाद्विजसत्तमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यगूमिलमं
नपीडयेत् । वृथास्नानंयेत्तस्ययथाधोदशमंस्तुनि । मदनरत्नेपराशरः—द्रादस्यांपंचदस्यांचंस्कांतौश्राद्धवासरे । वृत्तंनिष्पीडयेद्वैवच
क्षारेणयोजयेत् । पंचदस्यमा । एकादस्यामयाथांचमात्तायित्रोःक्षयेहनि । नपीडयेत्स्नानवृत्तंनचक्षारेणयो जयेदित्याचारचंद्रोदेयेभृगुस्केः ।
तत्रैव—शुनिभौमाशिते श्राद्धेकुहूपष्ठीनिर्शके । वृत्तानांक्षारसंयोगोदहत्याससंगुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीस्तुतवासरेपुप्रक्षालनायरज
कायनचखदानम् । शंसंतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविपदःसहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदेयेसंग्रहे—वृत्तंचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीड्यसदसंतथा ।
वामप्रकोष्ठेनिक्षिप्यस्सलस्यश्चद्विराचयेत् । जावालिः—निष्पीडितंश्रीतबलंयदास्केधेविनिक्षिपेत् । तदाहुष्टंभवेत्कर्मपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अधमद्यहाहसंध्या । दक्षः—अर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीव्यते । संध्यात्रयंतुकर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदा । उपन
यनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ।
अत्रकीद्विदतु चानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेत्तननिषेधाद्गतदिनेमध्याह्नसंध्येत्याह । तत्ररागप्रासससनिषेधात् । प्रातःसंध्यावन्मध्या
ह्नसंध्या । विशेषस्तूच्यते—आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्वादाचमनंततः । अर्चयदानेऽध्यासः—मध्याह्निसकृदेवाध्यक्षेपणीयंद्विजातिभिः । शौन
कः—मध्याह्नेतुविशेषोयमुपस्थानंतथाध्वकम् । अपामंजलिमापूर्यंआकृष्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसचत्याकृष्णेनेतिवाध्वीदद्यादित्युक्तं बह्वच

प्यायान्दुहत्संगंपिषांधयान्द्रव्याद्यादावृषोपफुरिक्थिमस्तसस्त्रीश्वतर्षयेदिति । त्रिस्थलीसेतौ—आदौपिताततोमातासप्तजनीतथा ।
 मातामहाःसपत्नीकाआत्मपद्व्यन्ततःपरम् । सुतप्रावृषितृव्याश्रमातुल्यसभार्यकाः । दुहिताचस्वसाश्रोक्तादौहित्रोमागिनियकः । पितृव्यसा
 मावृषमाशशुयीगुभरिष्यदी । एतेस्युःपितरस्तर्ष्यास्तर्षणेचमहालये । छंदोगपरिशिष्टे—येचान्येभत्तउदकमहत्तितांस्वर्ष्यामील्यवसानां
 बलिरिति । तर्षणोत्तरंत्वादीगंडे—आत्रब्रह्मस्तर्षयर्षतेदेवर्षिपितृमानवाः । तृप्यंतुपितरःसर्वेभातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनांससद्दी
 पनियामिनाम् । आत्रब्रह्मभुवनलोकादिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौकाष्णोऽजिनिः—देवतानांपितृणांचजलेद्वाजलांजलीन् । असंस्कृ
 तप्रमीतानामेरुमेयतटेक्षिपेत् । योधायनः—जलांजलित्रयंदघाधेचान्येसंस्कृताभुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवतटेक्षिपेत् । मंत्रः—
 यत्रकचसंस्थानांशुतृष्णोपहृतात्मनाम् । तेषांद्दिदतमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । तेषांद्दिदतमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । हेमाद्रौभविष्ये—संतर्ष्यविषिबंध्यत्तयाइमंमंत्रमुदीर
 येत् । येषांधयाशांधवानायेऽन्यजन्मनिषांधवाः । तेतृप्तिमग्निलयायतुयश्चास्मत्तोऽबुवांच्छति ॥

अथश्राद्धांगतर्षणम् । नचतमानामावः । परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योन्नतर्षयतिवैषिटृन् । तस्यतेपितरःकुब्जाःशापंदत्त्वाव्रजंतिहीतिबृह
 न्नादीयात् । यन्तर्षयतिताम्रिःश्राद्धकृत्यापरेहनि । पितरस्तेनतृप्यंतिनचेत्कुप्यंतिवैभृशमितिप्रयोगपारिजातेगर्गंगत्वोक्तम् ।
 नात्तातपः—पूर्वतिलोदकंदद्यात्तामश्राद्धंतुकारयेत् । प्रत्यन्देनभवेत्पूर्वपरेहनितिलोदकम् । पक्षश्राद्धेहिरण्येचअनुब्रज्यतिलोदकम् । अनु
 न्यश्राद्धंक्रुन्नानद्वयेत्यर्थः । बृहन्नारदीये—पक्षश्राद्धंयदाऽकुर्यात्तर्षणंतुदिनेदिने । सकृन्महालयैचैवपरेहनितिलोदकम् । हेमाद्रौचसि
 ष्टः—तीरेजलाग्रयम्येवनिर्त्यंपितृतर्षणम् । निष्पीडयेत्तानमश्रंदक्षिणाभिमुखःस्थले । तत्रमंत्रोबहुचपरिशिष्टे—प्राचीनावीतीयेकेचा
 स्सक्तुन्इतिनगंनिष्पीडयेदिति । चंद्रोदयेयुद्धपराशरः—यस्यनिष्पीडनेमत्रैमिलदग्भसुतंयजेत् । येभेकुलेस्तुपिडाःशुनदारविवर्जिताः ।

तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् । पितृवंशेश्चैव च मातृवंशेश्चैव च । येमेकुलेऽस्य पिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः । तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु ति
 लोदकम् । पितृवंशेश्चैव च मातृवंशेश्चैव च । सदा तु सिर्भवेत्पितृवंशेश्चैव च । अपुत्राये मृताः केचित्पुत्रांसो यो यो पितो पिवा । अस्मद्देशे तु तेभ्यो
 वैदत्तं वल्लजलं मया । स एव । न पूर्वतर्पणाद्ब्रह्मं न चामसिनपदयोः । एषु चैत्पीडयेद्ब्रह्मं राक्षसं तदतिक्रमात् । मनुः—वर्षत्रिगुणितं यस्तु निष्पी
 डयति मंदधीः । दृयास्नानं भवेत्तस्य पुनः स्नानं विशोधनम् । जावालिः—नाम्बुनिष्पीडयेद्ब्रह्मं सर्वथा द्विजसत्तमः । धीतं च द्विगुणीकृत्य भूमिलं
 न पीडयेत् । दृयास्नानं भवेत्तस्यश्वाधोदशमं बुनि । मदनरत्ने पराशरः—द्वादश्यां पंचदश्यां च संक्रांतौ श्राद्धवासरे । ब्रह्मं निष्पीडयेत्त्रैव न च
 क्षारेण योजयेत् । पंचदश्या । एकादश्या ममायां च मातापित्रोः क्षये हनि । न पीडयेत्स्नानं च न च क्षारेण योजयेत् । आदित्यसौ रिधरणी तु तवासरे पुत्रक्षालनाय च
 तत्रैव—शनिभौ मास्थिते श्राद्धे कुहूपठी निरंशके । ब्रह्मणां क्षारसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् । तत्रैव—आदित्यसौ रिधरणी तु तवासरे पुत्रक्षालनाय च
 कायनवल्लदा मग् । शंसति गर्गपमविष्णुपराशरावाः पुंसां भवंति विषदः सहपुत्रपौत्रैः । चंद्रोदये संग्रहे—ब्रह्मं चतुर्गुणीकृत्य निष्पीडय सदा संतथा ।
 वामप्रकोष्ठे निश्चिष्य स्वलक्ष्यश्च द्विराचमेत् । जावालिः—निष्पीडितं धौतवर्षं यदास्कंधे विनिक्षिपेत् । तदा दुष्टं भवेत्कर्म पुनः स्नानं विशोधनम् ।

अथ मध्याह्नसंध्या । दक्षः—अथार्धयामादासायं संध्या मध्याह्निकी भवति । संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदासदा । उपन
 यनदिने मध्याह्नसंध्यामाह प्रयोगपारिजाते जैमिनिः—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकंचन । ततो मध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्म समाचरेत् ।
 अत्र कश्चिद्ब्रह्मचानामुपनयनदिने तिष्ठेद्दहःशेषमित्युपवेशननिषेधात् तदिने मध्याह्नसंध्येत्याह । तत्र रागप्रातस्य निषेधात् । प्रातः संध्यावन्मध्या
 ह्नसंध्या । विशेषस्तु च्यते—आपःपुंगुं तु मध्याह्ने कुर्यात्तदाचमनंततः । अर्घ्यदाने न च्यासः—मध्याह्ने सकृदेवार्धक्षेपणीयं द्विजातिभिः । शौन
 कः—मध्याह्ने तु विशेषेण यमुपस्थानंतथार्घ्यकम् । अपामंजलिमापूर्य आकृष्णेनेति निक्षिपेत् । हंसवत्याकृष्णेनेति वार्ध्वीदद्यादित्युक्तं ब्रह्मच

गृह्ये अर्घ्यदाने ऋजुत्वमुक्तम् । काल्यायनः—पुष्पाण्यंजुमिश्राण्यूर्ध्वप्रक्षिप्यूर्ध्वचाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरसंध्यातर्पणमुक्तं प्रयोग-
 गपारिजाते—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुप्छन्दः पुरुषतर्पणेविनि० । उँभःपुरुषंतर्पयामि यजुर्वेदंतर्पयामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत०
 अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांक्रतित० संध्यांत० युवतीत० रौद्रीत० उपसंत० निमुचंत० सर्वसिद्धिकरीत० सर्वभंत्राधि-
 पंत० एवंपंचदशतर्पणानिकृत्वाहिराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । गायत्रीध्यानम्—सावित्रीयुवतीयुक्तांशुह्रवस्त्रांत्रिलोचनाम् । विशूलिनीवृपारू-
 ढांपंचास्यारुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासाभायातीसूर्यमंडलात् । वरदांज्यक्षरांसाक्षादेवीमावाहयाम्यहम् । गायत्रीजपेचंद्रिकायां
 शातातपः—तिष्ठंश्चेद्रीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राञ्जुखोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमि-
 त्यादिसंप्रहादितिचंद्रोदयः । कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु रात्रौगायत्र्यार्धदद्यादुपस्थानेहविष्णंतसूक्तंजपेदित्युक्तं । इयंब्रह्म-
 यज्ञात्पूर्वकार्यो । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताःपिठुनितिबृहत्पराशरोक्तेरितिमाधवचंद्रिका
 मदनरत्नस्मृत्यर्थसारकृष्णभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमस्थितः । सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यं
 ममाहितइतिमन्त्रैर्मध्याह्नसंध्योत्तरप्रलयज्ञमाहसब्रह्मपञ्चप्रकरणानभिज्ञत्वात्संबद्धवदुपेक्ष्यः । मदनपारिजातेतुततोर्ध्वभानवेदधात्ति
 रुपुष्यजलान्वितिमितिनारसिंहेततःशब्देनब्रह्मयज्ञानंतर्यमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । जयंततृत्तावप्येवम् । बहृचांतुतस्यूत्रे अथस्वाध्याय
 विधिरित्युपक्रम्य आहुत्येतिमध्याह्नखानमुत्स्वाततोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणान्खानं ब्रह्मयज्ञां तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनोरोनव्यवायापतेः
 कर्मणिकर्मांतरांभायोगाब आर्गतूनागतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमतेयइदत्तिसादक्षिणेत्युक्तेस्तावत्पर्यंतमर्वांतरप्रक-
 रणाब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानस्यादितिसुक्तम् । ददातीत्यसाविचायकत्वात् । अतएवबृहत्सिक्तुत्वन्यथादद्यादित्येवावक्ष्यविति । संध्योत्तरंब्रह्म

यज्ञस्तुत्रापस्तंवादिपरः । इदमापःप्रवहतधाम्नोधाग्नस्तथैवच । विमोचनेतुतीर्थसथाप्यायस्त्वैवैजपेत् । देवागतुविदइतिकृत्वजप्य
नियेदनम् । शंखाल्यतीर्थदेशंचगत्वाश्वर्ममाचरेत् । श्राद्धहेमाद्राडुशान्तः—स्वयत्यादिष्वथाचम्यसोपानत्कोह्यसंपृशन् । आगतःसोद
पात्रस्तुयत्नेनशुचिरेवसः । तेनोदकेनद्रव्याणिश्रीक्ष्याचम्यपुनर्दहे । ततःकर्माणि कुर्वीतनित्यं वैयानिकाभिच । शान्तातपः—यधानीतंतुसव्येन
श्रोत्रयेइक्षिणेनतु । इतिश्रीमन्नारायण० लक्षणभट्टकृतोआचारलेमाध्याह्निकविवरणम् ॥

अथदेवपूजा । तत्रप्रयोगपारिजातेवसिष्ठः—कौवेयतुपनस्थानमैशान्यादेवतालयम् । माधवीयेदक्षः—भागेतुपंचमेदेवम
चयेत्सुरोत्तमम् । इति । मंत्रराजविधाने—प्रातर्होमंचकृत्वावादेवतार्चनमारभेत् । यद्दामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । चं
द्विकापांद्दारीतः—कुर्वतिदेवतापूजांजपयज्ञादनंतरम् । अथपूजापात्राणि । प्रयोगपारिजाते पैडीनसिः—सीसकायसपापाण
हीनमग्नपात्राणिवर्ज्यनि । हीनानि मानतः । मानं शिखरहस्ये—पट्टत्रिशदंगुलंपात्रमुत्तमपरिकीर्तितम् । मध्यमंतुभिभागोनेकनिष्ठद्वद
शांगुलम् । तत्रैवदेवीपुराणे—वस्वंगुलविहीनंतुनपात्रंकारयेत्कचित् । कचिदिदितिसर्वधर्मकार्येनिषेधइतिष्टोडरानंदः । तत्रैव—नानावि
चित्ररूपाणिपुंडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलमानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । चारारहे—शृणुतत्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानिमे । सौवर्णराज
तंताम्रकांसंचैवतुयद्भवेत् । सर्वंभ्योभ्यधिकंताम्रतदेवमसरोचते । अग्निपुराणे—सुन्मयंचतथाकांसमारकृटादिसंभवम् । त्रपुसीसलोहजा
तमर्षपात्रंविषर्जयेत् । यैखानसग्रंथेअभियेकपात्रमुक्तम्—अरलिमात्रविस्तरंमध्येष्टदलसंतुतम् । प्रतिपद्दलंमध्येसुपिराणांशतं
मवेत् । अष्टोत्तरशतंकापिमृषितंमध्यतस्तथा । खचितंचमहारत्नैरेवंधारासहस्रकम् । धाराष्टकेनवासुक्तमभियेकायकल्पयेत् । विश्वाम्बावाष्टभि
र्वापिद्वाभ्यांवाद्दशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णराजतंताम्रमेवच । वृत्तायंतंसुवृत्तंवाग्बेदायतेमेववा । ग्रथमानप्रमाणांभःपूर्योग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैवपुष्पसारसुधाघनिधौ—अर्धपात्रंतुवायव्येनैर्कल्यांपाद्यपात्रकम् । आग्नेव्यांहा
 नकलयमीशेत्याचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कःसादित्येतत्प्रालक्षणम् । चंद्रिकायामाचारादर्शोचस्कांद्दे—नैवेद्यपात्रं वक्ष्यामि केशवस्य
 महात्मनः । सौवर्णराजतंत्रांकांस्वर्धुन्मयमेववा । पालाशंपद्मपत्रंविष्णोरतिप्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलाल
 चक्रनिष्पन्नमासुरंमृन्मयंस्थूलम् । तदेवहस्तघटितंस्याल्यदिदैविकंमतमितिकल्पतरुदिवोदासीयादौवचनात् । शौनकः—पूजागृहं
 प्रभिरयाधमंडलंपरिकल्प्यच । सौवर्णचचतुर्द्वारं सप्राकारं सविस्तरम् । मंडपं चयित्वा तु वितानध्वजतोरणैः । कृष्णभट्टीये—दर्शनीयामहा
 मुद्रापूजारंभावसानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णेर्धनादिके । अधोमुखाभ्यांहस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यांसंस्पृश्यमहामुद्रेय
 मीरिता । आचारचिंतामणौ—गंधादिकानिवेद्यांतापूजापत्रोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपंचकंचेतिउपचा
 रादर्शोदिताः । षोडशोपचारास्तत्रैव—आसनंस्वागतंचार्धपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानिच । गंधपुष्पेधूपदीपौ
 नैवेद्यचंदनंतथा । प्रयोगदीपिकायांविष्णुपुराणे—पूर्वमावाहनंश्रीकृत्मासनंचततःपरम् । ततश्चपाद्यमर्घ्यंचततस्त्वाचमनीयकम् ।
 खानं वस्त्रंचोपवीतंतोगंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यंतदंनंतरम् । ततोदेयःश्रणामश्चततोदेयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंततोदद्यादुपचारा
 स्तुपोड्य । कंचित्प्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांवृद्धदक्षिणेउक्ते । हेमाद्रौभविष्ये—आवाहनासनार्थ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाः
 सुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि । प्रादक्षिण्यंस्तुतिरितिकथंयत्युपचारपोड्यशकम् । आचारचिंतामणाचष्टादशउक्ताः—आसनावाहने
 चार्थ्यपाद्यमाचमनंतथा । स्नानवस्त्रोपवीतंचभूषणानिचसंशः । गंधपुष्पेतथाधूपदीपावन्नेनतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैयनमस्कारविसर्जने । पाद्या
 र्धयोःपीनोपयैर्विकल्पहतिस्मार्ताः । तत्रैव—आसनाभ्यंजेनेतद्बुद्धतंनिरूपणे । संमार्जनसर्पिरादिस्नानपाद्याहनेततः । पाद्यार्घ्याचमनीयंच

शानीयमधुपर्किकी । पुनराचमनीयं च खञ्जोपवीतके । अलंकारांगंधपुष्पेधूपदीपोत्थैव च । नैवेद्यमयतांबूलंपुष्पमालातयैव च । अत्रुलेपनं च शय्याचामरव्यञ्जनेतया । आदर्शारार्तिकं चैव नमस्कारोत्थनंतनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानंचततोदेववि सज्जनम् । उपचाराद्वैश्याः पदत्रिशसुरपूजने । श्रांतिहेमाद्रौत्वन्वये उक्ताः—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा । गंधपुष्पे तथा पूषं दीपंचमधुपर्ककम् । उपहारंतथाचामंश्चानंचांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचामलंकारान् विलेपनम् । गंधपुष्पे तथा धूपदीपमंजनमेव च । आद ईमंगलं सर्वदेयं सर्वारथ्यनातथा । होमंभोजनमाचाममलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दधानुखवासंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिदंडं नमस्कारमात्म नोपिनिवेदनम् । तत्रैव—स्तुतिःस्मृताधैदिकीदेवादि कृतावेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायांपष्टिसंख्येय उक्ताः—पूर्वप्रबोधं कुर्यान्नयशब्दांस्ततः पुनः । नमस्कारंततः कुर्यात्ततोनीराजनं परम् । ततो दिव्यामनंदद्यात्ततो वैदतथावनम् । पादप्रक्षालनंदद्यात्ततोर्ध्वंच प्रकल्पयेत् । आचामंमधुपर्कंच पुनराचमनीयकम् । ततः सुगंधितैलेनमर्दंतं कारयेद्धरेः । ततोऽन्यंगुणुगंधैस्तु कुर्यात्तिलापसारणम् । ततः पुण्योदकैः कुर्यादग्निपेकंसुगंधिभिः । क्षीरेण दध्ना च तथा घृतेन मधुनापि च । शर्करयामं त्रयैर्गंधपुष्पोदकैरपि । महाग्निपेकं तथा चाममंगवत्प्रततोर्षयेत् । दाससीपरिधानार्थमुपवीतंतथाचमम् । गंधमागरणंपुष्पंधूपं नीराजनंतथा । दृष्ट्युत्तारणनैवीशुलवासंसुगंधिभिः । तांबूलशयनं केशसाधनं वस्त्रदानकम् । किरीटचंदनंदद्यात्तत्तथाभरणानि च । पुण्यनीराजनादर्शमंडपा गमनंततः । तत्रासनं पाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यंच सांबूलंचंद्रनीराजनं परम् । चामरं व्यजनं छत्रं शुरोगीतमनोहरम् । मुदंगादिस्वनं वृलं नमस्कारंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिकुर्यात्ततो विष्णोश्चारणौमस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणं कुर्यात्त्रैवेद्यांशस्य भोजनम् । सेवासुहितस्योपविशोमंचके तूलिकांनयेत् । सुखासनेन शयनेनीत्वात्तत्रापायेत् । अर्घ्यैस्तुभुमतांबूलैः पादौ संवाहयेत्ततः । अत्र विष्णुपदं शिवादेरुपलक्षणम् । विधिवच्चा

चयेत्सर्वान्योविप्रोभक्तिस्त्रइतिपारिजातेष्टद्धपराशरोक्तेः । सएव—स्नानेवस्त्रेचनैवेधेदद्यादाचमनंहरेः । अत्रपितृचरणाः—सुव
 णप्रतिमादौतंडुलपुजादिपुत्रपोडशाष्टुपचारपूजैव । आवाहनाभावेपूज्यायाअसवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेव्वित्युचुः ।

प्रतिमाचिचारः । भविष्ये—सौवर्णीराजतीताग्नीमृन्मयीचतथाभवेत् । पायाणधातुयुक्तावारीतिकांशमयीतथा । शुद्धदारुमयीवा
 पिदेवतार्चप्रशस्यते । अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तियावेदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । पंचरात्रे—भृदारुलाक्षागोमेदमधू
 च्छिष्टमयीनतु । स्मृतिसारेपुराणे—शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता । चलाचलेतिद्वि
 त्रिधाप्रतिष्ठात्रीमदिरम् । प्रयोगपारिजातेचिष्णुधर्मे—तयोरसभवेचैवसाचेहनवधास्मृता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातया ।
 रैतिमचर्चातथालौहीशीलजाट्टमजातया । अधमाधमाविज्ञेयासृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । स्मृतिसारे—नार्च्यार्गृहेरमजा
 मूर्तिश्चतुरंगुलतोधिका । नवितस्याधिकाथातुसंभवाश्रेयइच्छता । देवीपुराणे—ससांगुलसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्या
 तात्रामादेचाधिकाशुभा । फपिलपंचरात्रे—मानांगुलप्रमाणेनदशपचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकानुप्रशस्यते । ह्यश्रीर्षपंच
 रात्रे—दशांगुलप्रमाणायातिथ्यगुलमितापिवा । दानमदनरत्नेष्वेवम् । तत्रैवमात्स्ये—धीहिभिर्वात्रिभिश्चोर्ध्वधमांगुलमीरितम् ।
 मध्यमनुत्रिभि सार्धश्चतुर्भिश्चतयोत्तमम् । मानांगुलमितिल्यातमावांगुलमथोच्यते । गोविंदराजीये देवीपुराणे—तथाचोर्ध्वस्थिताका
 यान्मदादेरीचतुर्मुजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टमुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरःरौद्राचामिभवेद्युधि ।
 गृहेनमजटापूज्याथैलजापित्तैवच । अष्टमुजाऊर्ध्वघोरेतिगोविंदराजः । चाराहे—गृहेमिदग्धाभमाध्वनार्चाःपूज्यावसुंधरे । एतासां
 पूजनाशिल्यमुद्रेगंशुयाद्दही । स्कान्दे—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठावैविविते । महापूजांतुकुल्लादौपूजयेत्तांततोबुधः । बृहद्रामने—

प्रतिष्ठादिरियानेन विनैवसते हरिः । सदा तत्र शिलामात्रेव कृपिह्वरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचके हिरण्यगर्भो दौशालग्रामशिलाकृतमूर्त्योदीच
 प्रतिष्ठाभवतीति पंचायतनसारः । अत्रकोचिच्छ्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वव्यावाहनमित्याहुः । तत्र ।
 आवाहनात्सर्वपादस्य शंदाद्यपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदोषेषुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । पंचायतनसारे तु देवतायाव्यासांसां
 तराभावाभ्यानाथप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येषु प्रतिष्ठया देवसन्निधियोग्यताक्रियते आवाहनेन तत्सन्निधिरित्याहुः । दैशिकसा-
 न्निध्येपि वौद्धसाध्निध्यार्थमावाहनमिति भट्टदिनकरः । स्मृतिसारे पुराणे च—उद्गासावाहनेनस्तःस्थिरायागुद्धचार्वने । अस्थिरायां विकल्पा-
 त्स्यात्संखिलेतुभवेह्यम् । स्वपनंचाविलेल्यायामन्यत्रपरिमार्वनम् । पंचायतनसारे नंदिपुराणे—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले ।
 आवाहनादिचत्वारिकुर्यान्नोद्गासनंतथा । तत्रैव पादो—शालग्रामशिलायां च नावाहनविसर्जने । देवीपुराणे—गर्भेश्यामाकदूर्वाचविष्युक्तांता
 दिरिष्यते । गधपुष्पाक्षतयत्कुशाग्रतिलसर्षपाः । तत्रैव—बिल्वरक्ताक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशांस्तैः । सामान्यः सर्वदेवानामर्घोयंपरिकीर्तितः ।
 अमानेदधिदूर्वादेर्मानसंवाप्रकल्पयेत् । रक्तंकुमभम् । पुष्पसारसुधानिधौ—इक्षुर्मधुघृतंचैवपयोदधिसहैवतु । प्रस्थप्रमाणंवात्राहांमधु-
 पर्कमिहोच्यते । पंचायतनपूजासारे—चातीलवंगकंकोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अधस्नानं । बृहन्नारदीये—यादित्रनिन्दैरुचैर्गातंभगलभिःस्नानैः । यःस्नापयति देवेशजीवन्मुक्तो भवेद्धिसः । वादित्राणामभावेतुपूजा
 कालेचसर्वदा । पंटाशब्दो नरैः कार्यः सर्वैवाद्यमीयतः । योगिनीतन्त्रे—शिवगारे शंखं च सूर्यागारे च शंखकम् । दुर्गागारे वंशवाधमधुरीचन
 वादयेत् । स्कान्दे—वैशुवीणास्नैश्चैवकुर्वीतुशपनंहरेः । शिवशंखेन स्नापयेत् । नशिवंशं खवारिणेति पंचायतनसारे वचनात् । सर्वैव

प्रशान्तोऽञ्जः शिवसूर्यार्चनं विनेति प्रयोगपारिजाते ब्राह्मणम् । शिवार्चने शंख उक्तः सौरपुराणे पाद्मे — कुशपुण्योदकखानाद्ब्रह्मलोकमवा-
 मुयात् । खोदकेन सावित्रीकौबेरद्वे मवारिणा । नारसिंहं तु संस्त्राप्यकर्पूरगण्डवारिणा । इंद्रलोकसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरं व्रजेत् । कपिलाक्षीरमा-
 दायशंखे कृत्वा जनार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रसखापित्वा लमेत्फलम् । ताम्रमूर्तौ गव्याभिषेको न निषिद्धः । खानतर्पणदानेऽपि चित्वादिपूर्वोक्तवचनात् ।
 नारसिंहे — यः पुनः पुण्यतेलेन संस्त्राप्यतिके शवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्त्राप्रतीभवेत्सदा । रुद्रयामले — द्वादश्यां च दिवा स्वापस्तुलस्य-
 यचयस्तथा । तत्र विष्णोर्दिवाल्खानं वर्जनीयं सदा बुधैः । पाद्मे — शंखे तीर्थोदकं कृत्वा यः स्नापयति के शवम् । द्वादश्यां विंदुमात्रेण कुलानं तारयेच्छ-
 तम् । द्वादश्यां खाने विकल्प इति केचित् । दिवापदोपादानाद्विषे निषिद्धं न तुरात्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेः खाननिषेधेन शालग्रामादेरित्यपरे । प्र-
 योगपारिजाते व्यासः — प्रतिमापट्टयंत्राणां नित्यं खानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यदा वामलधारणम् । पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये —
 चंदनीश्वरकर्पूरकुंजमागरुत्रासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्री नित्यदा विभवे सति । स्कांदे — क्षीरादशगुणं दधाधृते नैव शतोत्तरम् । घृतादशगुणं
 शौद्रं शैद्रावैश्वजंतया । खानादिपुद्रव्यमानमुक्तं शिवधर्मोत्तरे — खानं पलशतं श्रेयमभ्यंगं पंचविंशतिः । पलानंद्विसहस्रे तु महाखानं प्रकीर्ति-
 तम् । हरनाथीये — अष्टोत्तरपलशतं खाने देयं तु सर्वथा । व्रतहेमाद्रौ कालिकापुराणे — पंचविंशत्यलं लिंगे अभ्यंगं कारयेद्यथ । शिवस्य
 सर्पिषा खानं श्रोक्तं पलशतेन च । तावतामधुना चैव दध्ना चैव पुनः पुनः । तावतैव च क्षीरेण गव्ये नैव भवेततः । भूयः सार्धसहस्रेण पलानामैश्ववंतथा ।
 पलं च कुडयः प्रस्रथादकोद्रोण एव च । धान्यमानेणुबोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । मदनरत्ने आर्थवर्णपरिशिष्टे — पंचकृष्णलकोमाप-
 स्तैश्चतुःपष्टिभिः पलम् । चंद्रिकायां पुलस्त्यः — स्त्राप्यमानं च पश्यंति ये घृतेनोत्तरायणे । ते यांति विष्णुसालोक्यसर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
 प्रशोभा आढकं चैतितत्रैव । ते नैव चामने — देवमाभ्यापनयन् देवागारसमूहं नम् । स्नापनं सर्वदेवानां गोप्रदानसमंस्तुतम् ॥ चक्रादि ॥ अचि-

पुराणे—दुकूलपट्टकौशेयरांककापंसिकादिभिः । वासोभिः पूजयेद्देवसुशुभैरात्मनःप्रियैः । चिष्णुधर्मोत्तरे—रांकवागृगरोम्याश्वकंदस्यश्च
तयाशुयाः । निष्पिच्छानिवाराहे—नीलिरंजितवज्रयोमत्स्योमंभ्रनिषेदेयेत् । नवमक्षालितंचैवसचिरीरंवेवसेत् । नीलीदोपःकार्पासएवोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योत्राक्षणायाया । भवेद्विश्रथतुर्वेदीशुद्धधीनांत्रसंशयः । नंदिपुराणे—अलंकारंचयोदद्याद्विप्रायचतुरायपच ।
सोमलोकेरमित्वासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुभ्येदपरंतुदिनेइतिहरनाथीयेतत्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंगवेद्वस्त्रंस्वर्णरत्नविभूषणमितित्तवैवचिद्याकरीयनिबंधाच । उपवीतमपिप्रत्यहंनार्पूर्ववस्त्रसमत्वा
दितिहरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवद्वयंते । चंद्रिकापांपात्रे—गंधेभ्यश्चंदनंपुण्यंचंदनादगरुर्वरः । कृष्णागरुस्ततः
श्रेष्ठःकुंकुमंतुततोवरम् । मदनरत्नेगारुडे—कस्तूरिकायाभागीद्वीचत्वारश्चंदनसतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशाश्विनःस्यात्ततःसभम् । कर्पूरंच-
दनंदर्पःकुंकुमंचसमांशके । सर्वेगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभम् । क्वाक्षीखंडे—कस्तूरिकायाद्वीमागीद्वीमागीकुंकुमसतु । चंदनस्यत्रयोभा-
गाःशशिनरत्वेकएवहि । यक्षकंदमइत्येपसर्वदेवमनोहरः । मदनरत्ने—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचंदनंतथा । कंकोळंचभवेदेभिःपंचभिर्यक्ष
कंदमः । चिष्णुधर्मोत्तरे—दारिद्र्यंपद्मकंकुयोदस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । उदशीरंविप्रविप्रंशमन्येकुंरुषद्रवम् । केवलनिषेधोयंमिलितानांवि
पागादितिपंचायतनसारः । गारुडेस्कांदेच—योददातिहरेर्निलंतुलसीकाष्ठचंदनं । पितृणांचविशेषेणसदाभीष्टहरेर्यथा । तुलसीदल
लगेनचंदनेनजनार्दनम् । किलेपयतियोनिलंतुलसीकाष्ठचंदनं ।

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराभ्यामितिकेचित् । तत्र । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधावंजलिविधेश्च । यद्यु—यजन्क

१ फदरी गुणविशेषः । २ दर्पः जवारिः ।

गम्यांयज्ञेति । यज्ञ—तावेवकेवलीष्ठाप्येयोतत्पूजाकरीकराविति । तत्कथंचिच्छब्धकरद्रव्यव्यापाराशुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पां-
 जत्यादिरमितियम् । पादो—स्यामापितुलसीविष्णोः प्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसीप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् ।
 तस्याहंप्रतिष्ठागिनपूजांशतवार्षिकीम् । विष्णुधर्मं—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनेवेदेयानिकर्हिचित् ।
 विष्णुः—नोत्रगंधिपुष्पं नागंधिनकंठकिजम् । कंठकिजमपिशुंखंसुगंधिदधात् । नरकंदधात् । रक्तमपिकुंभंजलजंचदधादिति । विष्णु
 रहस्ये—नशुकैःपूजयेदेवंकुसुमीर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःसृष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् ।
 अत्रिक्वामिभिरितियोपांनि सासोनजातः । येपांहुविकासोत्तरंमुकुलवंकमलादीनांतेपांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धा
 निशीर्णंपुंषुपितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणिलयेदुपहृतानिच । मुकुलैर्नाचयेदेवमपक्वंनिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिद्युसुमानिविवर्जयेत् ।
 गंधहीनमपिग्राह्यंपवित्रंयत्कुशादिकम् । तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते—बंधुजीबंधद्रोणंचसरस्वलेनदापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहे
 करवीरोत्थैःकुसुमैरचयेद्धरिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । निषिद्धपुष्पा
 णिगारुहे—नार्कनोन्मत्तंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशालमलीपुष्पंशिरीषंचजनादने ।
 निनेदितंभयंशोर्कंनिःस्वतांचप्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतपुष्पंसकलंयजेत् । करोवामः । पटोऽधोवहाम् । देवोपरिधृतंयचवामहस्तेच
 यद्भुतम् । अपोऽग्रभृतंयच्चतपुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्कलंपुष्पंरुयक्रीतंवनिष्कलम् । अस्पृश्य-
 त्याद्रज्ज्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यकुर्वादितिहारीतोक्तदेवार्थपुष्पेनैवादीत्येतदर्थेतिरुत्पतरुः । विष्णुधर्मोत्तरे—
 अपोऽग्रभृतंयच्चजलांतःक्षालितंचयत् । देवतास्तन्नगृह्णतिपुष्पंनिर्मांल्यतांगतम् ॥ पर्युपितदिनविचारः । हलायुधेभविष्ये—केशकी-

द्यापविद्धानिलजेत्युप्युपितानिच । तुलस्यगस्त्रिविल्वानानास्त्रिपुपितासता । मदनपारिजाते—जलपुपितंत्याज्यपत्राणि कुसुमानिच । तुलस्य
 गस्त्रिविल्वानिगाम्भारिगदुष्यति । विष्णुधर्मोत्तरे—तुलसां बिल्वपत्रे च जलजेषु च सर्वशः । नपुपितदोपोस्त्रिमालाकारगृहेषुच ।
 स्नां दे—पलाशदिनेमंकचंपकजंचदिनत्रयम् । पंचाहंबिल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पुपुपितंतेत्यर्थः । हलायुधे—जलजानांचसर्वेषां
 निल्वपत्रम्यचैवहि । तेषांपुपिताशंकाकार्यापंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपुपिताबिल्वंचत्रिदिनावधि । पशंपंचदिना
 त्याज्यंशेषंपुपुपितंतिदुः । तत्रैवस्कां देदमनमुपक्रम्य—तस्यमालाभगवतः परमप्रीतिकारिणी । शुष्कापुपुपितावापिनदुष्टाभवतिक्वचित् ।
 पूजोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहसमदृष्टमिति शौचागमः । स्मृत्तिसाराचल्यां—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुश
 पुष्पसत्त्वजतमुवर्णकृतयोरपि । नपुपुपितदोपोस्त्रितीर्थतोयस्यचैवहि । वोपदेचः—विल्वापामार्गजातीतुलसिशशिशताकेतकीशृंगदूर्वामंदां
 भोजानाहिदूर्वामुनितिलतगरत्रक्षक्छारमही । चंपाश्वारातिकुंभादमनमरुक्काविल्वतोहानिशस्त्राश्लेशलेकार्यरीशोदधिनिधिवसुमूयुमाभूयएव ।
 अस्यार्थः—शताशतावरी । मंदोमंदारः । अहिर्गणचंपकः । मुनिरास्यः । ब्रह्मपलाशम् । कल्लारं कुमुदम् । तेननपौनरुत्स्यम् ।
 अश्वारातिः करवीरः । अरीपट्ट । ईशः एकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरथौ । मूरुकः । यमौद्वी । बिल्वभारम्याहिपयंतं
 गणयित्वादर्भमारम्यत्रिशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । तत्त्वसागरसंहितायां—यद्वापुपुपितैश्चापि पुष्पाद्यैरविकारिभिः । गंधोदके
 नचैतानिनिःश्लेष्यैवप्रपूजयेत् । पारिजातेआदित्यपुराणे—शिवेकुंदमदंतीचयूषीबंधूकेतकम् । जपारंत्तंत्रिसंधैद्वेसिंदूरकुटजानितु ।
 मालतीपुष्टणचैवहयारिंबर्वरीलजेत् । नशसंशाल्मलंपुष्पंकूष्मांडंचनशोभनम् । कलिकासुकुलैर्नज्याविनाचंपकपंकजैः । पुष्पमालायाम्—
 मंदारमर्कटचूरशाल्मलीकांचनालजम् । निपिद्धं विद्धितं विष्णोः शिरीषं शक्रपुंड्रकम् । नरसिंहस्यपूजायां

श्वप्रिये । केचनार्थविचिन्वाभिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमंत्रः । अथंतीखंडेस्कांदे—येऽर्चयंतिहरेर्मूर्तिकोमलैस्तुलसीदलैः ।
 कोटिकोटिसुवर्णानांदानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुंजयसदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजाकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नुते । शंखः—
 वानसत्येभूलफलेदार्वम्ययेचगोस्तृणम् । देवतार्थचकुसुममस्तैर्यमनुरत्रवीत् । इदंद्विजापरम् । द्विजस्तृणैधःपुण्याणिसर्वतःस्वयमाहरेदितिग्राह्य
 बल्क्यपोक्तैः । एतद्विलपूजापरम् ।—पारव्यारामसंजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपपेनलिव्येऽहंयदेतदनुतंभेदितिनारदीयादितिपंचा
 घतनसारः । आह्निकमदीपिस्कांदे—पत्रंवायदिवापुत्रंफलनेष्टमथोगुखम् । दुःखदंतसमाख्यातंयथोत्पन्नंप्रदापयेत् । अधोगुखार्पणं
 नेष्टुप्यांजलिविधिविना ॥ ॥ लक्षपूजायांविशेषः । लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पमैकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पा
 दीपुष्पापार्पणयथेच्छमितिपंचायतनसारे । जटमण्डे—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पहवाअपितेपांस्युःफलंवाचीविधौहरेः ।
 पान्ने—विल्वपत्रंशमीपत्रंतुलस्यामलंकृतथा । कुशपत्रंशृंगाराजंसदात्राहंहरेर्बुधैः । विल्वपत्रेविशेषः शिबधर्मोत्सरे—अच्छिन्नैर्वि
 ल्वपत्रैथच्छिन्नश्रीस्त्रिपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्रक्षापत्रनाभश्चदक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्वमच्येपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागेस्थितायक्षाःपूर्वभागे
 ऽयुतंस्थितम् । तस्याद्विपूर्वभागेनवर्चयेद्विरिजापतिम् । जटमण्डे—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पहवाअपितेपांस्युःफलंवाची
 विधौहरेः । अविष्ये—फलानामप्यलाभेतृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अधधूपः । तिथितत्वेकालिकापुराणे—मधुस्ताघृतंगंधोगुगुल्वगरुशैलजम् । सरलंसिद्धिसिद्धार्थादशांगोधूपइध्यते । मदन
 रत्ने—पद्भागकुष्ठंद्विगुणोदथलाक्षात्रयंपंचनखसभागाः । हरीतकीसर्जरसश्चमांसीभागीकमेकंत्वथशैलजस । घनसचत्वारिपुरस्यचैकंधूपो
 दशांगःकथितोगुनीद्रिः । द्विगुणोऽंशः । शैलजमध्यदेशेतुलइतिप्रसिद्धम् । घनोगुला । पुरोगुगुलः । त्रतहेमाद्रौभविष्ये—अगरुचं

दनं गुस्तासिहकं वृषणं तथा । समभागं तु कर्तव्यं धूपोयममृताह्वयः । तथा—श्रीखंडं शयिसहितमगरोसिहकं तथा । मुस्तातथैदुर्भूतेशशर्कराचंददे
 त्रयम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चकथितो देवसतम । तथा—कृष्णागरोसिहकं चवालकं वृषणं तथा । चंदनं तगरं गुस्ताप्रबोधः शर्करान्वितः । तथा—
 कर्पूरं चंदनं कुण्डुशरीरसिहकं तथा । अधिकं वृषणं गीमकुंभं गृह्णतथा । हरीतकी तथोशीरयक्षधूप उदाहृतः । तथा—वृषणं सिहकं चिल्वं श्रीखं
 डमगस्तथा । कर्पूरं च तथा गुस्ताशर्करासत्वचद्विज । इत्येपविजयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः । वृषणं कस्तूरिकैतिसमयप्रदीपः । कर्पूरं चंदनं
 मांसीत्वक्पत्रैलालंबंके । अगरोसिहकं धूपं प्राजापत्यं प्रचक्षते । श्रीखंडं तगरं कुण्डकं धूपं सिहकं तथा । महानयं स्मृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा । चंद्रि
 कायां हारीतः—संहिकाख्यं कणं दारुसिहकं सागरुसितम् । शंखं जातीफलश्रीधूपानिस्युः प्रियाणि वै । रुहिका मांसी । कणोगुगुलविशेषः ।
 दारुदेवदारुः । शंखं नखी । नारसिंहे—विनाश्रगमदधूपे जीवजातं विवर्जयेत् । एतच्छिसिहान्यपरम् । महिपाख्यं गुगुलं य आज्ययुक्तं स
 शर्करम् । धूपं ददाति रत्नैर्द्रनरसिहाय भक्तिमानिति तत्रैवोक्तेः । देव्यादौ तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेन धूपेन श्रीधरालयम् ।
 धूपं चारुत्रिकं विष्णोः कराम्यायः प्रविंदते । कुलकोटिसमुद्धृत्य याति विष्णोः परंपदम् ॥ करोति निर्मलं देहं धूपशेषस्तथाहरेः । पादो—

अधदीपः । नारसिंहे—वृतेन वाथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः । अथ महादीपः तत्र हेमाद्रौ विष्णुधर्म—महावतिः सदा देया कृष्ण
 पक्षे विशेषतः । देवस्य दक्षिणे पाश्वेदे यातैस्तुलानूप । पलाएकयुतां राजन्वर्तितत्र प्रकल्पयेत् । महाराजनरत्नेन समग्रेण तु वाससा । वामपाश्वेदु
 देवस्य देयाधृतुलानूप । पलाएकयुतां पुण्यां शुक्लं वृत्तिचदीपयेत् । वाससा तु समग्रेण सोपवासो जितेद्रियः । एवं च त्द्वयमिदं सकृदल्प्यामहीयते ।

एकामप्यथवाद्द्याद्वीष्टामनयोर्द्वयोः । दीपदानंमहासंक्रुत्वाफलमुपाश्रुते । दीपनिर्घाणनिषेधोभविष्ये—तांश्चदत्वानहिसेतनच
 तैलविवर्जितान् । कुर्वीतदीपहिंसांयोमूयकोऽधःप्रजायते । भविष्योत्तरे—प्रज्वाल्यदेवदेवस्यकर्षेणतुदीपकम् । अथमेधमवाप्नोति
 कुलचैनसमुद्धरेत् । संवर्तः—देवागारेद्विजानांचदीपंदत्वाचतुष्ये । मेधावीज्ञानसंपन्नश्चुभ्यान्जायतेनरः ॥

अथनैवेद्यं । कृष्णभट्टीये—नैवेद्यजलपुण्यादौषेनुमुद्रांप्रदशयेत् । गोविंदराजीयेब्रह्मांडे—पत्रंपुष्यंफलंतोयमन्नपानाद्य
 गीपथम् । अनिवेद्यनमुंजीतयदाहारायकल्पितम् । तत्रैवपाद्ये—अनिवेद्यहरेसुजन्ससजन्मनिनारकी । निवेदितस्यभक्षणंप्रतिपत्तिरिति
 गोविंदराजः । तन्न । यद्रक्षयेत्तन्निवेदितमितिवाक्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिषेधात्सर्वान्ननिवेदननिषेधः । व्यवदानद्वारापुरो
 षाश्रयेचोक्तान्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमितिवाच्यम् । उद्धरणविधानात् । तद्विधानेपिसर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननिवेदनसिद्धेश्च ।
 निवेदितशेषत्वेनसर्वस्यनिषेदितत्वांगीकारे लक्षणापानाच्च । पाकैव्येनिवेदितेनैवैश्वदेवःस्विष्टकृत् । यत्तुशान्तात्पः—एकस्मिन्वाप्यशक्त
 शेषत्वंविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवंततःशिष्टाब्बासस्यवचनंयथेशिष्टपदंतत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेपात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितात्त्रेनयष्टव्यंदेवतांतर
 मितिश्रीधरोक्तेःसर्वनिवेदनेषुपन्नमितिगोविंदराजः । भट्टदिनकरस्तु वैश्वदेवार्थनैवद्यार्थपाकभेदेनिवेदितमेवसंस्कृतमेव भक्षयेदिति
 नियमद्वयंनयुक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमयाथात् । उभयभक्षणेनियमद्वययाथात् । अतोनिवेदितमेवभक्षयेदितिचोहोमासाधनवटकतांबूला
 दिपरं । हुतमेवभक्षयेदितिहविष्यपरं । यद्वानिवेदितमेवभक्षयेदितिंश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवापाकैक्येप्यहविष्यस्येवपाकभेदेपिनिवेदित
 स्माहुतस्यापिहुतत्वमस्त्येव । नहिपाकभेदेवैश्वदेवभेदः । महानसंसंस्कारत्वाद्द्वैश्वदेवस्य । एवंनिवेदितत्वमपिनचसर्वनिवेदनं । निवेदितस्यदा
 हादिविधानेनसर्वाद्यदाहाद्यापत्तेः । पाकैव्येप्येवम् । तस्माद्बुद्धैवनिवेदनमित्याह । विष्णुः—भेपीमहिपीछागीनांडुग्धदधिघृतान्यदेयानि ।

गार्भे—तुलनीदलसंमिश्रंहर्यच्छतियःसदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्याम् । नैवेद्यस्यत्वभावेतुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलानामप्यलभेतुगुल्मीपधीरपि । औषधीनामलभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलभेतुसर्वत्रमनसंप्रवरंस्मृतम् । नैवेद्यांशदानमुक्तं पारिजातेसंग्रहे—विष्वक्सेनायदातव्यनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचलिंगेचंडेश्वरायतु । तद्विधिःपंचरात्रे—ततोऽव निकांतिद्वानपसार्यथाविधि । मुख्यदीशानतःपानात्रैवेद्यांशमुद्धरेत् । दोडरानंदेविष्णुधर्म—फलानिदत्त्वादेवेभ्यःसफलांविदतेश्रियम् । अभफलंभविष्ये—फलंचकथितंविष्णुमिभिस्त्वाद्विवर्षयेत् । यत्नपक्वमपित्राह्वंकदलीफलमुत्तमम् । अथतांबूलंस्कांदे—तांबूलानांक्रिसलयंदत्त्वास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । दोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्करेणयोर्चयेत् । सयांगतिमवाप्नोतिनतांक्रतुर्गतेरपि । हलायुधे—नदेवंशुष्ठतःकृत्वाप्रणामकचिदाचरेत् । वसुत्थायकर्तव्यंनवृथाप्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चएकचैवप्रदक्षिणा । अकालेदर्शनचैवपुण्यंहतिपुराष्टतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । गोविंदराजीयेभविष्ये—अग्नेष्टेनामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्नकुर्वीदेवतालये । वाराहे—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् । सदासजायते मृत्युःसकञ्चन्यमुभामिति । इदंपरिधानीयान्यपरम् । चंद्रिकायांनारसिंहे—नमस्कारेणचैकेनभट्टांगेनहरिस्मेरत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसापंचांगप्रणतिःसृता । दोर्भ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुत्साशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोष्टांगइरितः । चंद्रिकायांतु—उत्साशिरसाष्टपाननसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । संग्रहे—शिरोहस्तौचजानुचचिबुक्काङ्कद्वयम् । पंचांगस्तुनमस्कारोऽत्रिद्विक्रिःसमुदाहृतः । पात्रे—भूमिमापीड्यजानुभ्यांशिरभासेव्यवैशुचि । प्रणमेयोद्धिदेवेशसोऽश्मभेषफलंभवेत् ॥

अभ्यप्रदक्षिणा । वाराहे—प्रदक्षिणं न कर्तव्यं पुरतः पृष्ठदर्शनात् । चक्रवच्चामयेदंगपृष्ठतो गं न दर्शयेत् । अत्र विशेषो वक्ष्यते केदारखंडे—
 आरात्रिकं सकर्षयेत् कुर्वति दिने दिने । तेऽभ्युवन्ति सायुज्यं नत्र कार्या विचारणा । टोडरानं देविष्णुधर्म—गीतवादित्रदानेन सौख्यं प्राप्नोत्यनु-
 तमम् । प्रेक्षणीयकदानेन रूपवानभिजायते । प्रेक्षणीयं नृलगीतादि । अथ शंखपूजामविष्ये—त्रैलोक्येयानिभूतानिवासु देवस्य चाश्च
 या । शंखेव संति विप्रेद्रतस्माच्छंखं प्रज्वयेत् । तत्र मंत्रः—त्वं पुरासागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पांचजन्यनमोस्तुते ।
 गभीदेवादिनारीणां विद्यार्थिते सहस्रशः । तव नादिनपाताले पांचजन्यनमोस्तुते । वाराहे—द्वौ शंखौ नार्चयेदिति । शिवाचर्चनं चंद्रिकायां
 सारसं ग्रहे—शंखानंतु प्रादेशं चतुर्युलमुच्च्रितम् । क्रियासारे—प्रस्यां तु प्रमितः शंखः श्रेष्ठस्तथ्यं शूरकः । मध्यस्तदर्धप्रमितः कनिष्ठः
 क्रमशो भवेत् । गोक्षीरपवतः स्त्रिंशो दीर्घनालो वृद्धचतुः । दृत्तो यो दक्षिणावर्तः स श्रेयः शंखसंज्ञकः । पूर्वोक्तलक्षणोपेतो वामावर्तो धिवापियः । प्रस्यो
 दानरत्ने श्रेयः । मदनरत्ने स्कांदि—पल्लयेन प्रथमं द्वियुष्णं कुडवं मत्तम् । चतुर्भिः कुडवैः अस्य आढकसौभतुर्गुणैः । चतुराढको भवेत् प्रोणइत्येत
 द्रव्यनानकम् । इति ॥

अथ पूजाधिकारिणः । तत्र विष्णुपुराणे—प्राक्षणेः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते । स्वर्गं तत्सरोष्णिष्णुमाराण्यति नान्यथा ।
 स्कांदिशालिग्राममाहात्म्ये—प्राक्षपक्षत्रियशिशोः शूद्राणामयापिवा । शालग्रामे धिकारोऽस्ति नान्ये पातु कदाचन । अन्ये संकरजाः ।
 प्रतिघाहेमात्रौ—चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्तपोराजन्यवातिभिः । वैश्यैः प्रचिबसं पूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिः । प्राक्षणीयसु देवस्तु नृपैः शंकरेण
 स्वया । शुक्रपूज्यैर्वैरैरनिच्छत्सु शूरकैः । प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुम्बिधाने—शालग्रामशिलां वापि चर्त्तकितशिलांतथा ।

१ लोके देवैर्देवैः शैलैश्च कल्पने तु ये ही कः ।

ब्राह्मण. पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् । क्षत्रियादिरदीक्षितः । नित्यसर्वदा । अतो ब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादे
 स्तुदीक्षितस्य । अत्रदीक्षामत्रविहीनेपीत्युक्तेः अयन्नैवमत्रेण पुण्यराशिः प्रकीर्तित इति विष्णुपूजाप्रकरणे भविष्योक्तेश्च । विष्णुपूजायामदीक्षित
 स्याप्यधिकारो नान्यत्र तिष्ठोडरानंदः । तेनादीक्षितस्यापि क्षत्रियादेर्मूर्तिपूजेनेऽधिकारः । स्मृत्यर्थसारे—स्त्रीणामप्यधिकारोस्त्रिविष्णोरा
 राधनप्रति । यजुस्मृतिकौमुद्यां शूद्राचारशिशोर्मणौ च मनुः—अपस्तपस्तीर्थयानाग्रज्यमंत्रसाधनम् । देवताराधनंचेति स्त्रीशूद्रपत
 नानिपडिति तत्सर्ववत्पूजापरम् ।—अर्जवलोमशून्यत्वदेवब्राह्मणपूजनम् । अनग्नसूयाचतथाधर्मः सामान्य उच्यते इति शोडरानंदे विष्णु
 क्तेः । साधारणधर्मश्चतुर्वर्णपराइति व्रतहेमाद्रौ विज्ञानेश्वरीये च । स्त्रीशूद्रपतनानिपडिति शूद्रस्य द्विजसेवाऽविरोधेन स्त्रियास्तुभर्तृसेवाऽत्या
 गपरमितिमदपादाः । जातिविवेके—स्पर्शने देवतानां च कायस्थायविवर्जयेत् । नास्याधिकारो धर्मस्त्रीति मनुष्याख्याने मेधातिथिः ।
 खानोपवासदेवतार्चनादौ न शूद्रस्य नित्योधिकारइति । शूद्रादे. पूजास्पर्शविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽ
 स्त्रिभिष्णोर्वाशंकरस्येति बृहन्नारदीयात् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां नापि वसुधरे । दूरादेवास्थशून्यपूजांकारयेत्सुसमाहितइति वाराहाच ।
 ब्राह्मण्यपिहरविष्णुनस्पृशेच्छ्रेयइच्छती । अनाथावासनाथावात्स्यानास्तीह निष्कृतिरिति पंचायतनसाराच । सांप्रदायिकास्तु निषेधेषु स्त्रीशू-
 द्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्धिषु तत्पदं दीक्षितपरम् । अतो दीक्षितानते पांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपि भवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपरइत्याहुः ।
 तत्र । यत्पनविनाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्य पूजैव । यत्तु—मातरः सर्वलोकैस्तुस्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमेति देवीपुराणे स
 र्वपदंतस्त्रीशूद्रान्यपरमितिकेचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शनेतियुक्तम् । विष्णुमूर्तेः प्रतिष्ठायां चाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुः प्रतिष्ठाप्य. सुखाधि
 भिरिति कल्पतरौ देवीपुराणात् । अन्येतु सर्वपदसकोचेमानामावात्—ब्राह्मण. क्षत्रियो वैश्य. शूद्रो वाय दिवास्त्रियः । पूजयेन्मातरो भक्त्या स

मरिचमते फलमिति देवीपुराणाच्च शुचित्वस्यैवै मित्तिकपरत्वादीक्षितस्य तत्पूजाभवतीत्याहुः । कौमुद्यांनारसिंहे शूद्राधिकारे—पुराणंशु
 पुयान्निखंनरसिंहस्यपूजनं । कुर्यादिति शेषः । तत्रैव—ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्याः क्षियः शूद्रास्त्यजातयः । संपूज्यतं सुरश्रेष्ठभक्त्यासिंहवपुर्धर्मम् । अत्रांत्य
 जातयोऽगच्छद्रानतुपंडालदयः । चंडालाः सर्वधर्मत्रहिष्कृता इति स्मृतेः । लिङ्गे पिचातुर्वर्ण्यस्याधिकार उक्तः शिवसर्वस्वैभविष्ये—
 यमुपूजयते देवि लिंगे मां च लगत्सतिम् । ब्राह्मणः क्षत्रियोर्वैश्यः शूद्रो चामत्यरायणः । तस्य प्रीतः प्रदास्यामि शिवलोकाननुत्तमान् । ब्रह्मचारि
 णां प्रशुत्यमनुः—देवताभ्यर्चनंैवसमिद्राधानमेव च । कुर्यादिति संघंघः । तिथितत्त्वेस्कां दे—शूद्रः कर्माणि यो नित्यस्वीया निकुरुते प्रिये ।
 तस्याद्यमर्चां पृसाभिचंद्रपंडविभूषिते । इदं पुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविषयमिति । त्रिस्थलीसेनौ भद्रपादाः । नूतनलिंगपूजायांतु—यदा
 प्रतिष्ठितं लिंगं त्रविद्रिर्षया विधि । तदा प्रशुति शूद्रभयोपि द्वापिन संसृशेदिति बृहन्नारदीयादस्पशं पूजाकल्पकामावाचनाधिकारः । यतु—लिंगं
 गृहीयति वां पितृगस्थाय तु यजेत्स देविते देवीपुराणं तत्र यत्तिसाहचर्यी दृष्टिपदं द्विजपरम् । न च परप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—यः शूद्रेणाचिंतलिंगं
 िप्नुयात्ति नोन्नरः । तथेह निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपीति बृहन्नारदीये अनमस्कार्यत्वोक्तेः । न चैतदन्यथानुपपत्त्यैव शूद्रस्य लिंगा
 दिपूजा रूपनं अन्यदीयालिंगपूजानिषेधेनापि चरितार्थत्वात् । तिथितत्त्वेस्कां दे—ब्रह्मचारी गृहस्थो वावानं प्रसन्नते स्थितः । एवं दिने दिने दे
 वंपूजयेदं पिकापतिम् । संन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् । नमते न शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते । वीधायनः—स्त्रीशूद्राणां च भवति नाम्ना
 वैदेयतार्चनम् । सर्वेषां ममांगेण कुर्वेदांतु सारिणा । पंचायतनसारे भागवते—वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति भेदो विधयो मखः । वैदिको मि
 श्र हो वापि मिश्रादीनां विधीयते । तांत्रिको विष्णुभक्तस्य शूद्रस्यापि प्रकीर्तितः ॥

मंत्रराजानुष्टुप्विधाने—श्रीतार्चनतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तांगमार्चनंक्षत्रैश्वर्येकेवलमागमः । तस्माद्देवार्चनंश्रीतंविप्रस्यैवत
 दुच्यते । बहुचपरिशिष्टे—प्रतिमाःशालुखीरुदञ्जुखोयजेतान्यत्रप्राञ्जुखःसंभृतसंभारोयजनभवनभेल्यद्वारोस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्प
 तुतेभूतायेभूतायुविमस्थिताः । येभूताविभक्ततारस्तेनश्यतुशिवाज्ञयेतिविज्ञानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योमातामधुर्मत्यन्वतेपयएवापित्रैविश्वदेवायधृष्य
 इतिवपित्वा शुभासने—पृथिवित्वयाधृतालोकदेवित्वविष्णुनाधृतात्वंधारयमांदेविपवित्रंकुरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि
 शंखअग्निःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिमन्थतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्ठीयाभिराल्मानमायत
 नंयजनांगानिचाम्युक्ष्यक्रियांगोदङ्कुमंगधादिभिरभ्यर्च्यनमोतनाम्नातत्तन्त्रेणवोपचारात्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्ध्यमाचमनीयंखानिमाचमनं
 वस्त्रमाचमनसुधीतमाचमनंगधपुष्पाणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंमुखवासंस्तोत्रप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनमष्ट
 यगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमन्त्रः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पतरमितिस्कंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य ।
 पावकानइतिसरस्वत्याः । जातवेदसइतिशकैः । न्यवकामितिरुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः । इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंपोड्डोमानुपचरानपौरुषेणवासू
 केनप्रत्युचंसावित्र्यावाजातवेदस्यावाप्राजपत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनबाकुर्वतिसएपदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदश्चत
 स्मादेनमहरहर्कुर्वीतेति । टोडरानंदेवाराष्ट्रे—अभावेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदङ्मुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमितिपारिजातः ।
 वैशाखमाहात्म्येपाद्मे—स्वर्णवर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया । पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः । टोडरानंदे
 योगयाज्ञवल्क्यः—दधात्पुरुषसूक्तेनयःपुष्पाण्यपएववा । अर्चितस्याज्जगदिदंतेनसर्वचराचरम् ।

अथन्यासादि । शौनकः—अंगुष्ठोत्तुगोविंदतर्जन्यांतुमहीधरम् । मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांनिविक्तमम् । कनिष्ठिक्यांन्यसेद्विष्णुंकरम

ध्येतुमाध्वम् । एवंन्यासंपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवन्वस्यसभालेनारायणंतथा । माधवंकर्णयोरक्षणोर्विष्णुंचैवतुनासयोः । मुखेतुम
 धुसूदनंकंठदेशेत्रिचिह्नम् । ग्रामनंविन्यसेद्बाहोःश्रीपरंहृदिविन्यसेत् । नाम्यांविद्याब्दपीकेशंकट्यां वैषमनाभकम् । दामोदरंपादयोश्चन्यासंद्वादश
 धाचरेत् । ततः पुरुषसूक्तेनसर्वांगन्यासमाचरेत् । अपरांकनारसिंहे—आनुष्टुभससूक्तसत्रिष्टुवंतस्यदेवता । पुरुषोयोजगद्दीजसृपिर्नारायणः स्मृतः ।
 प्रथमांविन्यसेद्बामेद्वितीयांदक्षिणेकरे । तृतीयांवामपादेतुचतुर्थीदक्षिणपदे । पंचमींवामजानेतुपष्ठीवैदक्षिण्यसेत् । सप्तमींवामकुक्षौचअष्टमींदक्षि
 णेन्यसेत् । नवमींनाभिमध्येतुदशमींहृदयेतथा । एकादशींकंठदेशेवामधाहीततःपराम् । त्रयोदशींदक्षिणेतुबास्यदेशेचतुर्दशीम् । अक्षयोःपंचदशी
 चैवयोडशींभूमिंविन्यसेत् । यथादेवेतथादेहेन्यासंकृत्वाविधानतः । एवंन्यासविधिकृत्वापश्चाद्यंगंसमाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञव
 ल्क्यः—पङ्गन्यासइत्येकेउत्तरेपुरुषसूक्ते । अद्भ्यःसंभृतइतिहृदयायनमः । वेदाहमितिशिरसेस्वाहा । प्रजापतिश्चरतीतिशिखायैवपद् । योदेवेभ्य
 इतिकवचायहुम् । रुचंन्वाहमित्तिनेत्रत्रयायवौपद् । श्रीशैलखायफद् । चंद्रिकायांनारदीये—एवंन्यासंतुकृत्वादीपश्चादेवसपूजनम् । गंधमा
 ल्यैःसुरभिरालानंचार्चयेद्दुग्धः । ततःपीठसमारार्थ्यगंगुप्लाक्षतैःशुभैः । ऋग्विचघाने—वक्ष्येपुरुषसूक्तसविधिनात्वर्चनेपुनः । आघयावाहयेदेव
 मृचाहुपुरुषोत्तमम् । द्वितीययासनंदद्यात्पादांचैवतृतीयया । चतुर्थ्यार्घ्यंश्रदातंब्यंपंचम्याचमनीयकम् । पष्ठवासानंप्रकुर्वतिसप्तम्यावश्चमेवच । यज्ञो
 पवीतमष्टयानवव्यांगंमेवच । दशम्यापुण्डानंचएकादश्यातुधूपकम् । द्वादश्याचतथादीपत्रयोदशयोपहारकम् । चतुर्दश्यानतिकुर्यात्पंचदश्याप्र
 दक्षिणाम् । षोडशयोद्वासंगकुर्वादेवमेवसमर्चयेत् । पौरुषेणचसूक्तेनतद्विष्णोःपरमेणच । नैताम्यांसदृशोमंत्रोवेदेषूक्तश्चतुर्विधि । पूजोत्तरंऋग्विच
 घाने—हुत्वाषोडशभिर्नैत्रैःषोडशात्रास्यचाहुतीः । शेषनिवेद्येतस्मैद्वाद्यादाचमनंततः । जानुभ्यांभरणींगत्साम्श्रीहरिगमथोवहेत् । पुनःषोडशभि

भ्रूंदद्यात्पुष्पाणिपोडश । तद्यसर्वजपेद्भूयःपौरुषंरक्तशुक्लमम् । पण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिहोवमेवसमर्चयेत् । पूजातिकर्तव्यमाहयोगयाज्ञवल्क्यः—निवेदयेत्तदात्मानंतद्विष्णोरितिमंत्रतः । पाद्मे-ब्रह्मणविष्णुमीशंवासूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गासरस्वतींलक्ष्मींगौरींवानित्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरर्चनेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः । केचिन्तुपंचायतनपूजांनित्यांश्रुयन्ते—शिवंभास्करमग्निचक्रेशवंकौशिकीमपि । मनसानर्चयन्त्यातिदेवलोकादधोगतिम् । वरश्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् । नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकीकेशवंशिवमितिकालिकापुराणादित्याहुः । केचिन्तुअग्निर्गणेश-पावकःकार्तिकेयोविनायकइतिभविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिब्रुत्वादपास्तः । कौशिकीदुर्गाअनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानितिवर्धमानसमयप्रदीपादयः । पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदितिवयम् । केचिन्तुविष्णुपूजैवनित्या शिवदुर्गादिपूजातुकार्म्येत्याहुः । यस्त्वेपांपूजायाअकरणेनिर्दायैवादःससंक्लेशेसतिनित्यतापरइतिश्रीदत्तवाचस्पती । तन्न । विष्णुपूजायामपितत्वापत्तेः—ब्रह्माणविष्णुमीशंवागौरीवानित्यमर्चयेदितिपाद्मेवाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिसध्यांतंनित्यमाराधयेद्धरिमितिचंद्रिकायांकौर्मोद्विष्णुपूजानित्या । —तत्रापिशालग्रामशिलांवापिच-काकितशिलांतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेदितिमंत्रराजानुश्रुत्विवधानात् । शालग्रामशिलापूजांनिनायोश्चातिकिचन । सचंडालोहिविष्टायामाकल्पंजायतेकृमिरितिहल्लायुधाच्चशालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्ववाक्येशालग्रामपदंमूर्त्युपलक्षणमितिपंचायतनसारात्—केशवार्चीपृष्ठेयस्यनतिप्रतिमहीपत्ते । तस्यान्नैवभोक्तव्यमभक्षणसंस्तृतिमितिहल्लायुधेवचनान्मूर्तिपूजापिनित्येत्याहुः । अत्रविष्णोर्चेतिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांदाब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियैर्नरैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमाशालग्रामसद्भावेप्यावश्यकीर्तिदोडरानंदः । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदेवव्यवस्थितः । अत्रग्रहायलोकानांतस्माद्विलंभप्रपूजयेदितिभविष्योत्तराह्लिंगपूजानित्येत्याहुः । चंद्रिकायांकौर्मं—योमोहादथचालसादकृत्वोदेवतार्चनम् । मुक्तेसयातिरकान्संकरेभ्यिहजायते । यस्त्वाश्वलायनः—दानाध्य

यनदेवार्चाजपहोमप्रतादिकान् । नक्षुर्याच्छ्रद्धविसेप्रग्विप्राणां विसर्जनादिति तत्रित्यवजंमितिचोपदेवः । विष्णुभिन्नपरमितिपरिचर्या । पूजयित्वाशिवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेदितिल्लेगात् ।—श्राद्धाह्निदुसगम्यर्च्यंनृवराहंजगदंनमितिचिष्णुधर्मोक्तेःश्रविहितभिन्नपरमित्यपिकेचिन् । सर्वादी स्वर्गपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत् । नतद्भक्तृत्वाप्यंशंप्रतीच्छंतिदेवताइतिब्राह्मणात् ।—रविर्विनायकश्चण्डीइशोविष्णुश्चपंचमः । अनुक्रमेणपूज्यंतेषुत्क्रमेणनहृद्भयमिति । गणेशार्कोसमम्यर्च्यंशैवोविष्णुप्रपूजयेत् । अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्विष्णुमादौतुवैष्यवः । ततःशिवंततोद्गुगोभंबंसादर्चनक्रिया । अत्रगणेशार्कयोःक्रमेणतात्पर्यंकिंनुतात्रपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत् । आदौनसर्वादौकिंतुविष्णवादौ । पौराणोयंक्रमः ।

आगमोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्णुवीशदुर्गाभावाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिदेवंसूर्यंविष्णुमुमापतिम् । दुर्गाचपूजयेद्विद्वानिति । आपस्तंयस्मृतौ—श्रत्यहंदेवताःपूज्याइत्युक्तिर्वैश्वदेवताभ्योन्याःपराशराद्युक्तप्रतिपदादितिधिदेवताःपूज्याइत्येतदर्थेतिदोडरानंदः । तत्र । पूर्ववर्चनैकवाक्यतयास्यगणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्रविधानाच्च । पंचायतनस्थापनमाह्वयमलप्रकाशेशोपदेवः—शंभूमध्यगतेहरीनहर मूढेभ्योहरीशंकरेभास्तेनागस्तारवौहरगणेशाजंश्रुतःस्थापयेत् । देव्यांविष्णुशिवैकंदंतरवयोलंबोदरेलेश्वरार्च्येनाःशंकरमागतोऽतिसुखदाय्यस्तास्तुतेहानिदाः । धस्ययद्गोदवःसतेनमध्येस्थाप्यःसाधारणतयापूजनेविष्णुः । श्लोकार्थस्तु—पंचसुदेवतासुपूजकान्यर्हितत्वेनशिवादौमध्यस्थेशिष्टानामेपक्रमः । शंभूमध्यगो—ईशानेहरिःआग्नेयेसूर्यःनैर्ऋत्येगणेशःवायव्येदुर्गा । हरौमध्यगो—विष्णुईशानेशंकरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येसूर्यःवायव्येदुर्गा । रवौमध्यगो—ईशानेहरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येविष्णुःवायव्येदुर्गा । देव्यांमध्यगायाम्—विष्णुशैशानेशिवआग्नेयेगणेशोनैर्ऋत्येरधिर्वायव्ये । गणेशेमध्यगो—विष्णुरीशानेईश्वरआग्नेयेदुर्गानैर्ऋत्येरधिर्वायव्येइतिगोविंदराजः । मंत्रमहोदधौ—पंचायतनपक्षेतुमध्येविष्णुंततोर्चयेत् । अग्निनैर्ऋतवायव्येशानेपुगणनायकम् । रविशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवाम् । रविविष्णुरवौ

मध्येविभाजनगजेश्वरान् । भवान्यामंध्यसंस्थायामीशविभ्रार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादि
ततोयजेत् । गणेशेमध्यसस्थेतुपूजयेद्भास्करादितः । एतेनाजेश्वरेनार्योद्भृतिपाठं वदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अत्रपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमागमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः । प्राच्येवप्राचीसोद्दिष्टामुक्त्वावैदेवपूजनं ।
प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवत्यमुखामारव्यदिशप्राचीप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्स्यधिमो
दगास्यध्रप्रतःसायनिशासुचेतिवचनाद्यवस्येतिवाचस्पतिभिश्चाः । सूर्यससाक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारत्नाकरेन्निधितत्त्वेच । टोडरानंदे
गौतमः—रानाबुदबुधःकुर्यादिवकार्यसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवद्युचिःकुर्यादुदबुधः । अर्कमर्कतनुर्वेजेदितिभविष्योक्तैः । सूर्यनित्या
र्चनेप्रणवेनधूरकादिभिर्वीर्युधारणशोपणादिभिर्भूतशुद्धिरगमितोटोडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग
मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—भेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः । आसाधभास्करंमर्त्यंस्तंनाशयतिवत्क्षणात् । प्रदद्याद्द्वैगवांलक्षंदोग्नीणां
वेदपारोपकाहमर्चयेद्भ्रान्तुंतस्यपुण्यंततोधिकम् । स्मृतिरत्नाचल्याम्—शिवंसूर्यतथाचंद्रदुर्गाद्याउभदेवताः । योर्चयेत्पणपूर्वतुसद्यःपततिमान
कः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—सर्वत्सरत्रयंकुर्याद्यः । परार्थसुरार्चनम् । सर्वत्सरं च गायत्रीपणमासं रुद्रमेव च । प्रणवंवादिनंचैकसचपातिलमाप्नुयात् ।
तदपिपुण्येनगरणे । देवार्चनपरोविश्रोविश्रोवित्ताथीवत्सरत्रयम् । सर्वदेवलकोनामह्वयकव्येपुगहितइतिचंद्रिकायांविष्णुः । आपःक्षीरंकुशाग्रा
णिशृतं दधितयामधु । रक्तानिकरवीराणितथारक्तंचंदनम् । अष्टांगमर्धमापूर्येभानवेद्भिनिवेदेयेत् । हरनाथीयेस्मृत्तिसारे—दारवेणार्धपाने
णदत्त्वार्धयत्कलंभेत् । तस्माच्छतपुण्यंशुत्वात्पुण्येनराधिप । ताम्रपानार्धदानेनपुण्यं दत्तपुण्यंस्मृतम् । पालाशपत्रपत्रान्ध्यात्ताम्रपानसमंलभेत् ।

रीव्यपात्रेणविज्ञेयंलक्षाशोनात्रसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्त्रगर्भकोटिगुणंभवेत् । एवंखानेपुनैवेधेधलिपूजादिपुक्रमात् । मृन्मयमत्रहस्तकृतंश्राव्यम् । चक्रकृतस्यासुरत्वेननिषेधात् । तथा भविष्ये—कालेयकंरुक्चक्रचन्दनमेवच । यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु । कालेयं कृष्णाणदं । कालियाकाष्ठमित्यन्ये । तुरुक्कंसिंहकम् ॥

अथपुष्पाणितत्रैच—पुष्पैररण्यसंभूतैःपञ्चैर्वागिरिसंभवैः। आत्मारामोद्भवैर्वापिभक्त्यासंपूजयेद्भविम् । पुष्पमालायाम्—जातिकुंदशमीकुशेद्यकुशशोकं चकिकिशुकंपुत्रागंकरवीरचंपकजपानेपालिकाकुब्जकम् । वासंतीशतपत्रिकाविचकिलंमंदारमकर्हाड्यपीताम्रातकनागकेसरमिदंपुष्पंरवैःशस्यते । तोष्रकैरयमुत्पलं चसकलंसिद्धासकंपाटलायूथीकुंकुमकर्णिकारतिलकावाणंकदंबंजपा । काशेकेशरकेतकीमरुचकंद्रोणंत्रिसंध्याहयंपुष्पंशस्तामिदंचपूजनविधौसर्वसहस्राधिपः। तमालतुलसीविल्वशमीभृंगारजोद्भवम् । केतकीद्रव्योर्धोन्याःपत्रंदिनकरप्रियम् । पुष्पंशतंभृंगराजशाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविहितंसूर्यैतगरकंटकारिका । गुंजापराजितोन्मत्तवराहंकांतयासह । भविष्ये—करवीरेद्रुपैकस्मिन्नकार्यविनिवेश्यते । दशदत्त्वायुवर्णस्यनिष्कानालभतेफलम् । ग्रथितेनृपशार्दूलतदेतद्विगुणंभवेत् । भक्त्यापूजयेतेयोर्कमर्कपुष्पैःसितासितैः। तेजसासौर्कसंकाशोच्छकैलोकमहीयते । जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंनिशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्योविल्वपत्रंनिशिष्यते । विल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्मनेकंनिशिष्यते । वीरपद्मसहस्रेभ्योचक्रपुष्पंनिशिष्यते । चक्रपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंनिशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंनिशिष्यते । सर्वासांपुष्पजातीनांप्रवरंनीलमुत्पलम् । नीलोत्पलसहस्रेणनीलोत्पलयतेनच । रक्तैश्चकरवीरैस्तुयथापूजयेतरविम् । वसेदकंपुरेश्रीमान्सूर्यतुत्पपराकमः । शमीपुष्पंवृहल्याश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । करवीरसमाज्ञेयाजातीचकुलपाटलाः। अतमंदारकुसुमंसितपत्रं चतत्सभम् । नागचंपकपुत्रागमुकुराश्रयसाःस्मृताः। ग्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम् । प्रत्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंकफलम् । हजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत् । मुकुराणिकदंवानिराशौदियानिभानवे।दिवाशेषाणिपुष्पाणि

दिवारात्रीचमहिक्ता । तथा—महिक्तामालतीचैवदूर्वाकाशोतिसुक्ताः । पाटलाकरवीरचजपाजायतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकाणिकारःकुरंटकः । चपकोवेणिकःकुंदोवालोधर्महिक्ता । अशोकस्तिलकोलोभ्रस्तथाचैवाटरूपकः । शतपत्राणिचान्यानिब्रह्मांडंचविशेषतः । अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्तु । तुलसीकालतुलसीतथार्क्तंचंदनम् । केतकीपुष्पत्रचसद्यस्तुष्टिकरंवेः । नक्तकारिकापुष्पंतथान्यद्रंधवर्जितम् । नचात्रातकजैःपुर्वैरर्चनीयोदिवाकरः । येषांनप्रतिषेधोस्तिगधवर्णांचितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे । मुकुरो विचकिलः । अवचयोत्तरंजातीपुष्पप्रहरस्यंतपूजाहम् । भविष्ये—यथानलघयेत्कथिस्त्वनंभास्करस्यच । तथाकार्यप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीये भविष्ये—गणेशपूजनान्नित्यं सर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशपूजयन्नरः । वाराहे-
 गृहेलिंगद्वयनार्थगणेशप्रितयतथा । नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्यद्विहीनार्चयेत्सुधीः । गृह्णिन्नृणात्संन्यासिप्रतिनोर्ननिषेधः । अथकुर्गोपूजाटोडरानं
 देभविष्यपुराणे—दिग्विभागेषुसर्वेषुकौबेरीदिक्क्षिवाप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्सुसदांविकाम् । गोविंदराजीये भविष्ये—
 यःसदापूजयेद्गुर्गाप्रणमेद्वापिभक्तितः । सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिः करेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वा
 कुटुमरोचनामधुः । अर्घ्यंकुश्यादूलद्वादशांगुडाहृतः । तथा—नागकेशरकर्पूरसुरामांसीसवालका । उद्धर्तनसमाख्यातामाटुणांसर्वतःप्रिया ।
 त्रिपार्चनंचंद्रिकायाम्—चंदनागरुकर्पूरकार्सीरौचनान्वितैः । ससिंहकजटामांसीसटीभिःशक्तिसमवम् । गंधाष्टकंशुभं वश्यंशक्तिमंवेपुयो
 जयेत् । सिंहकंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशकप्रक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः । ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमै
 न्यापयैधपांडुैः । किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरतैःसंचपकैः । चकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्त्रिरैटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्चाप्यपराजितैः । सितरक्तै

स्तथापीत्रैःशृण्वेऽश्वच्चतुर्विधे । धत्तूरकातिगुक्तैश्चधूपकागस्त्यसंभवेः । मदनेःसिद्धुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा । लतानिर्बलवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः ।
 मंजरीभिःकुशानांचविल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालभंसर्वौषधिमयैःशुभैः । घान्थानांसर्वपुष्पैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि
 लाकालिरुपुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदाराकर्कशोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्धे । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । देवीपुराणे—केतकीचातिमु
 क्तश्चधूपकचकुलारिपिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्रहः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचवृहतीशतपत्रिका ।
 धीगकुसुमकृद्धारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजेशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी
 लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीमद्रासुरभीकण्ठमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतःशुभा । दिवशे
 याणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । श्लोकंमुक्तपुष्पेपुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निवद्धेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः ।
 सौवर्णेलक्ष्मिणीराजन्भगवतैप्रयच्छति । गौसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरस्थानंयत्र
 सापरमाकला । धूपोदेवीपुराणे—धूपंकल्याणनागंतुनित्येदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेधेपूजोक्ति एव ।

अथशिवपूजारुद्राक्षदिचतित्थितत्वेऽङ्गे—विनामस्मत्रिपुंड्रेणत्रिना रुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहोदेवोनस्यात्तत्त्वफलश्रद्धः । तस्मा
 न्मृदापिकर्तव्यंललटेवैत्रिपुंड्रकम् । कृत्यकरूपद्रुमेउमासंवादे—उच्छिष्टेवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्तुधा
 रणात् । लक्ष्मंतुस्मर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात् । दशकोटिसहस्राणिधारणाहमतेफलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुङ्कुरोत्रियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयाति
 किपुनर्मानवोगुरुः । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया । यत्करोतिनरःपुण्यंसर्वकोटिगुणंभवेत् । हस्ते चोरसिकंडेयःशिरसाचैवधारयेत् । सुरासुरा
 णांसर्वपांसंबधोहियथाशिवः । शिखायांवाहुकंडेचकर्णयोश्चापियोत्तरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्रंचकरुद्राक्षंधारयेद्भामपा

षिना । चतुर्दशमुत्तमैवशिक्षायां धारयेद्बुधः । निखिलद्राथसुपक्ताश्चरुद्राक्षाधारणस्मृताः । नचवक्रादिभेदाःशिवरहस्येपुरुषार्थप्रबो
 धेन—यस्युलोचकरुद्राक्षायष्टत्रिंशत्प्रमेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताःकपिलाद्वादशस्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताःश्वेतास्तोषोडशविधाःक्रमात् । वह्निनेत्रो
 ब्रवाःकृष्णादशभेदाभवतिहि । श्वेतवर्णतुरुद्राक्षजातितोत्राह्यमुच्यते । क्षात्रंरक्ततथामिश्रंवैश्यंकृष्णंतुशूद्रकम् । एकत्रकःशिवःसाक्षा
 ब्रह्मइत्याव्यपोहति । द्विगंकेहरगौरीसाम्रोवधंनाशयेद्बुधम् । त्रिवक्रस्त्वनलःसाक्षात्स्त्रीहत्यांरहतिक्षणत् । चतुर्वक्रःस्वयंब्रह्मानरहत्यांव्य
 पोहति । पंचवक्रस्तुकालाग्निःसर्वपापप्रणाशकृत् । षड्बक्रःकार्तिकेयस्तुभ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्रस्त्वनंतःस्यात्खर्णस्तेयादियापहत् ।
 निनायकोष्टनक्रस्तुसर्वाघ्नतविनाशकृत् । भैरवो नववक्रस्तुशिवसायुज्यकारकः । दशवक्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखोरुद्रो
 नानापञ्चफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोगनिर्वहणः । त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यःश्रीकंडोवंशोद्धारकरःपरः ।
 पंचगपतनसारेतिथितत्वेच—विनामन्तुयोधत्करुद्राक्षान्भुविमानवः । सयातिनक्रान्घोरान्यान्यावदिद्राक्षतुर्दश । आचारदर्पणेवो
 पदेचः—रुद्राक्षान्कंडेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतीद्देपट्पट्कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादशद्वादशैव । बाहोरिदोःकलाभिर्नयनयुगकृतेएकमेकं
 शिखायांशस्यष्टाधिकंयःकलयतिशतकसस्वयंनिलकंडः । पुरुषार्थप्रबोधे—प्रक्षाल्यगधतोयेनपंचगव्येनचोपरि । शिवांमसाथप्रक्षाल्यश्रीरुद्रे
 णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणांम्रतिष्ठेयमेववैदिकसंमता । तान्रिकेणप्रतिष्ठासाग्राह्यानौवैदिकेनतु । अथवावैदिकमतेप्रतिष्ठानैवविच्यते । शिबर
 हस्ये—पंचासृतेपंचगव्यंज्ञानकालेप्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरतथा । पंचायतनसारेपादौ—शालग्रामशिलालिंगेयः
 करोतिममार्चनम् । तेनार्चितःकार्तिकेयोर्युगानमेकसप्ततिम् । शूलपाणौलिंगे—वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापि कर्तनम् । नचैवापूज्यभुञ्जी
 तश्चिदलिंगेमेहेश्वरम् । सुतेकैमृतकैचैवनलाज्यंशिवपूजनम् । भारतेमूर्तावपिशिवपूजोक्ता—ताभ्यांलिंगेचिंतोदेवस्त्वर्चायांचयुगे

युगेइति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनं वज्रिणं दीपशूलं परश्वधिनं गदिनं स्वायतासिम् । दिव्यं चापनिपुधी चाददानं व्याघ्राजिनं परि
 विणंदं लपाणिमिति भारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रिभुवकेति मंत्रं तु तया तत्र प्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्ध्वचित्तप्रदं लिंगं स्फाटिकं सर्वकाम
 दम् । नर्मदाशिरिञ्चि श्रेष्ठमन्यद्वापि हिलिंगवत् । कृत्वा पूजयन्निर्द्रलप्ससे चेप्सितं फलम् । तिथितत्त्वे भविष्ये—सथामलकमात्रं तु कुल्वा
 लिंगं हिरण्यम् । संपूज्य रत्नजटितं शिवलोके भवहीयते । मृद्मस्य गोशकृत्प्रिष्टताम्रकां स्यासमुद्रवम् । कृत्वा लिंगं स कृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ।
 काशीखंडे नर्मदे शमाहात्म्ये—याव लोहपदः संतितवरो वसिनर्मदे । ताव लो लिंगरूपिण्यो भविष्यति वरानमम् । भविष्ये—चाण
 लिंगानि राजैर्द्रद्वयातानि युवनत्रये । न प्रतिष्ठान संस्कारस्ते पापमाघाहनं च । एवमेव प्रपूज्यानि शिवरूपाणि भावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचवारं
 यस्यैव तुलासाम्यं गजायते । तद्वाणं हि समाख्यातं शेषपापाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगाख्यशिवनाभेऽनुनहि पीठप्रकल्पनम् । तदाधारशिलै
 वस्यात्तस्य पीठमिति स्तुतम् । उत्तमं मध्यमं चैवाधमं लिंगं त्रिविच्यते । एष्वेकैकं त्रिधा तद्द्रुक्तमंगुलिमानतः । नवाष्टसप्तगुलिकं लिंगं श्रेष्ठतया स्मृ
 तम् । पदयुं च कचतुर्मानं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् । त्रिभुवकांगुलिकं लिंगं त्रिविधं तु कनीयसम् । उत्तमं बुहुदाकारं मध्यमं कुकुटांडवत् । अधमं गोकुद्र
 त्स्यादिति लिंगविधा स्मृतम् । तिथितत्त्वे कालकौमुद्यां च स्कां दे—अक्षादल्पपरिमाणं लिंगं कुत्र चिन्नरः । कुर्वीतांगुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्सा
 माचरेत् । अंगुष्ठतो गुष्ठपर्वण्येः । अंगुष्ठांगुलिमानंतु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वण्येऽथिभिर्भिर्मुयात्सदेति छंदो गपरिशिष्टादित्युक्तं तिथि
 तत्त्वे । सिद्धान्तशेखरे—अंगुलादिवितस्त्वंतं लिंगं हे प्रपूजयेत् । प्रासादे तु तदूर्ध्वं स्यात्पूजनीयं प्रयत्नतः । लिंगमस्त्रकवित्सारं पूजाभागस
 मंनयेत् । नाहंतं त्रिगुणं कुर्यान्नाह वस्पीठमिच्छतिः । वित्सारं द्विगुणं कुर्यादुन्नतं पीठयुचमम् । वृत्तं वा चतुरस्रं नामध्ये कंठसमन्वितं । द्विगुणं लिंग
 नाह्यचकंठनाहंसमाचरेत् । त्रिभुवले मधोर्ध्वं स मंवायद्विभुवले म् । लिंगमस्त्रकवित्सारं पद्भुगं विभजेततः । भेखलमेकभागे न कुर्यात्खालं चतुस्तस

मम् । लिंगैर्धर्मसंक्षुर्वात्प्रणालंपीठबाह्यतः । विस्तारं तत्समं मूले तदत्रे च तदर्धतः । जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः । कुर्यात्पीठाधिपदीर्घवाप्र
 णालं च शिवोदितम् । सर्वैरारब्धलिंगानां सपीठानां विशेषतः । लौहादीनां च लिंगानां गेवलक्षणमाचरेत् । गौतमीतंत्रे तु — लिंगमस्तकविस्तारो
 लिंगोऽश्रयसमो भवेत् । परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठं व्यवस्थितम् । प्रणालिकातयैव स्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारदैर्घ्यलिंगोच्चतेसमे ।
 तद्विगुणपष्ठे ब्राह्मलिंगसौल्यम् । तत्समं वृत्तचतुस्रं वा पीठमधश्चोर्ध्वचेतितत्वम् । पीठोच्चता लिंगोच्चता द्विगुणा । नंदिपुराणे — त्रिकोणं फलकाका
 रं श्लाघं नर्जनतम् । कपिलं चापियल्लिंगं तद्ब्रह्मस्थो न पूजयेत् । तथा दीक्षितानां द्विजान्ये पांस्त्रीणामपितथैव च । लिंगे स्वगुरुणा दत्ते पूजानान्यत्र चो
 दिता । सूत्रसंहितायां शिवपूजाविधिप्रक्रम्य — समासीनः सदा मौनीनिश्चलो दक्षुखः शुचिः । सोमशंभुः — देवस्य दक्षिणे भागे सन्निरविष्टः
 सुखासने । जानरत्नावल्याम् — न प्राच्या मग्नतः शंभोर्नोत्तरे योषिदाश्रये । न प्रतीच्यायतः पृष्ठं तस्माद्दक्षं समाश्रयेत् । दक्षं दक्षिणभागं । ति
 थितत्वे नंदिपुराणे — चरलिंगे च ये देवं पूर्वाभिवदनं बुधः । स्थिरलिंगे यथा कामं सुखमादौ तथा च येत् । चंद्रिकायां हारीतः — आराधयेन्म
 हादेवं भावप्रतोमहेश्वरम् । मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौद्रेऽन्यंबकेण समाहितः । तथोत्तमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वायजेत् ।

बौधायनः — अथातो महादेवस्याह्रहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रति कृत्वा क्षतपुष्पैर्यथा लाभम
 च येत्सहस्रणोदेकेन महादेवमावाहयेदौ भूर्महादेवमावाहयामि ॐ स्वर्गमहादेवमावाहयामि ॐ स्वर्गमहादेवमावाहयामि ॐ भूर्भुवः स्वर्गमहादेवमावाह
 यामीत्यावाह्यायातु भगवान्महादेव इत्यथ स्नागतेनाभिनंदयति स्नागतं सुस्नागतं भगवते महादेवायै तदासनमुपकृत्वा मन्त्रास्तां भगवान्महादेव इत्यत्र कूर्च
 ददाति भगवतेयं कूर्चोर्ध्वमयस्त्रिवृद्धरितः सुपर्णस्तं शुपस्त्रे लयस्थानासना निकल्पयत्यग्नेव ह्मणे कल्पयामि विष्णवे दक्षिणतः स्कंदाय विनायकाय
 पश्चिमत शूलाय महाकालाय उत्तरतः उमायै नंदिकेश्वराय कल्पयामि तिकल्पयित्वा सावित्र्या यो रुद्रो ब्रह्माविति च पात्रमभिर्भ्य प्रक्षालयन्निप

तिरःपविनमपवात्रीय सहपनित्रेणादिलंदशैयदोमिल्यातमितोस्त्रासांत्विरतरुद्रेणपाबंधद्यात्त्रणवेनार्थ्यमघव्याहृतिभिर्निर्माल्यंब्यपोक्षोत्तरतश्चेडशा
यनमइत्येनंरूपयत्सापोहिष्णमयोभुवइतित्तिष्ठमिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपयमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनाथाद्भिस्वरूपयतिमवदेवं
तर्पयामिशर्वदेवंईशानंदेवंपशुपतिदेवं रुद्रं देवं वज्रदेवं भीमदेवं गदांतदेवं तर्पयामि ब्रह्मजज्ञानंकेतुं रुद्रायत्वविरतरुद्रं वामदेव्यमपोषाइदमिति चाभिपेकं
कुर्यात्प्राहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्य ॐ नमो भगवते रुद्राय व्यंबकायेतितर्पयित्वाथैतानिषस्त्रयज्ञोपवीतानिदद्याद्भवाय देवाय न भद्रतिव्याहृतिभि
र्देत्त्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिपिच्यनमस्ते रुद्रमन्यवइतिगंधं दद्यात्सहस्राणि सहस्रशइतिपुण्ड्रं दद्यात्ईशानंत्वाभुवनानामपिश्रियामित्यश्रुतं दद्या
त्सावित्र्यापूपमुदीच्यत्येतिदीपदेवसत्त्वासावितुःप्रसवेधिर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्तान्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति त्रियं वकमिति परिपेकम
श्रुतोपस्तरणममीति प्रदं कृत्वा हवि रुद्रासयामीति निवेद्यामुतापिधानमसीति श्रुतिपदं कृत्वा व्यंबकमित्याचमनीयमथाष्टमिर्नो गधैरष्टौ पुष्याणि दद्या
द्भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । ईशानाय देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । रुद्राय देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः । भीमाय देवा
य नमः । महादेवे वाय नमः । ब्रह्मणे नमः । विष्णवे नमः । स्कंदाय नमः । विनायकाय नमः । शूलाय नमः । महाकालाय नमः । उमायै नमः । नंदिकेश्वरा
य नमः । इति च स्थोत्रेण नामधैरष्टाहुतीर्ब्रूहोति । भवाय देवाय स्वाहा । शर्वाय देवाय स्वाहा । ईशानाय देवाय स्वाहा । पशुपतये देवाय स्वाहा ।
रुद्राय देवाय स्वाहा । भीमाय देवाय स्वाहा । महादेवाय स्वाहा ह्यथ शिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानास्मानं बालं कृत्वाथैनमसृग्यजुःसामार्थवर्षिःस्तुवंतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकं न स्वाधन्वांश्चरौ द्रान्मंत्रान्यथाशक्तित्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्मेहरो भगवते महादेवाय च रुद्रासयामीति च रुद्रास्योद्गासनकालं ॐ
भूर्भुवःस्वः महादेवमुद्गासयामीत्सुद्गास । प्रयातु भगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेगहविपातुष्टःपुनरागमनाय च । पुनःपुनःसंदर्शनाय च
तिलिगेप्रतिमास्थानेष्वस्वमावाहनाविसर्जेनवर्जसर्वसमानं महत्स्वत्ययनमित्याह भगवान्ब्रौवायनः ॥

शिवपूजायां विशेषो भविष्ये—आपःक्षीरकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताशसर्षपश्चैवअर्घोष्टांगःप्रकीर्तितः । तत्रैव—
 चंदनेप्यगरौत्रैयुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरौत्रिशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुकूपैःसूक्ष्म
 पिष्टे.सकुंभैः । शिवस्यार्चासमालभ्यवेत्सेत्कल्पायुतदिवि । अर्चेतिलिगोपलक्षणम् । शिवाचनचंद्रिकायांभविष्ये केदारखंडे—
 करवीरारशगुणमर्केपुण्यंनिश्चिष्यते । अर्कपुष्पाद्दशगुणधत्तूरंहिविशिष्यते । चंपकनागपुण्यंचकह्वारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकह्वारत्सहस्रेणवि
 शिष्यते । चक्रपत्रसहस्रेभ्यएकधत्तूरकवरम् । धत्तूरकसहस्रेभ्योवृहतीपुष्पयुत्तमम् । वृहतीपुष्पसाहस्राद्द्वोग्णपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रे
 भ्योदपानार्गविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्प
 लंरम् । शमीपुष्पवृहत्योश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीचकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपत्रंचत
 लमम् । नागचंपकयुनागाधत्तूरकुसुमाःसृताः । तत्सम करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकीचातिमुक्तचकुंदोयूथीमदंतिका ।
 शिरीषमर्बंभ्रूककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवापिकशिवपूजायांभाषेविहितम् । अन्यथानिपिद्धम् । तथा—कंदकानिकदंवानिरात्रौदेयानिशंकरे ।
 दिवाशेषाणिपुष्पाणिदियारात्रौचनह्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । चित्त्वपत्रैखंडैस्तुशंकरं
 जयेत्कचित् । सर्वपापनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीचिल्वनिर्गुडीजबूरात्राणकंतथा । पंचचिल्वमितिप्रोक्तमर्चेदिंदुशेखरम् । वृहतीकुं
 कुर्भैत्तयापोलिंगसद्दर्शयेत् । गवामयुतदानसफलंप्राप्यशिवं व्रजेत् । तथा—अशोकश्चेतमंदारकर्णिकारबकानिच । करवीरार्कमंदारशमी
 तगरकेशरम् । पुष्पैरैर्ययालाभंयोनरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतितदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्धिमनैःसर्वकामिकैः ।

दोष्यमानश्मरैः शिवलोकैर्गदीयते । करवीरोपकश्चैव लकंडन्मत्तकस्तथा । पालाशोवृहतीचैव तथा च गिरिकर्णिका । तथा काशस्य पुण्याणि मंदार
 श्रापराजिता । शमीपुण्याणि चान्यानि कुंजकः शिखिनातथा । अपामार्गस्तथा पर्णजाती पुष्पं सकोपनम् । चंपकोशीरतरंगं तथा विनागकेसरम् ।
 पुंनागः किंकिरांतं च द्रोणपुष्पं तथा शुभम् । शिशपोदुंदरश्चैव जपमहीतथैव च । पुष्पाण्यिशश्वृक्षस्य तथा विल्वदलं शुभम् । कुसुंभस्य च पत्राणितथा
 वैकुण्ठमस्य च । नीलं च कुमुदं चैव तथा रक्तोत्पलानि च । सुरभीणि च सर्वाणि स्थलजान्यंबुजानि च । गृह्णामि शिरसा देवियो मे भक्त्या निवेदयेत् । केसरो
 वकुलः । किंकिरातः कुण्डकः । सर्वाणीति निषिद्धेतरपरम् । बसंतं तु ऋतौ प्राग्भे सर्वैः पुष्पैर्भनोरभैः । पूजितं तु महादेवे अश्रमे भक्त्या निवेदयेत् । तिवचना
 दत्तनिषिद्धैरपि पूजा । सर्वशब्दसंकोचे मानाभावात् निषेधस्य कालांतरसावकाशत्वाच्च । देवीपुराणे—वैशाखे मासिकर्तव्या पूजा पाटलयासदा ।
 सर्वांन्कामानवाप्नोति ज्येष्ठे षष्ठ्या च नैः सदा । आपाढे विल्वकङ्कहैरीरिप्सितं लभते फलम् । नवमह्नि क्वया पूजानभो मासि महाफला । कदंबैश्चंपकैरेव
 नभस्ये सर्वकामदा । पूजापंकजमालसाह्पे न्युदयदायिनी । शतपत्रिकया पूजा कर्तव्ये सर्वकामदा । मार्गे नीलोत्पलैः पूजापौषेपु कुब्जकैः सदा । मा
 पे तु कुंदफुसुंभैरुचकेन च फाल्गुने । शतपत्रैस्तथा चैत्रे योचयेत् दिदुशे खरम् । लभते सर्वयजानां सर्वदानफलं तथा । केदारगुंबडे—जाती पुष्पं गह्वि
 कायाथ पुष्पं समो गं नीलपुष्पं तदेव । तथा पुष्पं कुटजं कर्णिकारं कौसुंभाख्यं वारिजं रक्तवर्णम् । एतान्येव च पुष्पाणि मध्यह्नि लिंगपूजने । रात्रौ मो
 गरकान्येव पवित्राणि विशेषतः ।

अथ धूपः । त्रिचपुराणे—गुगुलुं घृतसंयुक्तं शिवेयं धनिवेदयेत् । रुद्रलोकमत्राप्नोति गणपत्यं च गच्छति । अत्रिदधे—दधित्थं घृतसं-
 युक्तं रथं विल्वमथापि वा । अशिष्टो मस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । दधित्थः कपित्थः । विल्वं विल्वफलम् । दीपस्तु पूर्वोक्त एव । आदि
 ल्यपुराणे—प्रदक्षिणानयं कुरुवेत् शिवस्यावतनेनरः । अश्रमे यसहस्रस्य इष्टस्य लभते फलम् । बहुचपरिश्रिते—एका विनायकदद्याद्देस्ये श्री

निरंशरे । चत्वारिंशदद्यात्सप्तम्यत्प्रदक्षिणाः । बृहन्नारदीये—एकांचल्यांवौसप्ततिलोदद्याद्विनायके । चतस्रःकेशवेद्याच्छिवेत्व
 र्धप्रदक्षिणम् । पदांतरेपदंन्यस्वेत्करोचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिभ्यानंचतुरंगप्रदक्षिणम् । लिंगे—सव्यंत्रजेत्तोऽसव्यंप्रणालंनैवलंघयेत् ।
 रूपांदे—श्रदक्षिणंक्रुर्वीतशतमष्टोत्तरं तथा । बृहन्नारदीये—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंघयेत् । प्रदक्षिणाप्रकारस्तु—वृषंचंड
 वृषंपैर्योमसूत्रंपुनर्वृषम् । चंडंचतोमसूत्रंचतुनशंङ्गुनवृषम् । प्रतिष्ठाहेमाद्रौ—श्राव्यांदिमहाकालीयाम्येभृगिविनायकौ । वारुणेवृ
 षमस्कंदीदेवीचंडीतयोत्तरे । त्रैविक्रम्यांतीशान्यांचंडवरुः । तत्रैव—याणलिंगेचलेलौहेसिद्धलिंगेस्वयंयुवि । प्रतिमासुचसर्वसुनचं
 डोऽपि कृतो भवेत् । आदित्यपुराणे—लिंगेस्वायंभुवैश्वरत्नैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठितेचैवनचंडो विकृतो भवेत् । तथा—अपसव्यंयतिः
 कुर्यात्सव्यंतुनमचारिणः । सव्यापसव्यंशुहिणोनित्यंशंभोःप्रदक्षिणम् । तृणैःकाष्ठैस्त्रयापणैःपापणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानंपुरःकृत्वासोमसूत्रं
 तुलंघयेत् । तत्प्रमाणंतत्रैव—श्रासादविस्तरसमानसूत्रं सोमसूत्रेदिशि सोमसूत्रम् । सूत्राद्दहिलंघनतो न दोषः स्यादोपआभ्यंतरलंघनेन ।
 शिल्पशास्त्रे—लिंगमस्तकमध्याशुसूत्रं स्यादादाप्रणालकम् । लिंगप्रणालीपुष्टत्वं तावदेव प्रकीर्तितम् । विशेषांतरंतत्रैव—सोमसूत्रद्वयं य
 त्र न समिप्युमंदिरम् । अपसव्यंनकुर्वीत कुर्वीतैव प्रदक्षिणम् । केदारखंडे—वृषभांतरित्तो भूत्वा पीठकांतरमेव च । प्रदक्षिणं न कुर्वीत कुर्वन्किञ्चिप
 मानुसात् । ऋत्विक्कापुराणे—सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासायाहुतः शुचिः । इदमशुचि विपयम् । निर्माल्यं यो हि मद्रुत्तया शिरसा धारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिक्षमयोद्देगः शपसमन्वितः । नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेदिति स्कांदादिति श्रीदत्तः । अपास्त एवायं दोषः स्कांदे—
 शिवनिर्माल्यभोक्तारः शिवनिर्माल्यलंपकाः । शिवनिर्माल्यदातारः सर्वस्ते पाहिषुण्यहत् । शिवैकभक्तानाननिषेधः । पादोदकंच निर्माल्यं मत्तै
 र्धायै र्निषेपत इत्यग्निपुराणात् ।—निर्माल्यंधारयेद्भक्तया शिरसा पावर्तीपतेः । राजसूयसयन्नथफलं ग्रामोति निश्चितमित्यादित्यपरागणनम् ।

लोमास्तुनचार्यम् । लोमात्राधारयेच्छंभोर्निर्मात्यंनचमक्षयेत् । नसृशेदपिपादेनलघयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । अग्निपुराणे—वाणलिंगेचले
 लीहृषिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोपोमाल्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेस्तुनदोषः । अग्राह्यशिवनिर्मात्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् । शालग्राम
 मसंसर्गोत्सर्वयातिपवित्रतामितिस्कांद्वाराहोक्तः । अस्वार्थः—पंचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयपदार्थानुसमयौविहायसहैवपंचानांपू
 जनेशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यंभक्ष्यम् । यदाशिवनैवेद्यंपृथक्कृत्वादागभक्ष्यमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रवोधेचतुर्धाऽन्यवस्थोक्ता—द्विजानानिपधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वेदिकतांत्रिकविषयेत्यन्या । दीक्षितादीक्षित
 विषयेतितृतीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंग्यःपूजयतिमानवः । तस्यनैवेद्यनिर्मात्यमक्षणात्सकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेऽलिंगेवा
 णलिंगेस्वयंभुवि । रसल्लियेतथार्थेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचंद्रकतिचक्षणरूप्यादिनिर्भिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंमक्ष्यमितीर्यते । इतिभवि
 प्योक्तः । तथा—वाणलिंगेस्वयंभूतेचंद्रकतेहृदिस्थिते । चंद्रायणसमंज्ञेयंशंभोर्नैवेद्यमक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः ।
 चंडाधिकारोनीयत्रभोक्तव्यंतत्रमक्तिहृत्तित्तत्रैयोक्तेः ।—निवेदितंयदेवेशेत्च्छेषंचाल्मशुद्धये । श्रद्धधानोनेनलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिवायुपु
 राणाय ।—येवीरभद्रशपिताःशिवमक्तिपराशुलाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुयेभक्तायेनदीक्षिताः । तेषामनर्हंशीस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिचपुरा
 णाचसामान्यविधिरतत्परएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यद्युशिवनिर्मात्यस्पर्शेऽप्रायश्चित्त
 तदेतदन्यपरम् । यद्युशिवनैवेद्यमक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिषेधवाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितवि
 धिसद्भावाद्येतिश्रीभट्टनारायणचरणाः । सिद्धांतशेखरे—धराहिरण्यगोरक्षतात्रोप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्मात्यंचंडे
 शायनिवेदयेत् । अन्यदत्रादिपानीर्यतांबूळंगंधपुष्पकम् । दद्याच्चंडायनिर्मात्यंशिवभुक्तंतुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम् ।

धनस्य भक्षणे ते पापादो न लक्ष्मीरितिम् । निर्माल्ये भक्षिते पादलक्ष्मतः शुद्धिरीरिता । दानं च भक्षणसमंतदर्थतदुपेक्षणे । अकामाः भक्षणैः यद्वा निर्माल्यस्य ज
 पेत्युधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्षे न सहितंततः । कामतो भक्षणे दीक्षा प्रापयश्चित्तनचान्यतः । निर्माल्यलंघने चो रंप्रजपेदयुतंततः । स्वर्शैश्च विक्रयस
 मो विक्रयो भक्षणे न च । स्मृत्यर्थसारे—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणे चांद्रम् । अभ्यासे द्विगुणम् । मत्याभ्यासे पतनम् । अन्यनिर्माल्ये व्यनापद्येव
 मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यं यस्तु धारयेत् । तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतेति स्कांदादशुचिनानधार्यं किंतु श्लावेति
 स्मार्त्ताः । अनुपनीतेन न धार्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षाहीनैर्न धार्यमिति शैवाः । माघमाहात्म्ये पाद्मे—द्रव्यमन्नफलंतोयं शिवस्वनस्पृशेत्क
 चित् । निर्माल्यलंघयेन्नैव कूपे सर्वतु तस्क्षिपेत् । हरनाधीये स्मृत्यर्थसारे—ब्रह्मांगलं विष्णवे च प्रदीयते । रुद्रांगलं भद्रौ च देहेत्सर्व
 तु तद्दद्यात् । विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं ब्रह्मण्येन्नैवेदितम् । वृषभेभ्यस्तत्त्वतेन्यश्रमस्मांगेभ्यश्च शांभवम् । सौरसृगेभ्यः शक्येभ्यस्तापिनियन्निवेदितम् ।
 चाडवेभ्यस्तु तद्देयं गणेशाय निवेदितम् । सूतव्रतपिशाचेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् । सुगः शाकद्वीपीयो ब्राह्मण इति पंचायतनसारः । विष्णुः—
 देवैर्निवेदितं कुमार्यैः । विष्णवे निवेदितं सत्वताय ब्राह्मणाय वेति । सात्वतो देवलकः । पुराणे—नैवेद्यप्रतिपत्स्यर्थसात्वतश्चेन्नलभ्यते ।
 प्रासनांत्रं सुदृत्यजले औषधैः क्षिपेदिति । यद्वा सात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरा वा । यद्यो निरर्त्तनैवेद्यं ददा
 तु धानवधानतः । धातातद्यो निमाप्रो तितस्माद्देयं तदुत्तमे इति विष्णुरहस्योक्तेः उत्तमपदं हीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितं नीचजातिभ्यो
 न दद्यादित्यर्थ इति पंचायतनसारः । वस्तुतस्तु सात्वतपदं भक्तपरम् । निवेदितं तद्भक्त्या यद्वा ङ्गीतीतवास्वयमिति महापुराणात् । सर्वमेत
 त्साधारणसावप्रतिमादत्तपरं सग्रासपर्येति गोविंदराजः । अतएव जाचालोपनिषदि—रुद्रमुक्तं मुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

शिवनिर्माल्यभक्षणंतीत्युक्तम् । अत्रवाग्भगग्रहातदन्यस्यनिषेधः । अतएवपादो—शिवसैवतुपूजापिमतथावेयाद्विजातिभिः । विष्णुनैवेद्यभक्षणमुक्तं गारुडे—पादोदकंषिवेन्निस्यंनैवेद्यंभक्षयेद्धरेः । पादो—गौरीप्रतिशिवः—अग्निश्रोमसहस्रैश्चवाजपेयशतैरपि । तत्फलंभतेदेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । कौर्मं—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यंशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरयेत् । यस्योच्छिष्टंहिवाञ्छंति ब्रह्मद्याकपयोऽमलाः । सिद्धाद्याश्चहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टभोजिनः । इति ।

अथविष्णुपूजा । तदाधारश्चनरसिंहे—अस्वश्रीहृदयेसूर्येखंडिलेप्रतिमासुच । पदस्त्रेतेपुहरेःसम्यक्पूजनंमुनिभिःस्युतम् । सम्यगितिपण्णांशस्त्वम् । एतच्चाधारपरिगणनं नारासिंहेवक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनंवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । चारोहे—कुल्लेख्येचमेकश्चित्पेठेकश्चित्तुमानवः । पूजयेद्वदिवाचकैरभतेजोशंसंभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपूजनंशस्तंशस्तंचैवतु खंडिले । सर्वत्रसंप्रतिष्ठामिपूजामस्त्यहंततः । पादो—कृत्वाताम्रमयेपात्रेयोर्वेधेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्रत्यहंशतवार्षिकम् । आधारविशेषेविधिविशेषमाह—हविषाग्रीजलेपुल्यैर्मनसारविमंडले । ध्यानेनहृदयेवाक्षेर्गीषाद्यैःखंडिलादिषु । शौनकः—उत्तमा हरिपूजापुमथ्यमाखंडिलेव । अधमाप्रतिमादौतुपूजासांनिवियामता । आगवते—सूर्योभिर्ग्राह्यणागवोवैष्णवःखंमरुज्जलम् । मूरत्मास वंमूतानिमद्रपूजापदानिमे । सूर्येत्तुविषयात्रय्याहविषाग्रीपजेतमाम् । आतिथ्येनचप्राग्भ्येगोभंगयववसादिना । वैष्णवेवंधुसत्कृत्याहद्विखेध्या ननिष्ठया । खंडिलेमंत्रहृदयैर्गौरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् । पादो—अग्निहोत्रंहुतेनदत्तापृथ्वीससागरा । येनाधि तोहरिश्चनेशालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः । तत्रदेवाःसुरापक्षाशुवनानिचतुर्दश । शालग्रामसमीपेतुक्रोशमात्रंसं

ततः । कीटकोपिनृतोयातितद्विष्णोः परमंपदम् । मनोधृतिर्घारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थितिः । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्तिर्विचिंतयेत् ।
 चतुर्निशतिमूर्तिः स्याच्छालिग्रामशिलास्थितः । द्वारकादिशिलासंस्थोऽप्येयः पूज्योऽथवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकं च प्रवालं च प्राक्षंतुलसीमणीन् ।
 वषट्पूजनवेलायां धारयेयः स वैदिकः । इति ।

अथ केदायादिचतुर्विंशतिमूर्तयः । तत्र चोपदेवः—केविगोवादापुह्रपेजाच्युकुममात्रिणा । वाधो नृहसानि श्रीपशाच्चोविगये
 चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविंदवामनदामोदरपुरुरोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजवार्दनान्च्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिक्रमनारायणवासुदे
 वापोक्षवत्सिंहहरिसंकर्पणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयते । तत्रकेशवे शात्शखात् चगेचरुगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्ममर्था
 त्सिद्धम् । इदं दक्षिणोर्ध्वंकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वंकरक्रमादितिहेमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वंभुजेशंखः । वामोर्ध्वंभुजेचक्रं
 वामाधोहस्तेगदा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णोवामोर्ध्वं प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदेवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामनेदक्षिणाधः
 प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि निपरीतंगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखचक्रगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वं पांचजन्यमधस्तात्तुकुशेशयं । स
 व्योर्ध्वं कौमुदीदेवीहेतिराजमधःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयं दामोदरइतिस्तइति ह्यक्षीर्षपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमेवामोर्ध्वं प्रभृतिपद्मानि ।
 हृषीकेशेनानाधः प्रभृतिपद्मानि । उपेद्रेदक्षिणाधः प्रभृतिपद्मानि । शातगोपेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमर्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखगदा
 चक्रपद्मानि । जनार्दनेवामोर्ध्वं प्रभृतिपद्मानि । अच्युतेवामाधः प्रभृतिपद्मानि । कृष्णेदक्षिणाधः प्रभृतिपद्मानि । विपरीतंगेइत्यर्थः । दक्षिणोपरिशं
 खं च चक्रं चाधः प्रदस्यते । वामोर्ध्वं पंकजं यस्सगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायं भेदः संकर्षणस्य चेति ह्यक्षीर्षपंचरात्रात् । मधुसूद
 नेदक्षिणोर्ध्वं प्रभृतिशंखचक्रगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वं प्रभृतिपद्मानि । नारायणेदक्षिणाधः प्रभृतिपद्मानि । शातचपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टेगदा

उर्धात् । वायुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंसचक्रुषमगदाः । अयोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नृसिंहैवामाधःप्रभृतितानि । हरौदक्षिणाधःप्रभृतितानि । निपरीतंपेइत्सर्थः । संकर्मणोगदाशंखपद्मचक्रपरःस्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरकामादितिस्त्रिद्व्यर्थसंहितोक्तेः । संकर्मणोदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंसचक्रुषमगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अत्रभूलंहेस्माद्विफाक्षीवंडशिवाचनचंद्रिकादीज्ञेयम् । चाराहे—शक्तित्रयमत्स्यकूर्मवराहरशकंनच । अर्च्यभित्तिपूर्वेणसंबधः ।

पंचायतनपूजासारेपाद्ये—स्वमंनेणबुधैःपूज्यःस्वकैर्च्यनैःस्वमुद्रया । शालग्रामेनायंनियमइत्युक्तंस्कांदे—पूज्यानिजनजिरेवमंत्रैः स्वयेष्टमृतैः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । भारते—यामेवदेवतामिच्छेदारथयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् । लंगे—शालग्रामशिलात्रेतुयच्छ्राद्धक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मातिकंस्थानंतृसाश्चपितरोदिवि । पाद्ये—स्केवकृत्वानुयोध्वानंवहृताशिलनायकम् । तेनब्यूढंनपेत्सर्वैर्लोक्यंसचराचरम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रिर्धमुनिसत्तम । गथायांपिंडदानंतुकृततेनपदेपदे । यमुदिस्यहरेःपूजाक्रियतेसुनि सत्तम । उद्धृतेनरकाहुःखात्सयातिपरमंपदम् । पितृर्थमपिक्रियमाणविष्णुपूजासच्येनैव एकादशाहस्य्यादिदानवत् । स्कांदे—शालग्राममस्तारःशाट्टेनापीहयेःकृतः । मद्रक्तावपितैवमंनसंतुमानवाः । इलायुधेपाद्ये—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चकावैश्वनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंधृष्टान्यस्तंहृदिजनाधिप । नैवैक्षितुंशुक्लंभतिसर्वेतेयमकिकराः । हयग्रीवपंचरात्रे—चांडालमद्यपस्पर्शद्वितावह्निनाथवा । अपुण्यजनसंश्लेषादिशतजदूपिता । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः । पदार्थोदर्थेब्राह्मे—संडितेस्फुटितेदरधेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनपशुष्टेपतितेदुष्टमृगिषु । अन्यमंत्रांचित्तैवपतितस्पर्शदूपिते । दशस्वेतेपुनोचक्रुःसंनिधानंदिर्वाकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्भादिः । अर्चोभंगदावुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चोविद्भवेतथेतिचि

ष्णुभर्मोक्तेः । मिद्धांतशेखरे—शौरचांडालप्रतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहृतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पंचरात्रे—अंगादंगा
 दिभंपात्रेप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रंद्विरात्रमेकमासंवार्षेनादिविच्छेदे
 शुद्धरजस्वलापुपस्पर्शेवहेऽधिवाय्य शोभतेद्वीकलशावधिसौक्यं चगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथक्षणेदष्टशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्ते
 नमूलमेणच ततःपुष्पाणिदत्वायथासंबसंपूज्यगुडीदननिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनदिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्ये
 रुक्म । बुद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवल्कतशौचानादिवतानांभूयःप्रतिष्ठायनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णुक्तेरितिकेचित् ।
 तत्र । तत्रापिवौधायनोक्तत्रिपिसत्त्वात् । विष्णुक्तिस्तुमथादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिक्त्यांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्पुरुषोत्तमपूजनम् । सारवायथोक्तविधिनाप्राञ्जुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृ
 त्वाहुत्वाधिनामिहोत्तरम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवेदेवसचक्रिणः । बौधायनः—अथातोमहापुरुषसपरिचर्याविधिब्याख्यास्यामः ।
 आत्वाशुधिःशुचौदेगेमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोभूः पुरुषमावाह
 यामि । ॐ नुरःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्म
 हापुरुषइत्यन्यागतनाभिनंदयति त्यागतभनुचागतभगवतेमहापुरुषायैतदासनगुपकृत्समत्रास्त्राभगवान्महापुरुषइत्यत्र शूर्चददातिभगवतेयं
 कृचोर्दभंमपत्रिवृद्धरितमंजुपस्वेत्यनस्थानासनानिकल्पयति अत्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैकं वनमालयैकं पश्चि
 मतः धीरत्यायगरुमते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्पैस्तुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमंत्र्यप्रक्षाल्यनिरपःपविनमानीयसहस्रवित्रेणादित्य
 दशयैदोमित्यादितन्नामांशीणिपदात्रिचक्रमेइतिपायंप्रणवेनार्थमहाच्याहृतिमिनिर्माल्यंव्यपोद्धोत्तरतोविष्वक्सेनायनमइत्यधेनंस्वपयत्सापोद्धिहे

तितित्वभिर्ब्रह्मज्जाज्ञानं वामदेव्यर्चायज्ञः पंवित्रेणेतेताभिः पङ्क्तिः स्त्रपथित्वाङ्घ्रिस्त्वर्षयति । केशवंतर्षयामि नारायणं माधवं गोविन्दं विष्णुं
 मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं त्वपीकेशं पञ्चनाभं दामोदरं । इत्यथैतानि वल्लयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृत्य भिर्द
 त्वाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिन्येदं विष्णुरिति पृथं इरावतीत्यक्षताः सावित्र्या धूपमुद्दीप्य खेतिदीपं देवस्य त्वाहस्ताभ्यां भगवते
 महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यं । अथ केशवादिद्वादशनामभिर्नमोन्तैः पुष्पाणि दत्त्वा शंखायनमश्वक्रायनमोवनमालायै नमः श्री
 वरमायनमोगरुत्सतेनमः श्रियैनमः सरस्वत्यैनमः पुष्टचैनमस्तुष्टचैनमोऽथ शिष्टैर्गंधमाल्यैर्वाक्षिणान्स्वगात्मानं चालंकृत्यैनमृग्यञ्जुः सामार्थर्वभिः स्तु
 त्तिभिः स्तुवंति । ध्रुवसूक्तं पुरुषसूक्तं चान्यांश्च वैष्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ
 मूः पुरुषमुद्गासयामि ॐ भुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ भूर्भुवः सुवः पुरुषमुद्गासयामि ॐ
 नेन हविषा तृप्तो हरिः पुनरागमनाय पुनः संदर्शनाय चेति प्रतिमास्थानेष्वथावावाहनविसर्जनवर्जसमानं महत्स्वस्त्यथानमित्याह
 भगवान्चोपायनः । ध्यानमुत्तुक्तं चंद्रिकायां नारसिंहे — ध्येयः सदा सवितुर्मंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसि जासनसंनिधिष्ठः । केयूरवान्मक
 रकुंडलवान्किरीटीहारी हिरण्यपथपुर्धृतशंखचक्रः । शिवाचैनं चंद्रिकायाम् — हीवेरंचंदनं कुटुमगरं कुंकुमं मुरम् । सेव्यकंचजटा मांसं विष्णवं
 तदुदीरिताम् । हीवेरंबालकम् । गुल्मोरहरीतिप्रसिद्धम् । अथ पुष्पाणि — चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे — दशदत्त्वा सुवर्णा
 नियत्फलभतेनरः । तत्फलं लभते विष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यः खादिरंपुष्पमुत्तमम् । खादिरात्पुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पं विशि
 ष्यते । शमीपुष्पसहस्राद्विधिलपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्राद्विचकुलंपुष्पमुत्तमम् । चकुलात्पुष्पसाहस्राच्चैव विशिष्यते । नद्यावर्तसहस्रे
 भ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यः पालाशंपुष्पमुत्तमम् । पालाशंपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पं विशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राच्चैव नमाला

विशिष्यते । वनमालासहस्राब्दिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसाहस्राद्गोशुकापुष्पमुत्तमम् । गोशुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्संथारकंतुपुष्पकम् । संथारकसहस्राब्दिकुंदपुष्पंविशिष्यते । कुंदपुष्पसहस्राब्दिशतपत्रंविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राब्दिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राब्जातीपुष्पंविशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोगालांसप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्युण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्विष्णुपुरेथ्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथढात्रिंशदपराधाः । चाराहे—सुवत्वातुपरकीयात्रंतस्तरस्तत्रिवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंधर्मविधायजायते १ असुक्त्वादंतकाष्ठं च यस्तुमायुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयंधर्मविधायजायते २ कृत्वामैथुनसयोगंयस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वारजस्र्यांनारीमहात्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वानुसृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतंनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वानुसृतकंयश्चनाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ गमार्चनस्यकालेतुपुरीपंयत्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ७ लक्ष्म्यातुमशब्दानिवाक्यमन्यत्प्रभापते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ गमैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभापते । नवमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंमचाप्रियकारकः १० सक्तोद्योमेस्पृशेद्गात्रंचितंकृत्वाचलाचलम् । एकादशंचापराधंनसहिव्येवंसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुण्याणियस्तुमासुकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरकेनवखेणकौसुमेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

सुंधरे १४ यस्तुकृत्वो नवग्रेणममकर्मणि कारयेत् । पंचदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १५ अथैतेनचखेणयस्तुमासुपसर्पति । षोडशत्वपराधं
 तंकल्पयामिवसुंधरे १६ स्वयमन्नंचयोद्धादज्ञानायचमाधवि । सप्तदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १७ यस्तुमत्सांश्रमांसाणिभक्षयित्त्वोपसर्पति ।
 अष्टदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १८ जालप्रादंभक्षयित्वायस्तुमांप्रतिपद्यते । ऊनविंशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १९ दीपस्पृष्टगतुयोदेविममकर्मो
 णिकारयेत् । विंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २० श्मशानंयस्तुवैगत्वामामेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २१ पिण्याकं
 मक्षयित्वातुयोमामेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २२ यस्तुवाराहमांसाणिभक्षयित्त्वोपसर्पति । अपराधंत्रयोर्विशंकल्पया
 मिवसुंधरे २३ सुरांपीत्वानुयोमर्त्यः कदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुर्विंशंकल्पयामिवसुंधरे २४ सुक्त्वाकुसुंभशाकंचयस्तुमासुपसर्पति ।
 अपराधंचचविंशंकल्पयामिवसुंधरे २५ परप्रावरणेनैवयस्तुमासुपसर्पति । पण्डितमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २६ नदेवाग्निद्वानिद्वानवाञ्चयस्तुभक्ष
 येत् । सप्तविंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे २७ उपानह्नीचप्रदेतथाचार्यांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुंधरे २८ शरीरंमंडयित्वा
 तुयोमामात्रोतिमाधवि । ऊनविंशापराधंतंस्वधिव्यानीद्विसेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमासुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३०
 गंधपुण्याण्यदत्त्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकविंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महापराधंजानीयाद्वात्रि
 शंतंममत्रिये ३२ ॥ कृष्णाम्हीये प्रकारान्तरेणद्यात्रिशदपराधाः—तिर्यक्सुद्धधरोमूलाद्वाकृत्वादेवतार्चनम् । याचितैःपत्रपुष्पाधैर्यः
 करोतिममार्चनम् । अत्रक्षालितपांदोयःप्रविशेन्ममंदिरम् । ममद्वेरेभिसुखंतावूलंचर्वयेत्क्षयः । ममार्चोमासुरेकालयःकरोतिविमूढधीः ।
 अथैष्णवसपकांत्रयोमद्यंविनियेदयेत् । अथैष्णवेषुपश्यस्तुममपूजांकरोतियः । दिनांतरितपंक्ताञ्चयन्मद्यंविनियेदयेत् । अगौनीचर्भलिसांगो
 मत्पूजांदिदयातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजांविदधातियः । कृत्वाधातननाचम्यतथाप्रावृत्त्यकंचलम् । पीटासनोपविष्टःसन्पूजेद्वानिरासनः ।

मृन्मयेपूपदहनदीपयःकुरुतेर्चने । मत्सूक्तानकुरुतेतंतुपूजाचदामनीम् । मत्सूक्तोशिवद्वेषीशिवभक्तश्चमाद्विपेत् । भूताष्टम्योर्नकुर्वतेनक्तंनहरि
 वासरम् । अपूजयित्वाविभेदशमसंभाव्यकपालिनम् । कुन्दोयत्कर्मकुरुतेत्रिकालार्चनविम्वकृत् । वामहस्तेचमाङ्कित्वास्त्रापयेद्यदिसूढधीः । इति
 प्रकारांतरेणद्वारविंशदपराधाउक्ताः । परवक्ष्य परपरीधानं । कुसुभशुभिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एपुमत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव — संवत्सरस्यमध्ये
 चतीर्थैसूकरकेमम । कृतोपवासःस्नानेनगगायांशुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांथाचैवसापराधःशुचिर्भवेत् । स्नांदेअवंतीखंडे—जागरेद्वाद
 शीरानौपटेपत्तुलसीस्नवम् । द्वाविंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकेशवः । तुलसीस्त्वोवप्रतरत्वेज्ञेयः ।

अथचिह्नविशेषेणशालग्राममूर्तयः । पाद्रे—चक्राकारेणरेखासायत्ररेखामयीभवेत् । ससुदर्शनइत्येवंल्यातःपूजाफलप्रदः । उपर्य
 षड्यचकेद्रेनातिदीर्घमुल्लेपिलम् । मध्येचरेखालवैकासचदामोदरःस्युतः । यस्यदीर्घयुखपूर्वकथितैर्लक्षणैर्युतम् । रेखाथकेशराकारानारसिंहोमतो
 द्विसः । वाराहकृतिराधुप्रश्नकरेखाखलंकृतः । वाराहइतिसप्रोक्तोवामनोचदरोपमः । गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चैर्जनार्दनः । हयग्रीवोयथाद्वारारे
 खाब्जायाशिलाभवेत् । तथासौम्याद्धयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुश्चक्रःसुक्ष्मद्वारोवममालांकितोदरः । लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तियुक्तिफल
 प्रदः । कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः । एवमत्स्याद्यज्ञेयाःशालग्रामामनीषिभिः । अनंतचक्रैर्वहुषिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः । अनंतःसतुवि
 ज्ञेयःसर्वपूजाफलप्रदः । चक्रचकेवलंयनपभेनसहस्युतम् । केवलवतमालाचाहरिर्लक्ष्म्यासहसितः । विदिशुदिशुसर्वसुयस्योर्ध्वदृश्यतेसुखम् ।
 पुरुषोत्तमःसविज्ञेयोभुक्तियुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिगंशालग्रामसमुद्भवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांब्यपोहति । आरक्तंपद्मनाभाख्यंपद्म
 च्छनसमन्वितम् । तुलसापूजयेन्नित्यंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत् । वामपार्श्वेत्थात्रेरेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता ।
 याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । नारदः—द्वारदेशेसमेचकेदृश्येतेनांतरीयके । वासुदेवःसविज्ञेय शुक्लामध्यातिशोभनः । नानाव

नोत्तनः स्यात्प्राग्गोत्रनिदिताः । अनेरुमूर्तिमयुक्तः सर्वकामफलप्रदः । प्रयुक्तः सुस्मयकस्तुपीतदीप्तिस्तथैव च । शिखरं छत्रपद्मकुलं दीर्घाकारं
 युजन् । अत्रिगुणस्तुभीः प्रयोः तुल्यं तुल्यं प्रष्टुपद्येन लोहितम् । शिवनाभिरिति ल्यात्तं यत्र देवेशे व्यवस्थितम् । तच्छेव
 विष्णुर्भीर्दिग्गन्धर्वानुभ्रमम् । नाभीक्षिणेन युक्ता वागर्तेन च तथा पुनः । शिवनाभिरिति ल्याता मुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रं तु गर्तस्थापना
 भ्रंश्रिगुण्ये । गार्भेदेन मंथे धृतिगंश्रिभयंश्रुयम् । तस्माच्च द्वास्तिक्षेत्रे पूजयेच्छंकराच्युती । पांचजन्यां कितायतुपद्येन गद्यायुता । तत्र
 भीः अत्रर्क्षिभेः गदागर्भमादिशेत् । शालग्रामययीगुद्राग्भक्षितायत्र कुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिक्यं समंताद्योवनत्रयम् । एकगूर्तेनैव पूज्या
 गृह्णित्वा रूदिभिरुक्ता । अनेरुमूर्तिमयस्तामवेकामफलप्रदा । अन्येऽपि देवाग्रं गौरीवाज्ञोक्ताः । गोविंदराजीपेस्कां दे—स्त्रिगधासिद्धिकरी
 मंभूरुक्ता शीर्दितापि । पांडुप्रासाददहनीभीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशेते लक्ष्मीरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगदानिलं वक्रादारिद्र्यदा
 यिता । कुमराभानुभिंप्रधानाभिर्दीर्घेव च । यदुपक्रा गुलं विनापदुपक्रा । अन्यथात्र विक्रमानंतपूजाविरुध्यते । यथायथाशिलासूक्ष्मात्
 दायायमदृग्दृग् । तयाचामलानुहृत्पादुह्माचातीषसामवेत् । तस्यामेव शिलायां तु श्रियासहस्रेद्धरिः । कपिलो नारसिंहश्च पशुचक्रः सुशोभनः ।
 मयः पर्येनैत्यग्न्युपव्यापिदोषरेत् । इदं रक्तमपरम् । निष्कामेन शालिग्रामशिलामात्रं पूज्यम् । यैकेचिद्यैव पापाणां विष्णुचक्रेण मुद्रिताः ।
 त्तांदां नमोऽनमुष्येते मंभ्रिर्क्षिभीनियाराभात् । रांडितं बुद्धितं मंभ्रं पार्थे भिन्नं भुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतं शैलेन्दोपावहं नहीति पाद्मोक्तेः ।
 शालग्रामश्रिगन्धर्वात्तुभीयामथकेऽतिथाराहाय । यतुलभं मंभ्रं न पूजयेदिति वलमंलमचक्रम् । मंभ्रमक्षयकम् । चक्रेतरप्रदेशमक्षयस्यापि पू
 ज्यम् । त्रिगन्धर्वीस्याग्नेरुक्तापकस्तीजनार्दनइति विष्णुपुराणे चकरूपेण हरिसाक्षिच्योक्तेः ।

पुराणशास्त्रप्राममंल्लगोक्ता हेमाद्रौ । मालाम्येति कथित् । ततः कागनाश्रवणात् । मानसो ह्यासे पाद्मवाराहयोः—यः पुनः

पूजयेन्नक्त्याशालग्रामशिलाशतम् । उपित्वासहस्रलोकैकनवतीहजायते । शिलाद्वादशभौवेश्यशालग्रामसमुद्रवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य
 पुण्यं वदामि । कोटिद्वादशकित्तौस्तु पूजिते खर्णपंकजैः । यत्साद्वादशकल्पेपुदिनेनैकेनतद्भवेत् । स्कांदे—प्रत्यहंद्वादशशिलाःशालग्रामस्ययो
 धयेत् । द्वादशवत्याःशिलायुक्ताःसर्वकुठमहीयते । लिंगे—सतोवह्नीरचंयतिशालग्रामशिलास्तुयः । नहिवह्नादयोदेवाःसख्यांजानति
 ताकले । स्मृत्यंतरे—शालग्रामाःसमा पूज्याविपमानकदाचन । समेगुनद्वयं पूज्यं विपमेवैकएवहि । विपमेवैकएवेज्यःसमेद्वेपद्वि
 वर्जयेत् । प्रयोगपारिजातेस्कांदे—एवंलक्षणसंपन्नामध्यमायाचित्ताधमा । उत्तमासातुविज्ञेयापारंपर्यक्रमगता । फलपुण्यैश्चतत्स्थानंशा
 लग्रामोन्नसंदरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्थोयममदेद्विगुरुत्तम । इत्युक्तत्वापादयोःपुण्यं दत्त्वाचप्रणिपत्यच । गुरुःपुण्यफलैःसार्धं गृहीत्वापूजितंहरिम् ।
 दत्त्वापुण्यांजलिभृशान्छांतिरस्तुशिवत्विति । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तुमूल्यंयःकुरुतेनरः । विभ्रताचागुभंताचयःपरीक्षानुमोदकः । सर्वेते
 नरकंयातियावदाप्तसंश्लेषम् । त्याज्याःशिलाउक्तास्तत्रैव—तिर्यक्चक्रापारित्याज्यावद्धचक्रातयैवच । नूरापिसंपरित्याज्यास्फोटाख्यैश्च
 धैवच । कुरुषानिष्ठुरास्वाचकरालविकरालिका । कपिलोवेपमानाचवृत्तास्याकर्तुंरातथा । आसनेचलनामग्रामहास्थूलाविगर्हिता । आस
 नेसुष्टिरसास्तुचक्रैकेनसंयुता । दर्दुरावदुश्चक्राचलत्रक्राम्यधोमुखी । छिद्रादग्धासुराकाचवृहश्चक्रातिभीपणा । वहुरेखासमायुक्ताभ
 मचक्रानयैवच । दीर्घचक्रापारित्याज्याशुष्ठचक्राविशेषतः । मस्तकास्याह्यचक्राचवर्षाक्षेताःसदाबुधैः । कूरदंष्ट्रासमायुक्तास्फोटाखुदुदस
 युता । वचिरान्धुक्तांयातियसालिसंतुचंदनम् ॥ इति ॥

अथद्वारयतीचक्रमहिमा । प्रह्लादसंहितायांहलायुधेच—शालग्रामशिलायत्रयद्वादशतीशिला । उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्त
 ॥ त्रसंग्रहः । शिलेनिद्रियेपोक्तैर्नांलिचक्राणांपूज्यता । प्रयोगपारिजातेस्कांदे—सबत्सरंतुयःकुर्यात्पूज्यास्पर्शनदर्शने । विनासांब्येनयो

नैनमुच्यतेनात्रसंशयः । चन्द्रसंख्यायास्तद्वाभानिमह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्गोत्र्यालक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोना
 मचतुर्भिश्चजनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवः स्यात्पद्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्वलदेवश्चषष्ठाभिःपुरुषोत्तमः । नवमिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशसूर्तिकः ।
 एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वाद्दशदशालकः । अत ऊर्ध्वपरमत्सप्तसुखं च्छतिपूजितः । अग्निपुराणे—चक्रैर्द्वादशभिर्भुक्तोहृषीकेशउदाहृतः ।
 अत ऊर्ध्वमंततः स्यात्पूजितोऽंतकामदः । श्वेताः शिग्धाः शिलाः पूज्याश्चिच्छद्राश्चसुसंयताः । सुखदाः समचक्राश्चविपमाहुः खदाः स्मृताः ।
 सुदर्शनाद्यास्तुशिलाः पूजिताः सर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । गालवः—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । प्रह्लादसंहितायाम्—
 कृष्णाश्वत्थुप्रदानिलंकरिपलाचभयावहा । रोगार्तिकर्जुरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्रामावित्तनाशायभग्नभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिको
 पाचतथाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतिर्यातुपूज्यास्तानभवंतिहि । एकचक्रविपयेविशेषोपचक्रस्तत्रैव—एकचक्रेश्विशेषोस्वितंविशेषंतुव
 च्यहम् । शृङ्खनीलतथारक्तद्विवर्णचत्रिवर्णकम् । यबेकचक्रेस्तुरेवतेपांसंज्ञानिवोधमे । पुंडरीकः प्रलंबभ्रोरामोवैकुण्ठएवच । विष्वक्सेनइतिब्रह्मन्
 तेषांपूजाफलशुभु । गोक्षयुस्तुंविवादंचदोरिश्चभक्षवंतथा । पाद्मवाराहयोः—द्वेचक्रेद्धारकायास्तुनार्च्यसूर्यद्वयंतथा । विष्णुधर्म—
 चक्रांकमिषुनंपूष्यंनैकंचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कां दे—शालग्रामोद्भवोदेवोयत्रद्वारवर्तीभवः । उभयोः स्नानतोयेनब्रह्महत्यानिवर्तते । हेमाद्रौस्कां दे—कुंकुमंच
 दनंपनवैधंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालसतीर्णकोटिश्रुताधिकम् । पाद्मे—सस्नातः सर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः । शालग्रामशिलातोयैर्योभि
 र्पेकंममाचरेत् । गौतमांवरीपसंवादे—हरेः स्नानीयशेषंतुजलयस्रोदरे स्थितम् । अंवरीपत्रणम्योच्चैः पादपांसुप्रगृह्यताम् । अन्यप्रभृत्तिपापा
 नांप्रायश्चित्तयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिषेव्यताम् । येतुद्वादयल्पत्वेतीर्थपानाभ्रानाभ्रोजनस्थानीयंतन्मत्वोपवासदिनेश्राद्धादे

ध्यप्रोक्तश्चेच्छ्रुतिप्रांताः । तस्यशरीरञ्छुद्धार्थत्वात् । गारुडे—जलनयेपांतुलसीविमिश्रपादोदकं कश्चिदालासमुद्भवम् । नित्यं निसंध्यं ह्यवतेहगा
 प्रंसर्गैर्द्रोपधर्महिष्कृतानराः । अग्निक्रमदीपे—सूतकेसूतकेवापिआशौचनैवविद्यते । येषांपादोदकंमूढिप्राशनयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्ये
 हदीयतेपादयोर्जलम् । सोपित्तदतिमासोतिसदाचारैर्धहिष्कृतः । धाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे शूद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् ।
 अत्रकेचिच्छालग्रामोदकेमेवग्राह्यंनचक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिविग्रहे । इतिश्रुत्सिंहपुराणात् । शालग्रा
 मशिलातोयमस्थिचकशिलाजलम् । मिश्रितंतत्पिबेद्यस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्रांकितोदेहोभवसेवनसंशयः । तीर्थपानचिधिर्गारुडे—
 शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमल्लके । प्रक्षेपणप्रकुर्वीतत्रबहल्यासमंसृजतम् । शालग्रामशिलातीर्थपिबेत्तोर्यंकरेणतु । अज्ञानादैर्द्वंश्रोक्तज्ञाना
 दन्दंसमापरेत् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाकोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपापंभूमौविंदुनिपातनात् । भक्तिकंचद्रोपये—आयसेचतथाकां
 खेकाष्ठेवालाडुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकेकृत्वामुखेक्षिपेत् । अदत्त्वातुपिबेत्तोर्यैरेवेनकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्त्वानोत्तरंचजलपानंनकार्य
 मित्यर्थः । चित्रपादोदकग्रहणमुक्तंकाशीखंडे—निःस्पृहाःसोमपायैवैविप्रपादोदपाश्रये । तएतेमस्त्रियामक्तास्त्यक्ततीर्थप्रतिग्रहाः ।
 अद्वाचीजोविप्रपादांडुसिक्तइति । तत्रपूर्वविप्रपादोदकंग्राह्यं ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । श्कांदे—कृत्वापादोदकंशंखैवेष्यवानांम
 क्षात्मनाम् । यददातितिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । ग्रहणमंत्रोहलायुधे—अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकं
 पीत्वाशिरसाचारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजराजमहृष्यभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचारलेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तनाधिकारिणआह पंद्रिकार्यांसंवर्तः—तत.पंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहाहानंतरमित्तिमदनपा
 रिजातः । शौरः—पंचयज्ञविधानंचण्डीयज्ञंनहापयेत् । अद्रस्थाय्यधिकारइत्युक्तश्राक् । नास्तिस्त्रीणांघृग्न्यश्नइतिपाशुचल्वक्योक्तेः,

नशीलुपुयात्रागुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च क्षीणानाधिकारः । यदुस्सृत्वर्थसारे—क्षीवालशकारयेदितितद्विधवापरम् । यदपिल्लुत्ति
सारे—यातकोमस्यचापिपृथक्त्वैश्वदेवंकुर्वीदिति । तत्र । वैक्षेणवर्तयेन्निलमितिमन्त्रेत्तर्जस्यचारिणःपाक्ताभावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीति
पदश्रयणाथ नत्वेनमग्निहृदधनवलिहरणयोर्निधुंज्यादिति । शौनकः—ज्ञातकेनापितत्कार्यंपृथक्पाकोभवेद्यदि । वागप्रस्थस्याप्यधिकारः ।
अत्र वैश्वदेवमठुलैयथादंडंकुर्वानधिकइतिविशियेत्केननेरव्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्राताथवापत्नीशिव्योदासोवलिहरेत् । मदनरत्ने-
ऽग्निः—पुत्रोभ्राताथनाऋत्विक्शिव्यश्चशुभ्रमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदद्यास्तोषलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोबलावेवप्रतिनिधिरिति
मदनरत्ने । षलिपदंश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्पृशन्द्विजः । सूतकाधिस्त्वशुद्धालानकुर्वीन्नचका
र्येदिति दोमोपीतिचंद्रिका । एतत्रवासादिपरमिति षंद्रिकाममदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यस्सामिकपरमित्याचारादर्शः । नक्षी
लुपुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीवलिकुर्वीन्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंवलिहरेदितिमनुस्मृतेशुलक्षणत्वात्पत्न्या
श्रपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसादास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयंत्वैतान्यान्यावद्गृहेयसन्वलिहरेदपिवान्योभ्रास्रणइति गोभिलोक्तेः ।
निरमेस्तुसादासकृत् ऋत्वमेवैश्वदेवइत्याचारादर्शः । वीधायनः—श्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविद्यते । पंचानामहताभेपांसयज्ञैःसहग
च्छति । ग्रामेकुस्तेनैतद्यदन्नमुपप्यते । नचेदुत्पद्यतेस्तुअद्विरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—मातृणामविभक्तानामेकोयमः
प्रार्तते । त्रिगोमतिपमोपिभवेत्तेपांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःसूर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेस्वादुमुतंकृत्वाज्येष्ठेनै
चतुपरकृतम् । इत्येणचानिमत्केनसर्वैरेवकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्यागृहेगृहे । आश्वला
यनः—वसतामेरुपाकेनत्रिभक्तानामपिप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कर्त्याद्वाग्यसुपूर्वकान् । वाग्यसुपूर्वकानित्यतद्गुणसंविशानोचदुग्नीहिः ।

अतएव चतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकथित् । तत्र अस्यविभक्ताविभक्तससाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं
 कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंश्लेष्येकेनापि कृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभ्ये
 दापतिः । वसतामित्येनेनबहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेनबहुधाश्रंपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्वलितंत्रकुर्वतितिगोभिलोक्तेश्च ।
 यत्विभक्तसआत्रिकारेगोभिलः—यस्यत्वेपामशतत्रिसिद्धेत्सतियुक्तमशौकृत्वाश्रंभ्राह्मणायदत्वाभुञ्जीतेतितत्कनिष्ठआतुःकदाचित्पाकभेदे
 न्येयमितिष्टधीचंद्रः । निद्युक्तंभोज्यगन्नं । अशौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्टेनकृतेवैश्वदेवेपश्चात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वे
 वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तृष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा
 पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । आट्टणामविभक्ता
 नांपृशपाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धं कुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचेदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड
 प्रमाणकम् । अन्नमभौसंप्रहत्किल्विपातुप्रमुच्यते इतिजीवत्पितृकनिर्णये कुक्कुटांडप्रमाणाश्रंप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव
 विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रसुरार्चाचसंध्यामित्यंपृथगभवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्व
 लायनोक्तेः । यत्तु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनभेकमिति तत्रदेवार्चनवैश्वदेवइतिपृष्टधीचंद्रः । आट्टणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवे
 द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धं कुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचेदंनिर्मूलं । एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचयेनविभक्तानामपि
 पाकभेदंपचयन्नभेदानुत्तरविभक्तानामपिपाकभेदंपचयन्नभेदेत्केत्वन्वय्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैकपचयज्ञाभेदानुष्ठानेप्रयोच्चकत्वात्पूर्वोक्तवचननि
 चयप्रितोपायानाथ । यत्वेकेनापीतितत्यास्मभेदेइतिप्रयंप्रतीकः । पृथ्यदेवताम्पृतिभेदेइतिवचनम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तत्रनिरग्निनाग्नित्वाद्बोत्तरं सकार्यः । दद्यादहरहः श्राद्धं ० इत्युक्तत्वावैश्वदेवश्च शृद्धेभौविधिपूर्वकमिति मनूक्तेः ।
 पितृन्मोथमनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजइति कालायायेन श्राद्धोत्तरं मनुष्ययज्ञोत्तरे वैश्वदेवोत्तरं नित्यश्राद्धमिति पक्षद्वयं चंद्रोदये उक्तं । आहिता
 ग्निना श्राद्धात्प्राक्कार्यं दत्तुं मदनरत्ने । श्राद्धांतरे तुष्टुद्वैतसः—पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोत्येति । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं पिष्ट
 णानोपतिष्ठते । एतदनमिकपम् । श्राद्धात्प्रागेव कूर्वीति वैश्वदेवं च सामिकः । एकादशाहिकं भुत्वा तनखेत द्विधीयते इति । एकादशाहिकपदं प्रे
 तश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्ने मह्युचपरिशिष्टे । सातोमिरनमिश्रामौकरणोत्तरं प्राक्षणविसर्गोत्तरं वा कुर्यात् । आद्यउक्तो हेमाद्रौ
 ब्रह्माण्डे—वैश्वदेवाहुतेरावर्षाग्नाक्षणभोजनात् । सुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धं कृत्वा तु तस्सुतम् । श्राद्धं प्रक्रम्य मनुः—ततो गृ
 ह्णतु कुर्यादिति पर्मो व्यवस्थितः । बलिपदं वैश्वदेवोपलक्षणार्थमिति तु कर्कः । काकादिबलिपरमिति दिवोदासः । विकिरमित्यन्ये । द्विती
 यउक्तो हेमाद्रौ भविष्ये—पितृन्संतर्प्य विधिवद्द्विदद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ग्राहणवाचनम् । बलियेथमिदग्धा इति दी
 यमानम् । तृतीयोप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वा श्राद्धं महावाहो ग्राहणांश्च विगृह्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप । एतदनमिपरम् ।
 यदा श्राद्धं पितुः कथित्कृतुं मिच्छस्यन्नमिमान् । वैश्वदेवं तदा कुर्यात्किंचित्ते श्राद्धकर्मणि । वृद्धावदौक्षये चान्ते मध्ये बुद्धतिपार्वणे । एकोद्विष्टतया चां
 ते वैश्वदेवो निधीयत इति हेमाद्रौ स्मृतिसारात् । मेधातिथिरप्येवं । वृत्तिकृता विसर्जनंतं श्राद्धमुक्त्वा उच्छेषणं त्विति मनुवाक्यो
 दाहरणाद्दृष्टानां श्राद्धांतरे एव वैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तु च्छालाया मुक्तलच्छालीयपरइति बोपदेवः । स्मृतिसारे—बलिकारादयो पियदुस्तु
 त्युक्तत्वात्सर्वेषां पितृवैश्वदेवइति मेनिरे । साम्रितैस्तिरीयाणां तु सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावंते चेति सुदर्शनभाष्ये दिवोदासी
 ये स्मृतिः—याहुपाः सामगाः पूर्वमथ्ये श्राद्धं तु वदुचाः । अथर्चापाकरोपेण वैश्वदेवे विधिः स्मृतः । याहुपतामगौसाग्नी । इतरौ निरग्नी । सर्वशास्त्रि

नामनमिकानामपि प्रागेवेति दिवो दासः । तत्र पिंडदानात्पूर्ववैश्वदेवपक्षेभिन्नः । पितृपाकांत्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं पितृ
पांनोपतिष्ठत इति पैठीनसि स्मृततेः । पितृसधश्चापि ङदानात् । श्राद्धोत्तरंतु श्राद्धशेषेण पाकांतरेण च—श्राद्धं निर्बल्यं विधिवद् वैश्वदेवा
दिकंततः । कुर्याद्भिक्षांततो दद्याद्धंतकारादिकंतत इति पैठीनसि स्मृततेः । द्वितीयस्ततः शब्दः श्राद्धशेषपरइति हेमाद्रिः । नित्यश्रा
द्धंतु श्राद्धशेषेण पाकांतरेण वा । ततो नित्यक्रियांकुर्यात्त्रोजयेचततोऽतिथीन् । पृथक्पाकेन नैस्यकमिति हेमाद्रौ मारुकेड्यपुराणात् ।
एकादशाहश्राद्धे तु पृथक्पाकेनैव । एकोद्विष्टुशेषेण ब्राह्मणेभ्यश्चात्स्वजेदिति देवलोक्तेः । एकोद्विष्टमहैकोद्विष्टमिति हेमाद्रिः । दार्शवैश्वदेव
योरेकः पाकइति रुरुहरिहरी । तत्र । पित्रर्थनिर्वपेत्पाकं वैश्वदेवायार्थमेव च । वैश्वदेवो न पित्रर्थनदाशं वैश्वदेविकम् । दार्शवशब्देन तद्विकृतयो
युगादिमन्वाद्यइति हेमाद्रिः ॥ ॥

अथपाकः । सस्यंपल्ययाकार्यः । आश्रमधर्मविरोधेन तदुलान्वाप्नात. पश्यैदद्यात्स्वयं वाधिश्रयेदिति चंद्रिकायां शंखलिखितोक्तेः ।
आपस्तंभः—आर्याप्रयतार्थैश्वदेवान्नकर्तारइति छंदोगपरिशिष्टे । पत्नीभूतश्रवचनेयद्यसंनिहिता भवेत् । रजोरागादिनातत्र कथं कुर्यात्तिया
द्विराः । महानसेन वा कुर्यात्सर्णतिंत्रवाचयेत् । प्रणवाद्यपि वा कुर्यात्कालायनवचयेत् । शातातपः—नैघार्थपृथग्भांडेह्यतापत्नीपचेत्तथा ।
वैश्वदेवायंमन्वस्मिन्व्यंजनानि पृथक्पृथक् । एकस्मिन्वाप्यशक्तौ चैत्पूर्वविष्णुनिर्देनम् । वैश्वदेवंततः शिष्टाह्मसास्यवचनं यथा । विष्णुपदं यजनी
योपलक्षणमिति श्रुः-नीचंद्रः । माधवीयेपिनारसिंहकौर्मयोः—पौत्रेण च युक्तेन ततोऽपि पुंसमर्चयेत् । वैश्वदेवंततः कुर्याद्द्विलिखितं यत्र च ।
चंद्रिका माधवभागचतुर्तीकासु चैवं । इदं वदुचिन्नपरम् । तमेव वैश्वदेवशेषेण कुर्यात्प्राप्त्यशेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति यस्तु च परिशिष्टात् ।
केचित्सर्वतुर्पुत्रदिति मारुकेड्यपुराणात् देवजादीनामेकपाकइति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु सर्वेषां पृथक्पाकः । पितृयज्ञम्ययापृथक्पाक

इत्युक्तम् । मनुः—बीबाहिकेनो कुर्यात्तगाक्षिकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानं च परिक्रिदैर्नदिगीमपि । काशीखंडेष्वेवम् । मदनरत्ने परि
 शिष्टे—प्रामेदाहिताग्निश्रेत्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नीभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रैव । शान्तातपः—लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेज
 लेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यः पंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्निसंभवेभूम्यादावितिबृद्धपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्यतथाचावसंय
 म्य । यस्मिन्नग्नौपचेदशंतग्रहोमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमित्तिचंद्रिका । आपस्तंबः—औपासनेपचनेवापङ्क्तिराद्यैः प्रतिग्रंथं हस्तेनलु
 द्धुयादिति । पचनः सर्वाधानिपरदस्युक्तं द्वाप्ये अंगिराः—शालात्रौतुपचेदत्रं लौकिकेवापिनिलभाः । माधवीयेदेवलः—चांडालात्रे
 र्मेप्यापेः सृतिस्त्रमेधकहिंचित् । पतितान्नेद्यतान्नेद्यैर्ग्रहणंस्तस्य । अत्रयंनिष्कर्षः—आपस्तंबस्यस्मार्ते लौकिकेवापिपाकेस्मार्ते एवहोम
 मदनगोलीकृते । षट्पचस्तुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशान्तरस्थितौवाशाकलहोमः । छंदोगानामन्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षे विशेषः कर्ममदीये—शतहोमं च निर्धत्यसमुद्धृतशतम् । शेषं महानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचारेत् । तमग्निपुनराह
 लशालात्प्रोवेवनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतंत्रितः । तद्रेणवैश्वदेवो लौकिकेनोकार्यइत्यपरार्कमेधातिथिः—शुद्धाचारशि
 रोमणौतु शैवर्षिणानामग्न्यभावेजलादेरुक्तत्वाच्छुद्धस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंप्रातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्योवलिकर्मच ।
 अनशताग्निमतमन्यथा किल्बिषीभेदित्तिचंद्रिकायां कात्यायनोक्तेः । प्रातः शुद्धोमध्याह्नपरः । पूर्वोद्धोवैदेवानामध्याह्नोमनुप्याणामि
 निधुनेः । अनशताग्नीस्युक्तेरेकादश्यादावपिपंचेदंकार्यमिति नारायणवृत्तिः । इदमपिबहुचपरम् । अन्येषांतुतंडुलादिनातदभावेज
 लेन । नचेदुत्सपतेतंतु अद्विरेतान्समापयेदितिचोपायनोक्तेः । दधिघृतादितुबहुचान्यपरम् । पक्वभावेप्रवासेचतंडुलानोपधीस्तथा । दद्या
 रथिष्टं यत्किं दण्डफलानिच । योजयेद्वयञ्चदौजलेवपसुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वभावावइतिशुद्धोपवासपरमितिचंद्रोदयः ।

शुद्धलघनेनैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशुद्धस्यत्किञ्चाद्रिक्कंप्रतिशुद्धते । तत्सर्वभोजनायालंनित्येनैगित्तिकेनचेतिषट्त्रिंशन्मतात् ।
 शुद्धपराशरः—शुद्ध्यात्सर्पिपाभ्यंकांभ्येनपयसापिवा । ऋतेनगोविकारेणतिलतैलेनवापुनः । संप्रोक्ष्यपयसावापिनानक्तंशुहुयादपि ।
 अस्त्रेहापवगोधूमशालयोहवनीयकाः । इति ।

धैश्वदेचेनिपिद्धद्रव्यमुक्तंकाशीखंडे—निष्पावान्कोद्रवान्पाक्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्कचपक्कात्रसर्वलवणयुक्त्यजेत् ।
 आदकीचमसूतंश्वर्तुलान्धदरांस्तथा । शुक्लशेषपर्युपित्तैश्वदेवेविवर्जयेत् । निष्पावा वहाः । आपस्तंबः—नक्षारलवणहोमोविघते
 तथापराजसंशुष्टयेति । क्षारलवणमूपरलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—शुद्ध्यात्सर्पिपाभ्यंक्तैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—
 तिलमुद्गास्तेशिब्यंससेगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यं चशमीधान्यंतथार्षेयंमूलंक्षारगणःस्युतः । शुहुयाब्जंजनक्षारवर्ज्यं
 मत्तंहुताग्ने । व्यंजननिपेधोहविःपरःकेवलव्यंजनपरोवा । हविष्यव्यंजनान्वितैःपूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशत्तिमते—
 पयोदधिघृतैःकुर्याद्वैश्वदेवंशुषेणतु । हस्तेनात्रादिभिःकुर्यादद्रिंरंजलिनाजले । अत्रमूसंस्कारादिनभवतीतिवृत्तिःकर्कश्च । मार्कंडेये—
 सपूयेत्तोषद्विदद्याबाहुतयःकृमात् । हविःपरिमाणमुक्तंप्राक् । चंद्रोदयेस्मृतिः—उत्तानेनतुहस्तेनअंगुष्ठोत्प्रेणपीडितम् । सह
 तांगुलिपाणिस्तुवाग्यतोशुहुयाद्द्विविः । बह्वृचपरिशिष्टे—नात्रपांक्तवंतंसिद्धहविष्यमंधिश्रित्याद्भिःप्रोक्ष्योदगुद्वास्त्राग्निःप्रत्यग्रदर्शेषुनिधायस
 व्यपाणितलंहृदयेन्यससकृदवादायशुहुयादेतचपरिसमुद्घापयुक्ष्यपर्युद्धनोक्षणेअपिवा नकुर्वतीति । शौनकाः—प्रियाविभज्यसिद्धांत्रिःप्रो

१ पाठान्तरस्यात्परिहृत्स्विति । २ अग्निधित्वात्प्रोक्ष्येति ।

इत्युत्तःस्थितम् । काशीखण्डे—प्रष्टोदिवीतिमंत्रेणपयुक्षणमथाचरेत् । एषोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्द्विचसंतुंत्वम् । तथादेवकृतस्याद्याखुडु
 पाचपडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकां चतयास्विष्टकृदाहुतिम् । अग्निः—साग्निकःपितृयज्ञाद्याद्वलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतयेणेणवर्लिका
 कर्त्तव्येत् । नरयज्ञादतेनास्तिनिरग्नेस्तुमहाभारतः । हुत्वाकाकबलिरेव । बसिष्ठः—अनग्निकस्तुयोविप्रःसोऽनंब्याहृतिभिःस्वयम् ।
 हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टाभूतबलिहरेत् । न्यासः—शाकलेनविधानेनखुडुयाह्नौकिकेऽनले । ध्यस्ताभिश्चब्याहृतिभिःसमस्ताभिस्ततःपरम् ।
 पद्भिर्देवकृतस्येतिमंत्रवद्विपर्यथाक्रमम् । अयंविधिःकातीयपरइतिकेचित् । निरग्नेरेपितससुत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभद्रीययोस्तुव्या
 हृतिभिर्यस्तसमस्ताभिर्हुत्वाहृदियुक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृधेघ्नौविधिपूर्वकम् । आभ्यःकुर्यादेवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् ।
 अग्नेःसोमस्यचैवादीतयोर्धैर्वसमस्तयोः । विश्वेषांचैवेवानां धन्वंतरयएवच । कुहैचैवानुमलैचप्रजापतयएवच । सहधावापृथिव्योश्चतथा
 स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निदोवंचकुर्यात्प्राग्ब्रह्मणेततः । प्रजापतिसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृधेभ्यःकश्यपा
 यायततोनुमतयेरुमात् । अयमेवंवैश्वदेवःशुद्रस्येतिशुद्राचारशिरोमणिः । मनुक्तइतिकौमुदीराघवानंदत्तीर्थीच । शुद्रस्यशाक
 लमंत्रोक्तेरवतानाज्ञाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैःस्वयंजेतेलेकेइतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पःशुद्रस्येतिहरिहरः । पाकयज्ञाः
 प्रयोगगपारिजातेहेमाद्रीच । आसुरेभ्यःप्रहीणेभ्यःशिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंतस्तुर्यांश्चाद्दार्थयच्चपच्यते । इति ।

अपभ्रूतयज्ञः । मनुः—एवंसन्त्यगधर्हिर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्पतीदुम्यःसानुगेभ्योबलिहरेत् । मरुद्भ्यइतिदुद्रादिहरेद
 प्सद्भ्यइत्यपि । वनस्पतिभ्यइत्येवंमुसलोद्भुखलेहरेत् । उच्छीर्षकेथ्रैयैकुर्याद्भद्रकालैस्तुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यास्तुवास्तुमध्येबलिहरेत् ।

१ संवत्तमितिपाठः । २ अग्नीरोमान्याभिति । ३ अमयेस्विष्टकृतेसाहेति ।

विधेभ्योऽपि लोपलिङ्गाकाश्रुतिक्षेपेत् । दिवाचारिभ्यो नक्तुनक्तचारिभ्य एव च । षष्ठ्वास्तु निरुधीतषल्लिप्तर्वाबुगूत्तये । पितृभ्यो षल्लिङ्गोऽप्युस
 र्दक्षिणतोऽहरेत् । शुनां च पतितानां च षपचां पायरो गिणाम् । चायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेदुषि । सायत्वन्नस्य सिद्धस्य स्यस्य गंगं षल्लिङ्गहरेत् ।
 वैश्वदेवहिना मीतस्त्रायश्रूता विधीयते । यजमानतसु ग्रादीनामसन्निधौ षली षल्लिङ्गहरेत् । दितिकल्पतरुः । दंष्ट्रच्युसलोत्तरालयोः । गुसलोत्तराले क्षि
 ष्णतौ षल्लिङ्गिरिति स्वयं नारायणः । युक्तचैतदेवलाघवात् । गुसलोत्तरालोद्देश्यत्वात्प्रयुद्धे रय षल्लिङ्गेष विधेर्वल्लिङ्गयमिति मेधातिथिः ।
 उदरुत्तले रुच्यन निर्देशादितरेतरयोगः । द्बद्धे द्विवचनापत्तेः समादादद्वाश्रयणे नमुसल्युक्तुत्तरालमिति वा समासाश्रयणे न गुरालयुक्तुत्तर
 लमिते कत्वम् । उर्ध्वर्षिक शय्याशिरः यास्तु शिरोवा । पादतः शय्याया वास्तोर्वा । षष्ठ्वास्तुपरिष्टद्वमिति मेधातिथिः । पश्चाद्गृहकाश्री
 मन्डे । निर्णेचनोदकात्तुपानन्यां (१) यक्ष्मणेऽप्येत् । कात्यायनः—अयुर्व्येनमइलेवं षलिदानविधीयते । स्वधाकारः पितृणां च एत
 कारोऽनुष्णः । नारायणघृत्तौ तु षलिदाने स्वाहाकार उक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्य गइलेव । आशार्कः—स्वधाकारेण निनेयेत्पितृभ्य
 ष्मिन्तः सदा । तदप्येकेन मस्कारकुर्वतेनेति गीतम् । तत्रनेत्यर्थः । मार्कण्डेये—स्वधानमइतिषुक्त्वापितृभ्यश्चापि दक्षिणे । हुतावशेषमन्नं ये
 तोयदयापयातिथि । चिष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेष्ट्वीपर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः । दारेधातुर्भिधातुश्चमध्ये च ग्रहणक्षिपेत् । गृहस्य पुष्पने
 च दिग्देवानां च मेष्ठु । इंद्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेदवे । आय्यादियुजुषो दद्याद्दुतशेषेणाल्मकं षलिम् । प्रागुत्तरे च दिग्भागेष्वन्वतरि षलिभ्युभः ।
 चायन्नां यत्रेदिशुसमस्त्रासुततोदिशम् । ब्रह्मणे चांतरिक्षाय वायवे च क्षिपेद्वलिम् । निशेदेवानिश्च गृतांस्ततोर्षिश्चपतीन्पितृन् । यक्ष्माणं च तसु षि
 रयसि दद्याद्गोश्वर । ततो न्यदन्नमादाय मृगिभागे शुचीबुध । दद्यादशेषमृगेष्वेच्छया तल्पमाहितः । देवामनुयाप्य षवोययांसि सिद्धाथय
 क्षीरं देवैस्त्वभ्याः । प्रेतः पिशाचान्तर समस्त्रायै चान्नमिच्छति मया प्रदत्तम् । पिपीलिङ्गाः क्षीरतगतायाः शुभ्रिता रुर्ध्वनिभं भयदाः । प्रयात्त

तेषु सिद्धिमया संतेभ्यो विष्टं सुखिनो गवंतु । येषां न मातानपि तानं वंधुर्न चाश्रयसिद्धिर्न तथान्यदस्ति । तस्माद्दहं भूतनिकायभूतमंत्रं ग्रयच्छामि म
 वायतेषाम् । चतुर्दशोन्मूतगणोपियस्तु तत्र स्थिता ये खिलभूतसंघाः । तृस्यर्थं मंत्रं हि मया विष्टं तेषामिदं तेषु दिता मवंतु । इत्युच्चार्य नरोदयाद् ब्र
 श्रद्धासमन्वितः । सुविमलोपकाराय गृहीतसर्वाश्रयो यतः । श्चचांडालविहंगानां सुविदधास्तोनरः । ये धान्येषु पतिताः केचिदपुत्राभुविमानवाः ।
 इदमेव बलिदानं शूद्रसेस्युक्तं शूद्राचारशिरोमणौ स्मृतिकौमुद्यां च ।

बलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—वलीनां देशस्य संस्कारो हस्तेन परिसृज्या बोध्यन्पुष्यचेति । छंदोगपरिशिष्टे—नावराध्यां बलयो
 मवंति महामार्गं श्रवणप्रमाणात् । एकत्र चेद्विकृष्टा मवंति इतरेतरमसंस्काराश्चेदिति । नानास्थानेषु बलिदानासंभवे अतिकृष्टा अव्यवहिताः ।
 शौनकः—वदरीफलमावाह्नमंगुल्यश्रैर्विनिक्षिपेत् । बलिहरणे चिशेषो बहूचपरिशिष्टे—अथ गृहबलिदेवतानां कीर्तयिष्यामो यत्र
 यत्र वसंति ताः । द्वारे पितामहं विद्यालक्ष्मीकेतु उमापतिम् । आग्नेव्यामित्ये प्रदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेव्यां बलभद्रं च यमं विष्णुं च दक्षिणे ।
 नैऋत्यां स्कंदं च रुरीं सोमं सूर्यं च पश्चिमे । वायव्यामश्विनी । वसवः सौम्यां । रुद्रं ईशान्यां । नैऋत्यां स्कंदं । वरुणसोमौ पश्चिमे । सूर्यो वायव्यामि
 त्यर्थः । नक्षत्रेण दुग्धाः पूर्वादिशमाश्रिताः । गृहमध्ये नक्षत्राणं प्रतिष्ठाप्य ऋद्धिर्द्विः श्रीः कीर्तिरिति प्रदक्षिणं ब्रह्मणः प्रागादिदिक्षिवत्सर्थः । निष्क्रम्य
 गृहनिवेशनात्प्राशुखः प्रोक्ष्य वलीं न्निनयेत् । निवेशं गुल्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्याम्यावै नैऋतास्तथा । तेकाकाः प्रतिगृहं तु भूम्यां पिंडं
 मयार्पितम् । इत्तिकाकबलिः । द्वौ श्वानौ श्यामश्वलौ वैवस्वतज्जुलोद्भवौ । ताभ्यां पिंडं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकाविति श्वबलिः । ये मू
 ताः प्रचरंति दिवानकं बलिमिच्छंते तेषु विदुरस्य प्रेष्ठाः । तेभ्यो बलिपुष्टिका मोददामिमपि पुष्टिपतिर्देवात्विति भूतबलिः । प्रक्षाल्य पाणिपादौ
 गृहं प्रविश्य लपेत् शंतापृथिवी शिवमंतरिक्षं वीर्नो देव्यभयं नो बस्तु । शिवादिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपांतु सर्वतः शान्तिः ३ ।।

अनकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेः यजतिब्रह्मोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेत्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिर्ध्विद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याधवापिहरतेर्यागर्थत्वौच्यत्वात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टांशुर्थादग्निमपीपतः । आयुरारोग्यसौभाग्यसौख्यकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारं बलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारं बलिहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविधापश्नपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थचक्राकारं
बलिहरेत् । पंचस्वतेषुविप्राणांमुल्यचक्राकृतिर्भवेत् । बहूचानानराकारोमुल्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच । यतु व्यज
नाकारं बलिमापलंबाहरंतितत्रमूलं सुगमम् । पृथ्वीचंद्रोदये—अनुद्धृत्यबलीनश्रन्प्राणायामान्यडाचरेत् । स्वयमुद्धरणेचैवप्राजापत्यंसमाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाहकाल्यायनः—पिंडवचषधिमाम्प्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गौजविप्राभ्यंबुपुतथाश्वादिवलिभिन्नवलीनामि
त्यर्थः । चंद्रिकायां काल्यायनः—वैश्वदेवंचपिथ्यंचषलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकचलेःसमम् । अग्निस्मृतौ—
वैश्वदेवचलेःशेषंनाश्रीयाद्ब्राह्मणोऽगृही । काकादिभ्यस्तुतदयंविभ्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सदेधाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पितृयज्ञोबलिरथापिवेतिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोपिव
त्युत्तरकाकचलेःपूर्वकार्यः । मृतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंश्रातयंथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितृनुहिरस्ययत्नतः । पूजयेदतिथिनिर्वाणमस्येदर्थयेत्तथेति
कीर्मात् । मृतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वत्तिथितर्पणम् । ऋषेणोनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति शातातपोक्तेः । अदत्त्वावायसबलिनि
एतद्वत्पुत्रंश्रीन्यादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । मनुस्मृतौ वैश्वदेवात्पूर्वैर्नित्यश्राद्धमुक्तम् । श्रुतीनु देवयज्ञ पितृयज्ञोऽमृतयज्ञोऽमृत

व्ययज्ञोत्सयज्ञइतिक्रमउक्तः । अपवर्गोत्सर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदेकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन् । कात्यायनेनतर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । बौधायनोपि अपिवाथपस्तासितृयज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शकाशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यचलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमार्कण्डेयपुराणादिषूपुराणादिषूपुराणानिस्तुल्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने । प्रयोगपारिजाते तुपित्र्यचलेदैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धसमनुव्यपित्र्यर्थत्वाद्बुभयोःसमुच्चयउक्तः । तत्र । देवताभेदेमानागावात् । नारायणवृत्तिकृत्तुवहृचा नांपित्र्यचलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तद्वयमर्थः—शकस्यनित्यश्राद्धंबलिश्च । श्राद्धाशक्ताबुद्धतात्रदागंबलिश्च । तदसंसवेषलिमात्रं । उद्धृतात्रप्रतिपत्तिश्चकौर्मै—उद्धृत्यवायथाशक्तिर्किंचिदत्रंसमाहितः । वेदत्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत् । पित्र्यवलेनित्यश्राद्धत्वेतत्रगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यचलैस्सपापितृभ्यइतिमंत्रान्नात्मानंतेपांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचथमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्कार्यम् । नित्यश्राद्धंचनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तत्रहापयेदितिहेमाद्रौनागारखंडात् । यत्रद्रव्यकर्त्रक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतसैवपुनःश्राद्धंचनतद्धिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तातुक्रगोदयमितिजाबालिस्मृतेश्च । त्रिस्यलीसेतौतु—आमेनहेमावातीर्थश्राद्धकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपकद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरूचेततीर्थश्राद्धस्यानेनकरणेयमित्याहुर्भट्टपादाः । अस्यदिवाफलेपःरात्रौश्राद्धंचनकुर्वीतितिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णचिप्रयोगपारिजातेच । अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादिचृहन्नारदीयात् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंप्रहाच । नचैवंदार्शिकाद्यपिरात्रौसादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तच्च ।—संध्यारात्र्योर्नकर्त

येत् । यावेवाचेइतिमत्रविशिष्टविसर्जननिषेधो नकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदिति पूर्वमुक्तेरिति आह्वहेमाद्विः । आसनादित्वोक्तेर्नपाद्यमिति स
एव । क्विपिदत्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिरूपतरुः । यत्तुदानहेमाद्री—सुवर्णरत्नतन्त्रातदुलाधान्यमेवच । नित्यश्राद्धेदेवपूजासर्वमेतदद
क्षिणमिति । यदपिच्यारसः—तत्तुपादपुरुषज्ञेयदक्षिणापिंडवर्जितमिति । यदप्यपरांकेप्रचेताः—नावाहनाग्नौकरणेनपिंडानां विसर्जनम् ।
अनुव्रज्योदक्षिणाचत्रिम्यश्रातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्धिजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्यननित्यश्राद्धेभोजनं
कित्वतिथिकल्पमित्यर्थः । पणमुत्थाइतिदिवोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यद्येकभोजयेद्धिप्रत्रीनुद्दिश्यपिदृस्ताथा ।
छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्धिप्रतिप्रथंपांचयज्ञिके । शौनकः—आर्चन्नत्रजपेन्मंत्रं दशवारंसदालुषः । नित्यश्राद्धेयदान्यूनंकुरुते
नानसंशयः । नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवासुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा । असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानायन्यापवित्रःपवित्रोयेतिपुडरीकाक्षंस्त्वगायत्रीपठित्वाप्राञ्जुलोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणासुखःप्राचीना
वीती सव्यंजान्वान्यास्मत्स्विनृपितामहप्रपितामहनाममुकशर्मणाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवविधानानित्य
श्राद्धमहंकरिष्यइतिसकल्प्य सकल्योत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनांमातामहादीनांचेदमासनमितिद्विगुणशुशुकुशंवामतोदत्वागंधा
दिदत्त्वामडलेनिहितंभस्मादिनावेष्ट्यपरिविव्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यपृथिवीतइतिपठित्वेदविष्णुरितिपचभिद्विजांगुष्ठहविपिनिवेश्यवागेनपा
णिनापात्रमालभ्य नामगोनोचारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमन्नयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वाधासंपद्यतांकव्यनममेतित्यजेत् । एवंमाता
महेभ्योपि । रूतपत्तरुरथेवम् । त्रेधाविभज्याखंडुभ्यंनमइतिशेषमाह । इदमन्नतुभ्यस्वधेतिप्रत्येकंपद्भ्योनम.पितृभ्यइतिपद्भ्यःसकृद्वा
त्यजेदितिश्रीदत्तः । गायत्रीमध्वित्तिजपित्वापोशंनदत्वागायत्रीपठित्वाभोजनोत्तरंतुस्तान्पृष्टोत्तराचमनदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणांदत्वाअ

दत्तावाचिसर्वेत् । भोक्तृभावेन्नभिक्षवगोभ्योवादघात् । भोजलेवाधिपेत् । दिवोदासीयेगृह्यान्तरे—सहचेदश्रीयात्पूर्वमेकस्यथाक्षयं
 सस्तीतिचेदित्युक्तेसहाश्रयंनमुल्यम् इतिनिलश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसत्रात् । नियुज्यैकमनेकवाश्रोत्रियंप्राश्रुद्धं
 सदा । निवीतीतद्व्रतमनाऋषीन्ध्यापनसमाहितः इति चंद्रिकायांनारायणोक्तः । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं
 मुल्यम् । यत्तयाज्ञवल्क्यः—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिचांधवानितितदतिथेभोजनोत्तरमपिपंतौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं ।
 मनुष्ययज्ञार्थमितिभोजयेदित्यापस्तंबपरिधिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदितिचसिष्टस्मृतौनित्यथाऋद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या
 चारादर्शः । कल्पतरौमदनरत्नचैवम् । नित्यथाऋत्पूर्वमनुष्ययज्ञइतिदिवोदासः । अतिथ्यभावेन्येनापिप्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः ।
 अहरहमाख्येभ्योदद्यान्मूलफलशोकेभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञभातोतीतिथौचायनोक्तः । तत्राद्यत्तौचंद्रिकायांनारायणः—अशक्तावन्नमुद्ध
 लाहंतैत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽतिथिभोजनमावश्यकम्—अतिथिर्गृ
 ह्यग्येत्यस्यसंप्रतिनिवर्तते । असकृतोनिराशश्चसद्योहंतितत्कुलमितिमाधवीयेदेवलोक्तः । विष्णुपुराणे—ततोगोदोहमात्रंवेकालंति
 ष्टेद्गृहंगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्ववायेच्छया । अतिथितत्रसंश्रंसृजयेत्स्वागतादिना । अतिथिलक्षणं व्यासः—मुहुर्तस्याष्टमंभा
 गमुद्गीद्वयोद्वातिथिर्मवेत् । दूराचोपगतंश्रांतं वैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथिंविजानीयाश्रातिथिःपूर्वमागतः । मनुः—एकरात्रंनुनिवसन्नतिथि
 द्राक्षणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिंप्रसंगतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विधाद्धार्यायंत्राद्ययोपि च । शातातापः—अचिंतितमनाहृतंदेशकाल
 उपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । यमः—तिथिपूर्वत्सवाःसर्वैस्तृक्यायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानंशिवानग्न्याग
 तान्निदुः । मतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्नुच्यतेऽतिथिः । श्राद्धहेमाद्रौशातातापः—प्रियोवायदिवोद्वाद्भेष्योमूर्खःपंडितएववा । प्रासस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः । चंद्रोदयेपाद्ये—देशनामकुलं विधांशुद्वायोऽन्नप्रयच्छति । नसतत्फलमावाप्तोतिदत्त्वास्वर्गगच्छति । मनुः—
 ब्राह्मणसनत्वतिथिर्गृहेराजन्य उच्यते । वैश्यः शूद्रः सखाचैवज्ञातयोगुरेवच । यदित्वतिथिर्मेणक्षत्रियोगृहमात्रजेत् । भुक्तवत्सुचवि
 त्रेपुक्तांतमपिभोजयेत् । वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुबेतिथिभिर्नौ । काममिच्छया नत्ववश्यं । कुटुबेतद्वदितिगृहे नप्रवासादौ । आपस्तंबः—
 शूद्रमभ्यागतं कर्मणिनियुं व्यादथास्मिद्दाहासाचारजकुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेद्युरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम् । पूजामंत्रमाह परा
 शरः—अतिपेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः । संसारंपंकमंगमामुद्धरस्वगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतः स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मादिति । ब्राह्मणक्ष
 नियदिदशूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्यापेज्यद्यदिवहूनांनशक्नुयादेकस्मैगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतः स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मादिति । आपस्तंबः—
 अतिथिनिराकृत्योपोव्यश्वोमूलेययामनसंतर्पयित्वासाधयेदिति । संसाधयेत्येवमेव । पराशरः—यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नास्वामिनाद्युभौ ।
 तयोरन्नमदत्त्वातुशुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । दद्याच्चभिक्षानितयपरित्रादन्नक्षचारिणाम् । इच्छयावाततोदद्याद्विभवेसत्यवारितम् । कौर्म—भिक्षां
 चभिक्षेदद्याद्विथिवद्ब्रह्मचारिणे । भिक्षूनाहव्यासः—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुरूपेपकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्चपेदेतेभिक्षुकाः सृताः ।
 वैश्वदेवात्पूर्वमप्येतेपूज्याः । अकृतेवैश्वदेवेतुभिक्षुकेगृहमागते । वैश्वदेवार्थमुद्भृत्यभिक्षांदत्त्वाविसर्जयेत् । वैश्वदेवकृतंदोषंशक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम् ।
 नतुभिक्षुकृतंदोषवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्यासोक्तेः । चंद्रोदयेयातातपः—ग्रासमान्नाभवेद्विश्वाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम् । पुष्कलानिचत्वा
 रिद्धंकारः प्रकीर्तितः । मदनरेक्षेप्रकारंतरम्—ग्रासमान्नाभवेद्विश्वाचग्रंरासचतुष्टयम् । अग्रंचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते । मयूरंडप्रमा
 णोग्रासदतिभिताक्षरा । गौतमस्तु—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति । कुटुंडांडाद्रांमलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृतंतेरे । ज्ञातातपेनप्रकारंतरगु

कम् । यावन्मात्राशुनोवासाद्भुताशीलातकोद्विजः । तस्मान्नसार्चतुर्भोगंहतकारंविदुर्बुधाः । द्रुतकारादिदानंगनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यभितिकेचित् ।
 मनुष्यगोलनाशक्ताविलम्बे । ब्राह्मे—यःपात्रपूर्णमिक्षायतिभ्यःसंप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासीदुर्गतिमाशुयात् । ब्यासः—
 पतिहस्तेवलंद्रघाद्वैश्वदेवात्पुनर्जलम् । तद्वैश्वमेरुणातुल्यतल्लसगरोपमम् । पाखंडेभ्योपिमिक्षांदद्यादित्युक्तंचंद्रोदयेत्राह्मे—तेभ्योदेयं
 गृह्णाद्दधिरिति । विष्णुः—मिक्षुकाभावेऽन्नगोम्योदद्यादशौवाक्षिमेदिति । प्रोपित्तमर्तुकायाःपराशरः—भार्याभोजनवेलायांभिक्षाःसप्ता

वपचवा । दत्त्वाशेषमश्रीयात्सायंसाभृत्यकैःसह ॥

अथगोभ्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमितिमदनरत्ने । प्रभासखंडे—तृणाद्यापरगावःकर्तव्याभक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वास्त
 यमाहारंकुर्वन्प्राप्तोतिदुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेनप्रत्यहंगोपुदीयते । आत्माहारप्रमाणाद्वाशक्तौचंद्रोदयेत्रह्मांडे—सौरभेभ्यःसर्वहिताः
 पवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेधासंगावकैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमंत्रेणगवांम्रासंसदैवहि । सदैचेत्युक्तेरकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चार्यांनित्यइत्या
 चारादर्शः । प्रभासखंडे मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेवीजगत्पूज्यादेवीविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयीथासंमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयंकाम्यश्च—
 तृणोदकेनसंयुक्तंयःप्रदद्याद्दवाह्निकम् । कपिलाशतदांगस्यफलंविद्यान्नसंशयइतिचंद्रोदयेभविष्यात् । इतिश्रीमन्नारायणमहात्मजसूरिराम
 कृष्णमहर्षुर्दिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतावाचारलेखंचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । वसिष्ठः—वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यासृत्तिकागृहम् । इति । याज्ञवल्क्यः—वालःसुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरक
 न्यकाः । संयोज्यातिथिभृत्यांश्चंद्रपलोःशैर्भोजनम् । मनुविष्णु—सुवासिनीकुमारांश्चरोगिणोगभिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽथएवै

१ चतुर्थांशम् । २ तेभ्योदद्याद्दृष्टात् । ३ इदंभोजनंभृत्सादिवर्गेभुंकेपथादेकतोविधेयं—इंपत्योःशेषभोजनमिति याज्ञवल्क्योक्तैः । आहारनिर्हारविहारयोगाःसदैवसद्वि
 विनयेभ्येयाइतिचचनाम् ।

तान्भोज्येदविचारयन् । अग्नेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किल्वेतेषुभुक्तवस्तुस्वयंभुजितिलत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । याज्ञवल्क्यः—चालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगभिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिमृत्यां श्रद्धंपत्योःशेषभोजनम् । भोज्येद्यागतान्कालेसखिसंबंधिवांधवान् । शक्ताविदम् । तथाचमार्कण्डेय—कुंडुधिनोभोजनीयाःस्वसंभिवभवे सति । आचारादर्शोर्नंदिपुराणे—यतेद्ब्राह्मणपूर्वतुभोक्तुमंत्रसदागृही । पराशरः—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । शंखः—पंचाद्रोभोजनंकुयोर्द्रसौपात्रनिपायच । उपवासेनततुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिसेशुचौदेयेपादैप्रिक्षाल्यवैकरौ । आचम्याद्रान्नोक्षेवंपंचाद्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायावहिकार्यम् । वस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोगचान्यत्रस विप्र.पक्तिद्रूपकइतिचंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः । तस्माद्बहिरुपस्पृश्यआचांतःप्रविशेद्बृहमिस्थाचारादर्शोत्राह्माच । यमः—आर्द्रपादस्तु भुंजानःशतवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । चंद्रोदयेग्निपुराणे—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । माधीयेमेधातिथिः—सौवर्णराजतेतात्रे पद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । चंद्रोदयेत्रिः—पंचात्रपलिकंकांसंबद्धधिकंभोजनायैव । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावोद्देमरौप्ययोः । तैवमचेत्ताः—पलाद्विदशतिकात्रार्वागतऊर्ध्वयदृच्छया । चंद्रिकायांपैठीनस्मिः—एकएवतुयोसुक्तेविमलेकांसभाजने । भाजनेभोजने चैवनिरानफलमश्नते । चत्वारितस्यवर्तिथायुःप्रज्ञायशोचलम् । भोजनंकांसपात्रेणयःकरोतिसकृद्धिजः । वर्धतेतस्यचत्वारिआयुःकांतियशोच लम् । हेमाद्रौहारीतः—राजतपर्णताम्रकांसपात्राणिभोजनेइति । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्यमलाविले । पलांश

पत्रपत्रेपुष्टीमुक्त्वैद्वचरोदितिपृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिःश्राद्धपरइत्यन्ये । यत्त्वपरांकं—सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनमिति तत्पूर्वा
 कनिपेधोपसंहारार्थेद्रोषाधिक्यार्थवा । ताम्रवल्गैतलेपिनिर्णयः । यत्तु—चायसान्यपिकायांणिवैतलानिनुकचिदितिश्राद्धहेमाद्रौवाराहं तत्र
 करणाश्राद्धपरं । भिन्नद्रोषो नकाष्णायसे नमृत्पात्रे नभिन्नावकीर्णैर्इतिहारीतोक्तः । शूद्रभाजनभिन्नमा
 जनेभुक्त्वोपवासोभिन्नकांसेत्रिरात्रिमितिस्मृत्यथसाराचभिन्नद्रोपस्त्राम्राधन्यपरः । ताम्ररजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मस्फटिकानांभिन्नमभिन्नमितिये
 ढीनसिस्मृतेः । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजीभवेदूर्जेकांखंलाज्यंप्रयत्नतः । तथा—योत्रतीकांस्वभोजीस्यान्नसत्रतफलंलभेत् ।
 ज्योतिर्निर्णये—भोज्यपात्रंसुधासिंधीघटयेद्दोसमाहरेत् । तन्नान्नप्राशनत्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् । सुधासिंधौ सोमे । स्मृतिरद्वाव
 ल्याम्—वहीपलाशपत्रेपुस्यलज्जुक्तेतथा । गृहस्थस्तुनचाश्रीयाद्धुक्त्वाचांद्रायणं चरेत् । करेकर्पटकेचैवआयसेताम्रभाजने । वटाकांश्च
 पत्रेपुस्यत्वाचांद्रायणं चरेत् । चंद्रिकायां वैठीनसिः—वटाकांश्चत्थपणंपुकुंभीतिदुकजेपुच । श्रीकामौनैवमुंजीतकोविदारकरंजयोः । प्रचे
 आग्नेये—वटाकांश्चत्वथवलसर्जमहातकीस्त्वजेत् । स्कांदेप्रभासखंडे शूद्रंप्रक्रम्य—मध्यपत्रेनमुंजीतमहावृक्षस्यभामिति । प्रचे
 ताः—सृग्मयेपर्णपृष्ठेवाकापीसितांवेतया । नाश्रीयान्नपिधैवकरेणांजलिनापिच । यस्तुनकदलीपत्रमितिहेमाद्रौनिपेधःसश्राद्धपरः ।
 नृसिंहोद्युधिमहोदधौगोविंदाणयेच—करंजपिणलवटशृङ्गकुंम्यर्कतिदुकाः । एषापत्रेपुनाश्रीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्ते
 पुपत्रेपुतिर्यपत्रेचदारुणे । अबपीमक्षपत्रेपुशूद्रस्मृतेतदाहते । कंटकेःसीधितिपत्रेतथाविणुदलेनच । अत्रमूलंमृग्यम् । चंद्रिकायां
 पुराण—पालिशेषुचपत्रेपुमध्यमेपुविशेषतः । यःकरोत्प्राशनंतस्यप्राजापत्यदिनेदिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वंपरंस्थानंचशाश्वतम् । पत्रंपणेषु
 भोक्तव्यंभासमेकंनिरंतरम् । इति ॥

अथ भोजने दिगादि नियमाः । यमः—श्राशुशुलोन्नानिमुंजीतसूर्याभिमुख एव च । ब्राह्मे—श्राशुखोदशुखोवापिस्वाचातेवागतः शुचिः । मुंजीतांत्रचतुर्दिशोऽर्धतर्जानुःसदानरः । यत्तु कौर्मे—योशुंकेवेष्टितशिरायश्चशुंकेउदशुखः । सोपानत्कधयोशुंकेसर्वविद्यात्तदासुरमिति । तत्र विकल्पइतिकेचित् । भोजने उदशुखत्वादिनिषेधो निष्कामपरइत्याचारादर्शः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्खगृहेनिलंनश्रीयादुत्तमखइतिस्मृतिमंजरीवचनात् । प्रयोगपारिजातेस्मृतिमंजरीम्—पितरौजीवन्तौचेन्नाश्रीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीववानेकस्तथैव नियमः स्मृतः । विष्णुपुराणे—विशुद्धवदनःश्रीतोऽमुंजीतनविदिशुखः । मनुः—आशुष्यंश्राशुखोशुंकेयशस्यंदक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यशुखोशुंकेऽतंमुंकेउदशुखः । आयुषेहितमामुष्य । श्रियंऋतं चेच्छन्नितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावजीवंनियमः फलायविधीयतइत्यन्ये । कौर्मे—नांतरिक्षेनचाकाशेनचदेवालयदिपु । मुंजीतेशेषः । हारीतः—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति । चसिष्ठः—शोल्संगेनशुविनणानौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । मुविकेवलाम् । अतएवापस्तंबः—नवाविमुंजीतकृतभूमौतु मुंजीतेति । कृतलंगवोमृत्प्रक्षेपेति कल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नोद्गाह्ये—अकृत्वामंडलेतुमुंजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयश्चरक्षांसिहरत्यन्नस्यतद्दलम् । तत्रैवशंखः—आदित्यावसवोरुद्रात्रास्त्राचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवतितस्मात्कुर्वतिमंडलम् । चतुष्कोणेद्विजाग्र्यत्यत्रिकोणक्षत्रियस्यतु । मंडलकृतिवैश्यस्यशूद्रस्यास्युक्षणंस्मृतम् । मदनपारिजातेऽभ्यासः—चतुरस्रंत्रिकोणं चवर्तुलं चार्धचंद्रकम् । कर्तव्यगानुपूर्व्येणत्राक्षणादिपुमंडलम् । तत्रैवद्वाह्ये—मंडलंगोमेयेनस्यादशवागौरस्यत्वाया । आचारादर्शौधायनः—यस्मिन्वाणिजावापिकारयेन्मंडलततः । अग्निस्मृतौ—नासंदीभोजनेशुस्तानिप्राणांतुकदाचन । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—प्राणाहुल्यूर्ध्वमुखिष्यपात्रयत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

१ आषदीर्घाहनिपदसुपचेदानदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तु सुक्त्वादीकचिद्वेस्मनिसंकेते । पात्रमुज्ज्वलशेषंपुत्रभक्षयेत्सांकाराद्रयादिति ब्राह्मणोक्तेः । आसंदीआपत्सरेति मदन
रत्ने । श्राद्धे आसंदीनिषेयो हेमाद्रौ ब्राह्मणे—पित्र्ये कर्मणि शुंजानो नृगेः पार्श्वनचालयेत् ॥ स्मृत्यर्थे सारे—नयत्रिकायां यतिर्मिती गृह्यचारी वि
धवांशुं जीतेति ।

भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायं श्रातरात्रेव स्यादिति । गौतमः—सायं श्रातस्त्वन्नमभिमृजितमनिदन्सुं जीतेति । प्रातः
शब्दः पंचमभागपरः । सायंशब्दो चटिकात्रयोर्ध्वरात्रिपरः । चत्वार्येता निकर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मेशुं न निद्रां स्वाध्यायं च चतु
र्थं कृमिति श्रातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरश्वत्सुक्तं विप्राणां मर्त्यैवासिनां नित्यम् । अहनि चतयातमस्विन्यां सार्धं ग्रहरत्यामां तदिति छंदोगपरि
शिष्टात् । अत्र सार्धं ग्रहरत्तुज्ञाभापद्विपया । निशायाः प्रथमे यामे जपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायो भोजनं प्रोक्तं वर्जयित्वा महानिशा मिति
शौनकोक्तेः । महानिशाशब्देन यामद्वयमुच्यते इत्युक्तं ब्राह्मणे । दिवा च न भोजनद्वयम् । सायं श्रातद्विजातीनामश्वत्सु चोदितम् । अत
नांतरा भोजनं कुर्यादभिहोत्रसमो विधिरिति यमोक्तेः । द्विग्रहणाच्छुद्धस्य नायं नियमः । अंतरानिषेधादेव रात्रावपि भोजनद्वयं । अत
एवापस्तंबेन हरदत्तेन च द्विर्भोजनविधिः परिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरेतन्न्यते द्वितीयभोजनं नावश्यकम् । चिज्ञानेश्वरेण तु द्विभु
जीयादेचेति नियमविधित्वोक्तेः शक्तस्य द्विर्भोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाप्येवम् । अशक्तौ तु यास्किंचिदल्पं भक्ष्यम् । औपवस्रमेवंका
लांतरे भोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्रं उपवासस्तुल्यमिति हरदत्तः । तदशक्तौ अग्निवासायमिति चौधायनोक्तं श्लेषम् ।
नांतरेति फलमूलान्यपरम् । दिवा च नांतरा शुंबीतान्यत्र मूलफलेभ्य इत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शोत्तु द्विरशन नियमः प्राणाभिहोत्रमा
त्रपरः अभिहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरितिवाचस्पत्ये । सायं च ब्रह्मचारिणोस्तु न द्विर्भोजन नियमः । आहिताभिरनह्नां

श्रमचारीचतेनयः । अश्रतएवसिध्यंतिपांसिद्धिरनश्रतामित्यपराकंवसिष्टस्मृतेः । ब्रह्मचारीतु उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनङ्गुल्य
 देनकालानियमउक्तइत्युङ्गवला । यतु—ब्रह्मचारिण. सायंप्रातर्मिक्षेयाइतिनियमःसमिक्षायाएवर्नभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्रंस्तु
 तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णभिवेचुसइत्यपराकंवौचायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा
 भानाचानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाम्निः । अनग्रथस्तुयेविप्रास्तेपाश्र्वेयौविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्ताथानृपेतिमदनरत्नोभविष्यो
 क्तैः । अपराकंवौचायनः—प्राणाग्निहोत्रमत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । व्रताग्निहोत्रमत्रांस्तुद्रव्यालाभेयथाजपेत् । बृहस्पतिः—दि
 वानिद्रापरासंनचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिपतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धशुक्चैवस
 र्वमेतद्विचर्जयेत् । हेमाद्रौब्यासः—आदित्येहृनिसंक्रांतावसितैकादशीर्गृहे । व्यतीपतेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपराकं—अयनेर
 विसंक्रांतोरिवारेषपर्वसु । मृताहेजन्मदिवसेनरुयार्द्रात्रिमोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौ
 कौर्म—शाकंमांसंमूरांथपुनर्भोजनमैथुने । दूतमल्लबुपानचदशम्यांसससंलजेत् । क्वचिद्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः
 काम्यैकादशीव्रते । सायमांधंतयोरहोःसायंप्रातश्चमर्थमे । उपवासफलप्रेप्सुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधवकालादर्शनैर्णयामृतादयः ।
 चंद्रिकायांतुनित्येपिफलसत्वाच्चित्यपरत्वमयीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरानंभुजिवजितइतिमाध
 वीपेत्रमभैवचर्तात् । मृताष्टम्योर्दिवाभुस्त्वारातौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंमुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी
 चदशोऽधपाकारनिसंक्रमश्चेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशयोःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनत्युक्तं

१ भोजनदुर्गारंवारम् । २ तपोरूपरत्नाभायादितिगठ । ३ प्राणायत्याहेत्यादय प्राणाग्निहोत्रमत्रा । ४ एकादशीादिने । ५ दशमीद्वादस्यो । ६ एकादस्यो ।

निर्णयामृते । स्मृत्यर्थसारे—अष्टमीचतुर्दशयोर्नक्तंकार्यमेकभक्तंचेति । अत्रकेचिदुपवासार्त्पूर्वीदिनेदसम्यत्स्यत्वेदशमीमध्यएवभोजनं
 कार्यम् । एकादश्यांनसुंजीतेत्येकादश्यांभोजननिषेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्साकालमात्रमपेक्षतद्वतिन्यायाच्चेत्याहुः । तत्र । दशम्याभेकम
 क्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचत्रिकायांदेवलेनमध्याह्नकालिकैकयत्कत्रतविधानाद्विस्पष्टेचनिषेधानवकाशात् । द्वादश्यादिवन्वाध्याह्निकापक
 पंक्रामायाव । नचायंनत्रतविधिःकिंतुपुनर्भोजननिषेधमात्रभित्तिवाच्यम् । निषेधकल्पनेमानामावात् । हविष्याशनमध्याह्नाद्यप्रतिप्रसंगात् ।
 सर्वदेकभक्तादीतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीमात्रपरम् । एकादश्यादौतुसएव—उपवासीथदानित्यःश्राद्धनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंत
 मर्त्यांनचशुक्लेकदाचन । देवाहविर्नशुद्धंतिक्व्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासीथदानित्यःश्राद्धनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंत
 दाकुर्याद्रात्रायपितृसेवितम् । प्रयोगपारिजातस्त्वेकादशीमात्रपरम् । मालापित्रोःक्षयेप्रोसेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिप्रे
 त्पितृसेवितमितिकाल्यायनोक्तेलेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदंजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावप्राणम् । हेमाद्रिस्तु—चतुर्द
 श्यायदाचैवश्राद्धंनैमित्तिकं तथा । उपवासंतदाकुर्यादाप्राणपितृसेवितमितिप्रभासखंडाच्छिवरात्राप्यवप्राणम् । एवंचयस्मिन्नुपवासेकृतेपुण्यं
 त्यक्तेमहत्सायंतनावप्राणम् । यत्रद्वयमप्यल्पंतत्रायाचितमेकभक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धंअथंचिद्यदिजायते । उपवासेश्वमेधात्यराजसूयम
 याचिते । आजयेयंलभेद्वोक्ताएकभक्तेऽग्निहोत्रमितिप्रभासखंडादित्याह ॥

अथमध्यामध्यनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमघादनापदि । कदर्थवद्धचौराणांह्रीवरागावतारिणाम् । वैषाभि
 शखधार्तुव्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्रान्ननिषेधेऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नहोमार्थेसच्छूद्रस्वगृहेइदतित्राभ्यादितिदोड
 रानंदः । तत्र । राजान्तेजबादत्तेशूद्रान्नंश्ववर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चार्मावकर्तितनः । शुक्त्वायोन्यतमस्यान्नमत्याक्षपणंन्यहमिति

मनुक्तेः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुनान्दारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्सकदर्यं इति स्मृतः । बद्धो वाचा निगडैश्च । गणोत्राविमक्तभिन्नानाम् ।
 अन्यथातेषामपि स्वाभ्राभक्षणापत्तेः । चिकित्सकातुरकुद्धपृथ्वलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोऽप्रपतितत्रासदाभिकोच्छिष्टभोजिनाम् । अधीरास्त्रीस्वर्णका
 रक्षीजितग्राभयजिनाम् । शत्रुविक्रयिकर्मरतंतुवायश्च वृत्तिनाम् । नृशंसारजरजकृतघवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् ।
 पिशुनानृत्तिनो धैवतथाचारिककचंदिनाम् । एषामन्नं भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा । क्रूरो भयानकः । उग्रः क्रूरकर्मतिमिताक्षरा । राजन्या
 च्छूद्रायामुत्सन्न इति मदनरत्ने । शंखः—भीतावगीतरुदितकंदितावधुष्टपरिमुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिर्वर्जयेदिति मदनरत्ने ।
 यमः—स्सुतान्तं तु यो युक्तेः सुकृष्टथिवीमलम् । तत्रैव विष्णुपुराणे—विष्णुजा मातरं मत्वा तस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायांतु कन्यायांनाश्री
 यात्तस्यैव गृहे । मनुः—उग्रान्नं सुतिकां च पर्यां चांतमनिर्देशम् । नाथाच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिकोद्धिजः । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरा
 त्रिकम् । सुतिकां च सुतिकासु दिश्य पक्वं । पर्यां चांतं युत्तराचमनोत्तरपात्रस्थितम् । पार्श्वी चांतं मिति पाठेपंक्तिस्थेऽस्थिते स्वपात्रस्थमपिन भक्ष्यम् ॥

निषिद्धभोजनेमायश्चिन्ताम् । शौनकः—अराइवेज्जेषेन्मन्त्रं दशवारं न संशयः । सीमंते च यदा मुंक्ते मुच्यते कलुषात्तदा । उपासानक्ता
 स्रुंजुषो हरगजलेपिवा । प्रमादाद्यस्तासु ह्येष्टुतकात्रमकल्मषम् । प्रविष्टः प्रजपेन्मन्त्रं शतवारं शिवालये । सूतकान्नं यदा मुंक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते ।
 पर्जन्यवातावर्गचशतवारं जपेत् । सूतकस्य गृहे भुंक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । इंद्रोऽथ आयिमंत्रं च युतं चैत्रकल्मषम् । ज्ञानतो ज्ञानतः सृष्ट्वा भुक्ति-
 कालेरजस्रलाम् । इदं न भोजेन्मन्त्रं सहस्रं चैत्रशुद्धकृतम् । ज्ञानतो ज्ञानतोऽष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्रियाः । अग्निभाजेषेन्मन्त्रं दशकुत्वो विशेषतः ।
 अंत्यजानां धर्मिभ्युत्पापश्चाद्भुंक्ते न कल्मषम् । अज्येष्ठासोजेषेन्मन्त्रं दशवारं न कल्मषम् । श्वानादिदर्शनं कृत्वा पाश्चाद्भुंक्ते यदात्तदा । आयतस्थुर्जपेन्म-
 न्त्रं दशवैषिणुमंदिरे । हस्तदत्तं यदा मुंक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । तेऽज्येष्ठासोजेषेन्मन्त्रं शतं विद्यालये सदा । दिवा द्विर्भोजनं कृत्वा तस्मान्मुच्येत कल्पा-

गान् । द्योगत्रजपेन्मंत्रं शतवारं जलेन वा । रात्री द्विर्भोजनं कृत्वा कल्पपात्रमुच्यते । त्वंसुभेजपेन्मंत्रं दशवारं शिवालये । अष्टम्यां वा चतुर्दश्यादि
 पात्रेन कृत्विपम् । सद्दिशो जपेन्मंत्रं शतं वै विष्णुर्मदिते । एकादश्यामहोरात्रे सुक्षेयदि च पातकम् । आपःपृणीतमंत्रं च शतवारं न किल्विपम् ।
 रात्रीं सुस्तावत्सरे तु मन्वादिषु गुणादिषु । अथाह जपेन्मंत्रं दशवारं जले पिवा । नित्यं श्राद्धे यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । मयोमृश्रजपेत्सूक्तं वृषो
 त्पुंगुरीद्रकम् । मुस्ताय दिवि नश्ये तं विंशद्द्वारं जले तदा । त्वेपंगजपेन्मंत्रं दशवै विष्णुर्मदिते । व्यतीपाते यदा मुक्ते तदा दोषा द्विमुच्यते ।
 आप्यायन् जपेन्मंत्रं दशश्लोकांश्यालये । सुश्रद्धे यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । अराइवे जपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । वहवश्चैकपात्रमुजते तत्र
 कर्मपम् । अमेरुद्रिर्मंत्रं च शतसंख्यं जपेद्यदि । मुजते सद्यपात्रे तु वहवो ब्रह्मचारिणः । मानस्तोके जपेन्मंत्रं शतवारं न किल्विपम् । प्रमादाज्ज्ञान
 तोषु द्वे गणांस्तु यदा तदा । यत्रायन्ना जपेत्सूक्तं एकरात्रं जले पिवा । गणकात्रं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । अच्छानइंद्रसूक्तं तु एकवारं जले जपेत् ।
 िशुसात्रं यदा मुक्ते तदा पापात्प्रमुच्यते । इलेअग्नि जपेन्मंत्रं दशवारं यदा तदा । पंचयज्ञविहीनस्य गृहे सुक्ते न पातकम् । किमंगत्वा जपेन्मंत्रं यदा
 ये जले युधि । आगतोऽपि यदा मुक्ते कुष्ठात्रं चेन्न पातकम् । सत्येनोचमितामंत्रं जपेद्विष्णुवालये यदा । उच्छिष्टेषु यदा मुक्ते तदा मुच्येत किल्विपात् ।
 सदसवारं गायत्री व्याहृतीभिः ससंयुताम् । किल्विपात्रं यदा मुक्ते दोषो नास्ति तदा जपेत् । इति ।

शत्रुदेर्माषयस्तृनि । अपरार्कस्तुमंतुः—गोरसंचंसचूंशैतिलं पिण्याकमेव च । अपूपान्मक्षयेच्छ्राधचान्यत्पयसाकृतम् ।
 तथा—कंदुपकं लेहकंपायसंदधिसक्तवः । एतान्यश्चात्रात्रजोभोज्यानि मुरत्रवीत् । तत्रैव कौर्मे—कंदुपकानितैलेन पायसंदधिसक्तवः ।
 द्विर्वेदानि भोज्यानि शूद्रेरेव कृतान्यपि । मदनरंजं गिराः—मांसं दधिघृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तयोदधिज्जो ज्यान्येता

निनिलशः । अमृतचारनालंचंकंदुकासक्तवस्त्रिलाः । सकुपदमनाद्रपकसोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः—स्वपात्रे
यदुविन्यसंदुग्धं च्छतिनिलशः । पानांतरेणतद्वाह्यशूद्रात्सपृहमागतम् । शूद्रवेशमनिविश्रेणक्षीरवायदिवादिधि । निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतद
पिस्तत् । तबप्रोक्ष्यग्राह्यमितिशूलपाणिः ।

नियिद्धान्नादीनि । अपरांकंशातातपः—गोकारुकदुशालायंतैलयेत्रुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीपुचानंतरेपुच ।
कंदुपकादिचकलौनिपिद्धम् । एतानिलोकगुह्यर्थकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंधुधैरितितत्रैवशातातपोक्तेः ।
शंखः—नापणीयाश्रमयादिति । सएव—अपूपाःसक्तवोधानास्तनंदधिघृतंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । शूलपाणौ
शातातपः—धृततैलपयक्षीरतथैवेक्षुरसोर्गुडः । शूद्रभांडस्थिततक्रंतथामधुनहुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुयानीयंशूद्रविदक्ष
नवन्मनाम् । पयतदपिप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैवजायालोक्तेः । शंखः—धृतदधिपयस्तक्राणामाकरमांडस्थानामदोषइति । यान्न
यत्कयः—अगर्चितंचूथामांसकेशकीटसमन्वितम् । शुक्तपद्युपितोच्छिद्यश्चस्पृष्टंपतितेक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंघुष्टंपर्यायान्नंचवर्जयेत् । गोघ्रातं
शुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अगर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमाल्मार्यमेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानइत्याल्मार्यमन्नमात्रपाकस्य
निषेधात् । पिनाद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरथोच्छिष्टंकलौभुजन्भवेत्सुखीतिचंद्रिकायामादिपुराणात् । पितुर्ज्यैष्ठस्यत्रातुरित्यव्येके । इति
आपस्तंबस्मृतेश्च शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्रीयावद्दि. ५कनशुक्लंप्रुपितमन्यत्रागपाडवचुरुदधिगुहगोधूमयवमिष्टविकारेभ्यइ
तिशंखोक्तेः । यस्यावस्यैकेनपाकेनसत्सुसिद्धिस्तद्दि. ५कमपिभोज्यमितिमदनरत्नेआहृद्देमाद्रीच । एतेनयच्छाकादिसंकारार्थजीरका
दिसंस्कारेणवसुन. ५व्यतेतत्सुनः५कमितिमदनरिजातोक्तिःपरास्ता । पाकादावेवसंस्कारोपुनर्नसंस्कारः । यस्तुव्यजनादेराल्मविनिगमार्थपु

नः संस्कारः सवर्ज्यैरेति मदनपारिजातः । अन्यदीयं स्त्रीयत्वेन दत्तं पर्यायात् । शातातपः—केशकीटशुनास्पृष्टं वायसौ पहतं च यत् ।
 स्त्रीवाभिश्रुतपतितैः सुतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं च स्यादधदं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अम्युक्ष्य किंचिदुच्यते तद्धृतं जीतविशेषतः । भस्मना वापि संस्पृष्ट
 स्य संस्पृष्टे दुःस्युकेन च । सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं श्रातमजेन वा । स्पृष्टमित्युक्तेः संहृपके भोज्यं । नित्यमभोज्यं केशकीटावपत्रमिति गौतमोक्तैः ।
 द्वारीतः—पिपीलादिभिरन्नाद्युपघाते काचन भस्मरजतत्रवैदूर्यगोवालाजिनदंतानामन्यतमेनास्त्रिः संस्पृष्टमंत्रं प्रोक्षणपर्यं शिकरणादित्यद
 शं नान्मुद्गमिति । मनुः—पक्षिजघंनवाप्रातमवधूतमवधुतम् । दूषितं केशकीटैश्च सुत्यक्षेपेण शुद्ध्यतीति । जमदग्निः—श्रुतान्नद्रोणमात्रं
 तु यकाराद्युपघातितम् । आसमुच्छ्रुत्वा म्रियोगाव्योक्षणं तत्र शोधनम् । माधवीये संवर्तः—विडालमृषिकोच्छिष्टे पंचगव्यं पिचेद्भिजः । तत्रैव
 उद्यानाः—शाकणोच्छिष्टे प्राणायामशतमिति याज्ञवल्क्यः । अन्नपशुपितं भोज्यं स्नेहाकंचि रसं स्थितम् । अलेहालपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ।
 निरस्थितमधिकृतं चेत् । पशुपितः शाकोपि भोज्य इति हरदत्ताः । कल्पतरुौ घमः—अपूषाश्च करं भक्षयानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपुं च
 संपकृतसमेव च । यवांगुपायसं चैयश्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वपशुपितं भोज्यं शुष्कं चेत् स्पृशिवर्जयेत् । मिताक्षरायां यावकमप्युक्तम् ।

पलांशुदिनिपिद्धवर्गः । भविष्ये—लशुनं गृज्जनं चैव पलांशुं क्वकानि च । वृता कनालिकाला बुजानीया ज्ञातिदूपकम् । गृज्जनं लशुना
 कारकं दविशेष इति मिताक्षरायाम् । मदनरत्ने—यदीयं चूर्णगायकाः कंठशुद्ध्यर्थं भक्षयंति तानि पत्राणि । मूलविशेषो गजरापरपर्याय इति
 माधवो हेमाद्रिश्च । तत्र । हेमाद्रावे यत्र घ्नां डे—गृज्जनं तु क्रिकां चैव गजराजं जीरकं तथेति । श्राद्धे गृज्जनं भिन्नगजराजं निषेधात् । गृज्जनो

१ यद्राघंनं प्राणैः नमदीमिति कृत्वा दत्तम् । २ कीटादिना तदुपाकेनात्वे ।

यवनेष्वपलांडोर्देशजातयइति सुश्रुतोक्तेरपिनगाजरं गृजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषवृजपवृजनिव्युक्तम् । चैजयं त्याम
प्येवम् । राजनिघंटौ—रसोनो हि महाकंदो गृजनो दीर्घपत्रकः । पृथुपत्रः स्थूलकंदो यवनेष्वो विलोहितः । गृजनस्य गधुरं कंदुकंदं नालमप्युपदिशं
तिकपायम् । पत्रश्वयसुशंतिचित्तं सुख्यो लवणमस्खिवदंति । गाजरं पिंडमूलं च पीतकंदः सुमूलकम् । स्वादुमूलं सुपीतं च नागरं पीतमूलकम् ।
गाजरं गधुरं रुच्यं किंचित्कटुकफापहम् । आधानकृमिशूलग्रंदाहपित्तवृषापहम् । यत्सुसारसंग्रहे—गृजनपीतकंचान्यत्स्थौणैरं यं रक्तपित्त
लम् । गृजनं शीतलं आहिदाहमांघ्रविपापहम् । तद्बीजवीर्यदंश्रेष्ठमुष्णं गर्भहरं परमिति । तत्र । गाजरे गृजनशब्दो लाक्षणिकः । चैचके—
गृजनं शिखिमूलं च यवनेषु च वर्तुलम् । ग्रंथिमूलं शिखाकंदं कंदं डिंडीरमोदकम् । गृजनं कटुरुष्णं च कफवातरुजापहम् । रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गंधि
गुल्मनाशनम् । मदनचिनो देपि—गृजनः पित्तलोभाहीतीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलांडुना । तथा गृजनो
यो महाकंदो जर्जरी दीर्घपत्रक इति लशुनभेदोऽप्युक्तः । तथा—कासमर्दः कर्कशः स्याद्गृजनो गाजरस्तथा । गृजनः कटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णो दीपनो
लघुः । संग्राही रक्तपित्ताशौग्रहणी कफवातजित् । त्रिविधेपि गृजने गार्जरांतां तर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतं दुग्धयुतं दधिचनभोज्यम् ।
चिनाम्यकशांतौ च लिदने त्राह्मणस्य सुरासांस्थाने तादृशयोस्तयो रुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकं मातृमूलं च श्वेत रक्तौ च सुरणौ । च
त्वार्यभोज्यमूलानि पंचमी चार्द्रसूलिका । मातृमूलं माइणी मूलमिति त्रिसिद्धम् । कल्पतरौ ब्राह्मे—राजनापाः स्थूलगुद्गास्तथा वृषकवासकी ।
मसूरा-तराणुप्याश्च कुंसुलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न चेद्यानि कस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यं च शूद्रान्नं ये चान्येना
स्य संमिताः । वर्जयेदिति संबन्धः । कृष्णधान्यं कलिंगकानि । शूलपाणौ देवलः—कुर्विदांश्चेत वृतांकं कृष्मांडं च न भक्षयेत् । कुर्विदा

पोटरुः । तत्रैवहारीतः—छेष्मातकश्राशेनासांतपनमिति । अपराकंठहारीतः—कुसुगंश्वेतदृताककुंभांडचत्रिवर्जयेत् । हेमाद्रौचिप्युः—
 वर्जयेत्तदृताकमलाडुंबुल्लंजयेत् । श्वेतोक्तेःकृष्णवृताकस्यानिषेधइतिरूपतरौमदनरलेमाघवीयेच । स्मृत्यर्थसारेपि—शुद्धश्वेत
 कटक्रिंताकानिवर्जयेदिति । तत्रैव—यतिप्रतिग्यांसदालाडुशिशुवृताकानिजातिमात्रेणवज्यनीति । व्रतहेमाद्रावत्रिपुराणे—व्रतंप्रक
 म्य—दृष्मांडालाडुनातिकापालंकीज्योत्स्निकास्यजेत् । मदनरलेपैठीनसिः—नलिकायौतकुसुमाशमंतकाश्वेतिशाकानामभोज्याइति ।
 नलिकारुलंविनेतिशूलपाणिः । तत्रैवकौर्म—गुंजनंकिशुकंचैवकंडरंचतथैवच । उदुवरमलाडुंचजग्घ्वापततिवैद्विजः । अलाडुंबुल्लः ।
 पूर्वोक्तचिष्णुसृतेः । स्मृत्यर्थसारेवैवम् । हारीतः—नवटसुश्राश्वत्थदधित्थमातुलिंगानिभक्षयेदिति । दधित्थंकपिरथम् ।
 माघवीयेवृद्धयमः—नलिकानालिकेरीचछेष्मातकफलानिच । गूतुणंशिशुकंचैवखट्वाकंकनकंतथा । वर्जयेदितिशेषः । तत्रैवचतु
 र्विंशतिमते—तृणराजफलंवह्नीभुवत्वाचांद्रचरेद्विजः । कंदमूलफलादीनिअज्ञात्वोपवसेत्तथा । ग्राज्जवल्कयः—देवतार्थहविःशिशु
 लोहितान्नश्चनांस्तथा । लोहितपदपुमयवान्वितम् । तेनरक्तशिशुनिर्निपिद्धइतिमाघवः । स्मृत्यर्थसारेप्येवम् । विद्वानितंतदुलीयादीनिनि
 पिद्वानि । विद्वानांफलानिभक्ष्याणीत्याहवौयायनः—अमेध्येपुचयेदृक्षाउष्णःपुष्पफलोपगाः । तेपामपिनदुष्यतिपुष्पाणिचफलानिच ।
 तथाचोशानाः—नलिकाशणछानाककुसुंभालाडुविद्भवान् । कुंभीकेडुवृताककोविदारांश्वर्जयेत् । तथाकालप्ररूढानिपुष्पाणिचफलानिच ।
 देवतलः—नयीजान्युपशुंजीतरोगापदसृतेबुधः । वीजानिकूष्मांडस्येत्युक्तंरूपतरौमदनरलेच । वर्ज्यानुदृत्तौशंग्वः—कुनखीकुष्ठि
 ससृष्टमिति । कृष्णभट्टीयेस्कांदि—आज्यपात्रेस्थितंतंमधुनिशंतुयद्वृतम् । ताम्रपात्रस्थितंक्षीरंअपुसर्पिःसुरासमम् । आर्द्रकंसगुडंगर्धसै

क्षवंदरं तथा । गारिकेलसंकांस्वेदघ्नासंमिश्रितोगुडः । वसिष्ठः—अभोज्यंस्वोच्छिद्योपहतं वसनकेशकीटोपहतं चेति । स्वोच्छिद्यं स्वमुक्तशि
 ष्ट्यक्तं । वसनं परिहितमितिमदनरत्ने । सुमंतुः—ध्रुतवचोभिहतमदधिपर्युषितं श्चांडालबीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टादिति ।
 वचोभिहतं तात्कालिकमुखावातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितं पर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावेक्तः । श्चांडालच्छट्भोज्यमन्नांतराभावइति मदन
 रत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौ यमः—लघुनगृज्जनं चैव विलयः संमुखं तथा । विलयो घृतकिष्टम् । संमुखं घृतफेनस्रन्मंडश्च । विष्णुपुराणे—
 भुंजीतोद्भूतसाराग्निनकदाचिन्नरेश्वर । स्कांदे—वृताकं वृहती चैव दग्धमन्नं मसूरिका । यस्योदरे प्रवर्तते तस्य दूरतरो हरिः । अलाभुं भक्षयेद्य
 स्तुदग्धमन्नं कलं विकाय । समिर्लज्जः कथं व्रते पूजयामि जनार्दनम् । स्कांदे—शिरःकपालमंत्राग्निनखचर्मतिलानि च । एतानि क्रमशो नित्यमष्टम्या
 दिपुत्रर्जयेत् । चर्मपदेन मसूरिका उच्यते इति कालनिर्णयदीपिका । हरिभक्तिचिन्तासेयामले—यत्र मद्यतथामांसं तथा वृताकमू
 लकी । निवेदयेन्नैव तत्र हरेरैकांतिकीरतिः । भारते—तिलान्मृष्टान्नचाश्वीयात्तथास्यायुर्नरिव्यति । गौतमः—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्या
 कमथितप्रभृतीनिनाश्वीयादिति । मथितं जलं विना लोडितं दधीति मदनरत्ने । आमिषं पात्रे कान्तिकमाद्वाह्म्ये—प्राण्यंगमामिषं चूर्णे फले
 ङ्गीस्मामिषम् । धान्ये मसूरिकाश्रोक्ताद्यन्नपर्युषितं तथा । गोकान्तिकं च महिषीदुग्धादिचतया मिषम् । द्विजनीतारसाः सर्वे लवणं भूमिजंतया ।
 ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं प्लव संभवम् । आत्मार्थपाचितं चान्नमामिषं तस्मृत्तं बुधैः । नचेदं प्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापि तद्बहेबाध
 कामावात् । मदनरत्ने—घृतात्फेनं घृतान्मंडं पीथूपमथवाद्रंगोः । सगुडं मरिचाकंतु तथा पर्युषितं दधि । दीर्णतक्रमेयं च नष्टस्वादुचफेनवत् ।
 गुडमगीचयुक्तं पर्युषितं दधि च न गक्षयेत् । दीर्णस्फुटितम् । हारीतः—नरजस्वलादत्तं न कुड्याचमलबद्धाससानापरयाद्वारापन्नमिति ।
 याज्ञवल्क्यः—वृथाऽरुसरसं पावपायसापुष्पशकुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मने इत्यनेन निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थ इति मदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायागोःक्षीरमीश्रमैकशंफ्रतथा । आविकसंधिनीक्षीरंविवत्सायाश्रगोःपयः । गोश्रहणमजामहिव्योरुपलक्षणम् । गोमहिव्यजानामनिर्दशानाप्योनयेयमितिचसिष्टोक्तैरितिमदनरत्ने । कत्सश्रहणेनसवत्साधेशुरानीयतामितिवद्रोश्रहणेसिद्धेपुनर्गोश्रहणमजामहिव्योर्यंपलयोःपयसोनिपेयार्थमितिमेधातिथिः ।

मंस्कारादिभोजननिपेयः—मदनरत्नेगिराः—अन्मप्रभृतिसंस्कारेचालस्यान्नस्थभोजने । असर्पिडैर्नयोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेपुंसुस्त्वाचांद्रायणंचरेत् । पराशरमाधवीयेधौम्यः—ब्रह्मीदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनिवश्राद्धेसुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निष्टृतचूडहोमेतुग्राह्णामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंसुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येपुतुसंस्कारेपूपवासेनशुद्धयति । चंद्रिकायाम्—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टंश्रेष्ठेपयुंपितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचमुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । आचारदर्पणे—भानुवारेतथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यारविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः । अमायास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतीपारणेतथा । पराश्रनैवभोक्तव्यंयस्यान्नंतस्यतत्फलम् । हेमाद्री—दिवादधित्यधानासुरात्रौचदधिसकुपु । श्लेष्मात्तेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । काशीखंडे—नदिबोद्धतसारंचमक्षयेद्दधिनोनिशि । स्कांदे—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवाननवनीतकम् । यमः—नमिन्नभांडेभुंजीतनरात्रौदधिसकुक्रान् । भारतेप्येवम् । आचारादर्शेऽलशुहारीतः—पृथग्यानंपुनर्दानं मांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसकुपुवर्जयेत् । सचूतुंदिनक्षयइतिभारतेशतपथाद्य । सुमंतुः—कृष्णखंडंवृहतीचैवतरुणीमूलकंतथा । श्रीफलंचकलिगंचधार्त्रीप्रतिपदादिपु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपितथैवच । यदीच्छेत्स्वर्गपमनमष्टम्यादिपुवर्जयेत् । रत्नमालायाम्—कृष्णखंडमातुलिगंचपटोलंवृहतीफलम् । श्रीफलंपितुमंदंचधार्त्रीपक्षादितत्स्यजेत् ।

नालिकेरशिरःश्रीकंठपालतुंघकंस्यूतम् । अत्राग्निनलिकाशाकंनखानिग्राग्राशिविकाः । चर्मख्यपोद्दकाशाकंघृताकंतिलमुच्यतइति । धमे
सारे—धानीफलभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । गौडनिबंधे—रविवारेचसंक्रांतौपृष्ठयाविससमी
तिथौ । आरोग्यकामस्तुनरोनिवपत्रनभक्षयेत् । भारतेदानधर्मे—आज्याहुतिविनाचैवयस्किचित्परिविध्यते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंभागं
रक्षयाविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिचेषणम् । चंद्रोदयंगिराः—नीलरक्तेनवह्नेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनसुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । वैद्यः—
भक्ष्यंचदधिणेपांश्वेपेयलेखंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिप्रत्यक्षलवणंतथा । सृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्यूतम् । हेमाद्रौयमः—
एकेनपाणिनादत्तंशुद्रादत्तंचयक्नवेत् । पैठीनसिः—लवणंव्यंजनंचैवघृततैलतथैवच । लेह्यपेयंचविविधंहृत्तदत्तंनभक्षयेत् । एतदपवादः
स्मृतिरन्वावल्याम्—अपकलेहपकचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यस्किचिदितरंक्षयंदर्व्यदियंतुयत्नतः । कल्पतरौभचिज्ये—आयसेनतुपात्रे
णयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्टासमभुक्तेदाताचनरकन्नजेत् । मात्स्येपि—उभाम्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेपयेत् । मनुः—दर्व्योदियंश्च
तांत्रंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकयत्रपकांत्रयोदर्व्यांदातुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चस्तेनोगुरुस्तल्पगः । काशीखंडे—फाणितंगोरसं
चैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनग्राह्यणोदयात्कुच्छ्रंचांद्रायणचरेत् । हेमाद्रौहारीतः—पक्कौसहोत्थितानांतुभोजनादिसमंस्यूतम् ।
तत्रैववसिष्ठः—यपेकपत्नौनिपमददात्तिस्त्रिहाक्रयाद्वायदिवापिहितोः । वेदेषुदृष्टामृषिभिश्चगीतांतांत्रसहत्यांमुनयोवदंति ।

परिवेष्टरुच्छिष्टस्पर्शहारीतः—द्रव्यहस्तात्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यत्तद्रव्यमपःस्पृष्टततःशुचिः । अङ्गिरभ्युक्ष्य
तद्रव्यंपुनरादायदापयेत् । यत्तुमनुः—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधयैवतद्रव्यमाचांत.शुद्धिमाप्तुयादिति । आचार

चंद्रोदये—अंगघारणयोग्यमंगेनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पष्टा । यद्दामक्ष्येतरद्रव्यंचूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । मह्यंशूमानिधाया
चामेत् । मार्कंडेयः—पदान्नेनगृहीतेनमूत्रोचारंकरोतियः । अनिधायिवतद्रव्यमंगेकृत्वामाश्रितम् । शौचंकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथा
विधि । अन्नमम्युक्षयेवैवउद्धृत्यार्कप्रदशयेत् । लकत्वाम्रासमयैतस्माच्छेषंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यसैवसाक्षादुच्छिष्टस्पर्शेत्यागदितिचंद्रिका ।
स्पृश्यर्धमार—परिपणकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टधेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिशोक्ष्याग्निमर्कवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोदानवलिप्राणाद्युत्यादि । मार्कंडेयः—अन्नंष्टुप्रणम्यादौभ्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्यायथवंदयेत् ।
आपस्तंभः—मापांकासंक्षययुमित्यभिमुखोन्नवर्जयेदिति । मापांशब्दोच्चारणम् । याज्ञवल्क्यः—अपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्रतातथा ।
अन्नममृतं वैवर्ण्यमन्नंदिजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेत्तचमूतानितस्मादन्नंतदुच्यतेइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजला
दानपितदापतेः । मिःसाक्षीमरुमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानियापानीत्यत्राव्योदनवर्षनम् । तेनमर्क्तेएवापोशनं
नान्ययेत्तिक्वेचित् । अन्येतु—ससंक्षेत्रगतं प्राहुःसतुपंधान्यमुच्यते । आमं वितुपमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिनिश्चितत्वेवसिद्धोक्तेः
स्विन्नमात्रेआपोशनम् । नचैवंगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादियुग्रीह्यादिविकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्वसरसत्वात् अतोगु-
डादौनापोशनम् । मदनरदोमाधचीयेचकौर्म—महाव्याहृतिभिस्त्वंनंपरिपिच्योदकेनतु । असृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् ।
मदनपारिजातेतु—व्याहृतिभिर्गीयत्र्याचान्नमभिमंश्याम्युक्ष्यपरिपिच्य धर्मराजादिवलीन्दघादिति । माधवीये—ऋतेनसायं
सत्तेनप्रातश्परिपिचयेत् । भविष्ये—भोजनार्त्तिकिचदन्नाग्रधर्मराजायवैचलिम् । चित्रायचित्रगुप्तायप्रैतेभ्यश्चेदुद्धरेत् । यत्रकचनसं

स्थानांध्रुपुपहतात्मनाम् । प्रेतानांतृप्तयेक्षय्यमिदमरतुयथासुखम् । स्कांदे—अदद्याद्भूतपतयेभुवनपतयेतथा । भृतानांपतयेस्वाहेत्यु
 क्त्वाम्भूमौचलिनयम् । ब्राह्मो—ब्रह्मणेनमइत्येवब्रह्मादियोवलीन्दद्यादिति । स्मृत्यर्थेसारे—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिव
 लीन्दद्यादिति । श्रौतवृत्तिः—य. कश्चनास्मिन्छांदेवतोदेशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोभ्यादानंवलिहरणदयोवामंत्रेणसाध्यतेतत्रसर्वे
 नस्वाहाकारःकर्तव्यइति । आश्वलायनानांस्वाहांतत्वमेवचलिदाने । एतानिचलिदानानि नियथाशासंब्यचस्थितानि । इदंचपरिपेचनो
 चकार्यमित्युक्तंमाघचीयेमदनरलेच । यत्तुस्मृत्यर्थेसारे बल्युत्तरंपरिपेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमात्रेणनक्रमेतात्पर्यम् । परिपे
 चनोत्तरंपादश्चालनोक्तेः । अनत्रब्रह्मरुद्रचद्राकर्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितंनैरन्नंयस्माद्भृत्तिनान्यथेतिब्राह्मात् ब्रह्मादिभ्योमुजिकाले
 वलिर्देयः । मंडलार्थंवादेशयमितिचेत् तस्यापि सालंघनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्वेवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाका
 दौघट्लादित्याचारादर्शः । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्वयोपकत्वात् । सूक्तवाक्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थ
 वेदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतासंभवीत्यलंमीमांसागंधशून्यहृदयप्रलापेन । श्राद्धेचलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः—दत्तेवाप्यथवा
 दत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्वलिम् । तदन्ननिष्फलंयातिनिराशौ.पितृभिर्तैः । स्मृत्यर्थेसारे—पायसेनतथाज्येनमापाञ्चनेनतथैवच । नकुर्वीद्वलि
 दानंतुओदेनेनप्रकल्पयेत् । कृष्णभदीये—भोजनदौघलिमुक्तंसमुद्धुलैवभोजयेत् । अनुद्धृत्यतुयोमुक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आहुमा
 जौरसस्पर्शेषोड्यैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्ताथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरीभुजन्रीरेवेनरकेवसेत् ।

अपोशानविचारः । ब्राह्मे—अपोशनंचगृह्णीयारसर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलघयेन्नात्रंसोदेकेनकदाचन । आपोशनाकरणेद्रोप-
 श्रित्यामणी—अपोशानमकृत्वातुयोमुक्तेऽनापदिद्विजः । भुंजानोयदिवानूयाद्भाग्येऽशतंजपेत् । इदंचवलिदत्त्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

लुप्तं माणसीये—दुर्गं प्रशाख्ये शैवपथात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहृन्तेन पातं तद्वाग्यतो द्विजः । अपोस्नानं शूद्रेण न कार्यम् । द्विजश्रुतेः ।
 नैपमशपमप्रमिप्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमच्छिष्टकारिणः । येन लीलावराद्देणद्विरण्याक्षो निपातितः । स्नातो पीदंल्लिखेत् । पात्र
 पारणेपिठेपश्चितामणौ—अंगुष्ठस्वर्जनीचैव मध्यमाचतृतीयका । तिस्रो द्वेवांगुलीचैव प्रशस्ताः पात्रधारणे । बृहन्नारदीये—याव
 द्विचोऽत्र मथीयात्सार्जनीपरित्यजेत् । आपस्तम्बः—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतः पात्रधारणे विकल्पः । सोपि
 प्राणादुत्पन्नमिति । मदनरक्षे—प्राणादुत्पन्नं पात्रं धृत्वा न मुंचेदन्यथा मुंचेदिति रूपपत्तकः । यद्युपश्रिंशन्मते—समुत्थितस्तु यो
 भुञ्जेत्तु यो यो भुञ्जेत्तु भुञ्जेत्तु । एवं वैवस्वतः श्राद्धभुक्त्वासांतपनं चरेदिति । तद्भोजनोपक्रमे पात्रं धृत्वा तन्मध्यत्यागे । स्मृतिमंजरीम्—पात्रस्य
 धारणे भोजने च यत्रानुमान्गृही । शान्तात्तपः—अग्रासनोपविष्टस्तु यो मुञ्जेत्प्रथमं द्विजः । चतुर्नां भुजतां सौतः पंचत्याहरति किल्बिषम् ।
 अत्रिः—भोजनं तं महाकाष्ठं दृक्षरेण निनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महाभोजनं प्राणाद्याव्यायनं च तदिति चिच्छुपुराणादिति
 माणस्यः । महाभोजनं काष्ठमौनम् । तथा च स्मृतिमंजरीम्—काष्ठमौनेन भुञ्जीत् प्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणादुत्पन्नमौननियमः ।
 गौरी तस्य परमौनीग्रहणः संयतं द्वियः । भुञ्जीत् त्रिषु द्विजो न चोच्छिष्टानि दापयेदिति ब्रह्मासोक्तेरिति मदनरक्षे । रत्नाचल्याम्—यवी
 यान्यपिताय गमुक्त्वा श्राद्धादिभोजनम् । प्राणमिहो नादन्यत्र नासौ भोजनं समाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतो भ्रातृमतो भोजननिषेधो जीव
 ज्ञेयग्राहकपरः । तमेव—यदि भुञ्जीत् तूष्णीं तु सर्वत्रैव तु भोजने । स पापो भ्रातरं हंतिसंततिं चाचिराद्भुवम् । गोभिलः—अथातः प्राणाहु
 ति कल्पे व्याहृतिरिगार्याव्यास्यमभिमं त्यक्तत्वात्सत्येन परिषिंचामीतिसायं सत्यं त्वर्तेन परिषिंचामीति भ्रातरं तश्चरति भूतेषु गृहायां विश्वतो मुखः ।

लंयञ्जस्त्वंपट्त्वंप्रजापतिस्त्वंतदापधापोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोममृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसावुद्रुत्यात्व्वरन्यं चक्रासान्गृहीयात् प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानयस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्रित्तिःसुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणमसिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभद्रश्च । तत्र । स्वाहातत्त्वेमानाभावात् । गोभिलायल्लिखनाव ।

प्राणाद्दुतिविचारः । कौर्म—स्वाहाप्रणवसंयुक्तांप्राणायान्नाद्दुतिततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठप्राणाद्दुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानेसुहृद्याद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यनितुसुहृद्याद्भुविः । तर्जनीचवह्निःकृत्वाउदानेसुहृद्याद्बुधः । समानेसर्वहस्तेनसमुदायाद्दुतिर्भवेत् । एताश्चदत्तैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारादर्शैर्हारीनोक्तेः । अंगुष्ठानामिकामान्नाह्वानान्येनताआहुतयइतिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरगुलीभिरश्रीयादितिसामान्यविधेःपंचास्यापित्तैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकविरोधात् । भारते—यथारसनंजनातिहिहाप्राणाद्दुतौनृप । तथासमाहितंकुर्यात्प्राणाद्दुतिमंतंद्रितः । अपरांकेवौघायनः—अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणाद्दुतिव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादआचम्यशुचौदेशेप्राप्तुखउपविश्य ध्रुवाचौरिरितिष्टथिवीमावाहयेद्भूतवतीमितिभूमौपात्रंनिधायमूर्धानदिवइत्युद्भूततमाह्वियमाणंभूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेत्प्राप्तुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिपिच्यस्येनपाणिनाविसुचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचानेनप्राणाद्दुतीच्छेदोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंशुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाअपानेनिविष्टोऽमृतंशुहोमिशिवोमाव्यानेनिविष्टोऽउदाने०इतिसमाने०हुत्वातूर्ष्णीभूयोप्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्यायन्नांतरावाचंविष्टजेत्भूर्भुवःस्वरोमितिजपित्वापुनभुजीत त्वक्केशनखकीटाखुरीपाणिद्व्यतदेशात्पिडगुद्दृत्याभ्युक्ष्यमस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुजीतसर्वमक्ष्यापूपकंदरूत्मांसानांदत्तैर्नोद्येन्नानिसुहितोमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांप्रथिरसिरुद्रोमाविंशतकइत्यतस्तेनात्रेनाप्याय

१ त्वमश्लवविष्णुस्त्वपयद्भृकर । २ विशातर्गतेनात्रेन ।

नेतिपुनरागम्यदधिष्णपादांगुष्ठेषापिद्यावयति । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽङ्गुष्ठं चसमाश्रितः । ईशःसर्वस्वजगतःप्रभुःश्रीणातुविश्वमुगितिहुत्वा तु
 मंत्रणमूर्त्यहन्तःसमाचरेत्—श्रद्धायांप्राणेनिविश्यामृतंहुतंशिवोमाविशिवमाविशप्राणमग्नेनाप्यायस्तेतिपंचमब्रह्मिमात्मासृत्स्वद्येत्वनेनचाक्षरे
 णाल्मानंयोजयेदेवमेवाहरहःसार्यप्रातर्बुद्ध्यादद्रिचर्वासायमिति । अग्निः—अपोशानंवाभगोसुरापानसंगंभवेत् । दक्षभागेतुयःकुर्यात्सो
 गपानसंगंभवेत् । पुनरापद्रापोशानंनुरापानसंगंभवेत् । इदंश्राद्धपरमिधिकेचित् । नित्यभोजनेपीतिकृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाहवसिष्ठः—सर्वाभिरंगुलीभिरश्रीयादितिचौघायनः । यावद्वासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्नं प्रांसं
 ग्रहीत । विष्णुपुराणे—अश्रीयात्तन्मनाभूत्वापर्वतुमधुरंसम् । लवणाग्लौतथामध्येकदुत्तिकादिकंततः । प्राग्द्रवंपुरुषोऽश्रीयान्मभ्येतुक
 टिनंपुनः । अंतपुनर्द्रवागीतुवलारोग्येनयुं चति । कौर्म—ततोन्वदन्नमश्रीयात्पूणायोदरस्यच । स्मृतिमंजयौकाशीखंडे—दर्भ
 णानिस्तयोमुद्देतस्सदोयोनविद्यते । केशकीटादिसंभूतस्तदश्रीयात्सदर्भकः । यस्वान्बलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेणनमुंजीयान्नचाचभेदिति
 तदतुंन्यान्यपरम् । भोजनेवतुंलइत्यत्रिस्मृतैः । विष्णुः—नवृतीयमयाश्रीयान्नापरयंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । कौर्म—नाश्री
 यात्येक्षणाणानामप्रदायैवदुर्मतिः । नायन्नशिष्टमद्याद्वागशुद्धोनान्यमानसः । आत्मार्यभोजनंयस्त्वर्थयस्यैयुनम् । वृत्त्यर्थयस्यचाधीते
 निष्कलंतस्सजीवितम् । नोच्छिद्येधृतमादद्यान्नमूर्धानंस्पृशेदपि । नन्नब्रकीर्तयन्वापिननिःशेषंनभार्यया । नैकवस्त्रस्तुमुंजीतनवापिशयन
 स्थितः । नपादुक्ताधिष्ठितोवानहसन्विलपन्नपि । पराशरः—अदृष्टसंतताधारावातोद्भूताश्चरेणवः । भोजनपात्रमुद्धृत्यजलादिनेपयभित्युक्तं
 मापयीयेवृद्धभारदीये—द्विजोनाभोज्यमश्रीयात्प्रात्रंनैवपरिलिखेत् । संस्थायब्यासनेपादौवस्त्रार्धपरिधायच । मुखेनधमितंशुक्त्वाशु
 रपीत्युच्येतेषुषेः । खादितार्थपुनःखादन्मोदकानिफलानिच । प्रत्यक्षंलवणंखादन्गोमांसाशीनिगद्यते । नृसिंहाब्धिधमहोदयौ—सामुद्रं

सैधवंचैवलवणेपरमाहुते । प्रत्यक्षेअपितेग्राह्येनिषेधस्त्वन्व्यगोचरः । हेमाद्रौत्रस्माडे—सैधवंलवणं चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे
 क्षेतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशः । देवलः—नभुंजीताघृतनित्यं गृहस्योभोजनं स्वयम् । पवित्रमयद्व्यधचसर्पिराहुरघापहम् । ब्राह्मे—यस्तुपाणि
 तलेभुंक्त्येयश्चफुल्कारसमुत्तम् । प्रष्टतांगुलिभिर्न्यथतस्यगोमांसवचतत् । हस्त्यधरययानोद्रमास्थितो नैव भक्षयेत् । श्मशानाभ्यंतरस्योवादे
 बालयगतोरिवा । श्यनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थनचासने । तत्रैव—नार्द्रयासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि
 तपाणिमान् । नावसन्धिकसस्थानचपर्यङ्किकास्थितः । नवेधितशिराथापिनोत्संगकृतभाजनः । नचमोपरिसंस्थश्चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।
 भारते—निपणश्चापिलादेतनुगच्छन्कदाचन । क्षत्रियेचिशोपस्तत्रैव—क्षत्रियः प्राघृतशिराभुजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य
 जन्मकालुप्यंदुप्यक्तिकचनकुत्सयेत् । शासशेषंचनाशीयात्पर्यायान्यतः । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमत्नेनविक्षि
 स्तपानसस्थितम् । बहूनाभुजतांमध्येनाशीयात्पर्यायान्यतः । दृथानविकिरेदन्ननोच्छिष्टदुष्टतुष्टतल्यजेत् । तिलकल्कजलक्षीरंदधिक्षौद्रघृतानिच ।
 नत्यजेदर्धजग्धानिसक्तुश्चाथकदाचन । सर्वेद्राशीकुर्यात् । त्रिकांडमंडनः—शिरोवेष्टयतुयोभुंक्त्योभुंक्तेदक्षिणागुहः । वामपादेकरं
 न्यस्यतैर्दक्षीणसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्श । शुद्धितत्वेबृद्धशातातापः—यदाभोजनकालेनुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंत्रासंख्यात्वाविप्रो
 निशुध्यति । मक्षपित्वातुतंत्रासमहोरानेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवान्नत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनखानार्हमात्रपरंखानविधिवैय
 र्थ्यापतेरित्युक्तम् । तत्रैवमार्कंडेये—अंगुलिचोद्रेषस्तुगोमांसाशनवत्सृतम् । अत्रिः—मुखेनचान्नमश्रातितुल्यंगोमांसभक्षणैः ।
 मुखेनगवादिबत् । चंद्रिकायांबृद्धमनुः—नपिचैन्नचभुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलशृङ्गेणवर्जितपिबेत् । पीत्वावशेषितं

कृत्वाग्राहणः पुनरापिषेत् । त्रिराश्रुप्रतंकुष्याद्दामहस्तेनयापुनः । इदं भोजनकाले एव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तः । कौर्मै—नवाम
दन्तेनोदृत्य पिचेद्वैक्रेण विजलम् । वामहस्तेन केवलेनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्य वामहस्तेनोपसंहार इति सूचितम् । तत्र । पुनरेकहस्तनिषेधात् ।
अतः स यो ननपिषेत् । एकहस्तेनासव्येनापि निषेधेदित्यर्थः । ननु भोजने पात्रधारणे सव्यहस्तस्य व्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्य चोच्छिष्टत्वात्कंबजल
पानमिति चेत्—दक्षिणेन पात्रं धृत्वा यामेन द्रोणादीजलं कृत्वा वामेन पात्रं धृत्वा दक्षिणेन जलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधो भोजनभिन्नकालविषयः ।
नचैकहस्तनिषेधाद्दन्तद्वयप्राप्तौ जलं पिबेत्तां जल्लिनेत्यादिवाम्यविरोधः । तस्मान्मुद्दृतजलपानपरत्वात् । एतस्य पात्राद्विद्वाराजलपानपरत्वात् हस्त
द्वयप्राप्तवपिमव्येनान्वांसगात् आचमनदौ तयैव दर्शनादिति चंद्रिका ।

भोजने ग्रासप्रमाणम् । अपराकंचसिष्ठः—अष्टौत्रासामुनेभैक्षपोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतंगृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।
वक्रप्रमाणपिंडं च सैदेकैकश्याः पुनः । वक्राधिकस्तुयः पिंडश्चात्मोच्छिष्टः स उच्यते । पिंडानशिष्टमंत्रचंदतनिःपुतमेव च । अभोजयंतु द्विजानी
याद्गुम्ल्याचां द्रावणं चरेत् । आदित्यपुराणे—नोच्छिष्टेऽग्राहयेदाज्यं जग्धशेषं न संस्यजेत् । शूद्रशुक्लावशिष्टं तु नाघ्रां डक्षितं त्वपि ।
भारते दानधर्मं—समानमेकपात्रे तुं जेत्वा वं कदाचन ।

भार्यया सह सुकृतिनिषेधः । मनुः—नाश्रीयाद्भार्यया सार्धैर्नामीक्षेत वाश्रुतीम् । नभार्यादर्शनेऽश्रीयादिति । वसिष्ठः—
भार्ययामहनाश्रीयादवीर्यं नृपत्यं ममतीति । इदं चासवर्णविषयम् । तथाचांगिराः—ब्राह्मण्यासहयोश्रीयादुच्छिष्टं वाकदाचन । न
तत्र दोषं मन्यते सर्गवर्गनीपिणः । उच्छिष्टमितरक्षीणां योऽश्रीयाद्ब्राह्मणः क्वचित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयः संकीर्णो भूद्चेतनः । ब्राह्मणीपदं भर्तृ
सवर्णोऽपलक्षणम् । अतएवाग्नेश्राह्मणग्रहणम् । तेन क्षत्रियदिरप्यसवर्णया सह नाश्रीयादित्यर्थ इति पृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मेपि—ब्राह्मण्या

तदन्तुपरिलजेत् । काल्यायनः—चांडालपतितोदक्याबाक्यंश्रुत्व्याद्विजोत्तमः । सुंजीतयासमात्रंतुदिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति
शेषः । बृहन्नारदीपे—ज्ञानदानजपदीर्घानांभोजनाध्वरयोस्तथा । मध्येशृणोतियद्येषांशब्दंक्रुर्यात्कदाचन । उद्धमेहुक्तमखिलंखात्वाचोप
वमेसदा । द्वितीयेधिद्वृतंश्राश्यशुद्धिमाप्नोतिमानवः । माघवीयेगौतमः—काहलभ्रमंत्राणांचकस्योल्खलस्यच । एतेपांनिनदाया
वसानत्कालमभोजनम् । काल्यायनः—दृणांभोजनकालेतुयदिदीपोविनश्यति । पाणिभ्यांपात्रमालम्ब्यभास्करंभनसास्मरेत् । पुनश्चदीपिकां
कृत्वातच्छेमभोजयेन्नरः । पुनरन्नंनभोक्तव्यंशुक्त्वापापैर्विलिप्यते । अन्नंशुहीत्वेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे—अन्नभोजनकालेऽस्थनादृषिते
ग्रानंश्रुतप्राशनंच दंतपातेचैवमिति । विष्णुपुराणे—जठरंपूरयेदर्धमक्षैरर्धजलेनच । वायोःसंचरणार्थीयचतुर्थमवशेषयेत् । पुलस्त्यः—
भोजनंतुननिःशेषंक्रुर्यात्प्राज्ञःकथंचन । अन्यत्रदधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः । चंद्रिकायांचंद्रमनुः—भार्याभर्तृकदासेभ्यउच्छिद्यंशो
पयेत्ततः । भारते—पानीयंपायसंसस्रून्सर्पिर्भोधुदधीन्यपि । निरस्यशेषमेतेयानत्रदेयंतुकस्यचित् । टोडरानंदेचिष्णुपुराणे—नाशे
पंपुरुशोशीयादन्यत्रजगतीपतेः । ओदनोपिसशेषोभोज्यइतिटोडरानंदे । मदनरत्नेब्राह्मे—कुर्यात्क्षीरंतामाहारंनद्व्यंतंकदाचन । का
द्वीरंटे—अनुपीयततःक्षीरंतंनपीयमेवच । असृतापिधानमसीत्वेवंश्राश्योदकंसकृत् । भीतशेषंक्षिपेद्भूमौतोयंमंत्रमिमंपठन् । अप्रक्षा
दित्तश्चन्मथदक्षिणांशुप्रमूलतः ।—रौलेपुनिलयेपद्मार्धुदनिवासिनाम् । उच्छिद्योदकमिच्छूनायक्षय्यपुतिष्ठताम् । देबलः—शुक्तोच्छिद्य
त्वमादायसर्वस्मार्दिकचिदाचमन् । उच्छिद्यभागधेय्यःसोदकंनिर्वेदुवि । उत्तराचमनंचाक्षालितहस्तेनकार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्यगङ्गुपंयःपिबे
त्प्राप्तोहितः । सदैवेचैवपित्र्येचआत्मानमवसादयेत् । अर्धपीत्वागुंडूपमर्धस्यक्त्वामहीतले । रसातलगतानागास्तेनप्रीणंतिनित्यशइति
न्यासोक्तेः । गंडूपममृतापिधानमसीतिजलपानम् । एतदकरणेप्रायश्चित्तमुक्तंभारते—यद्युत्तिष्ठत्यनाचातीमुक्तवानासनात्ततः । सद्यः

शानंक्रुर्मीतसोनयप्रयतेभवेत् । शातातपः—आचम्यपात्रमुत्सार्य किंचिदाद्रैणपाणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरं प्रथमं गंडूपः पश्चाद्धस्तप्रक्षाल
 नमाहुः । तत्र । पूर्वोक्तप्रथमविरोधात् । देवलः—गोजनेदतलभानिर्हृत्याचमनचरेत् । दंतलग्नमसंहार्यं श्रेयंतदपिदंतवत् । नतत्रवहुशः
 कुर्याद्यलमुद्धरणप्रति । मार्कंडेये—अनूत्तिष्ठन्नकुर्वतिमुक्त्वा दत्तविशोधनम् । दतलयेकालांतरच्युतेवौ धायनः—तत्त्यक्तैवशुचिर्नपुन
 स्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेवतच्छुचिरितियाज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । भदनरत्नेगौतमः—गंडूपस्याथसम
 येतर्जन्यावक्रघर्षणम् । य.करोतिसमूढात्मारौरेवेनकेवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरंहस्तादौखेहशेषेनदोषः । द्वावेवोष्टौश्मश्रुकरोसखेहौभोजनादनु ।
 अदुष्टानशक्तिज-ग्राहवालयवृद्धि-योजितिवृद्धिपराशरोक्तेः । गंडूपप्रक्षेपक्षकांस्तपात्रेनकार्यः । तथाचांगिराः—गंडूपपादशौचंचक्रु
 त्वावैकांशभाजने । भूमौनिक्षिप्यपण्णमासात्पुनराहारमादिशेत् । उत्तरार्धेकांस्तपात्रमितिशेषः । पुनराहारंतक्ष्णपात्रांतरानयनंवा । माघ
 वीयेव्यासः—तस्माद्देशान्मनगपमृत्युविविधिवदाचामेदिति । तदुत्तरद्विराचामेदित्युक्तं । विष्णुपुराणे—अंतर्वलायमेभूरेरपामभ्य
 निलस्य च । भवत्वेत्तरिणतंममास्त्वव्याहृतंसुखम् । अगस्तिःकुभकर्णचशर्निचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थं संस्मरामिवृकोदरम् । आता
 पिर्भक्षितोयेनवातापिश्वमहासुरः । समुद्र-शोपितोयेनसेमेऽगस्थः प्रसीदतु । इत्युद्यार्थं स्वहस्तेनपरिमृज्यात्तयोदरम् । अत्रिः—आचांतोप्य
 शुचिस्तावथावत्पानमुद्धृतम् । उद्धृतोप्यशुचिस्तावथावद्भिर्नलिष्यते । भूमावपिहिलिष्यायांतावत्स्यादशुचिःपुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा
 धावन्नस्थशेतमहीम् । आपस्तंबः—यत्रज्युतेतत्समूहानिहृत्यावोक्ष्यतदेशलेपलेपात्संसृत्याङ्घ्रिःसंश्रित्योत्तरत-शुचौदेशे रुद्रायनिनयेदेवंवा
 स्तुशिवभवत्विति । आश्वलायनः—तत-शतपदगत्वावीक्ष्यादित्यंशवैःश्वनैः । पाणिनोदकमालम्यमंत्रमेगंसमुचरेत् । काशीखंडे—
 इत्यत्रपरिसंक्षल्यप्रक्षाल्यचरणौकरो । ततोत्रपरिणामार्थंनप्रतिनानुदीरेयेत् । अभिराप्याययन्धातून्पार्थिवान्परिवारितः । दचानकाशोभसो

जपतस्तुमेसुरम् । प्राणपानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नंपुष्टिकरंचास्तुममप्यव्याहृतं सुखम् । समुद्रोऽवडवाग्निश्चममोब्रह्मस्यनं
 दनः । गम्यबद्धतंपत्तदशेषं जयंत्वमी । चिप्पुः—समस्तैर्द्रियैर्देहैर्द्रियधानभूतोभगवान्यथैकः । सलेनतेनाजमशेषमेतदारोग्यदेभेप
 रिणाम्भेतु । इत्युबार्यस्वहस्तेनपरिभृज्यात्तयोदरम् । ऋत्रिबधानेशन्नोभवेतिहान्यांतुमुक्त्वात्तंप्रयतःशुचिः । हृदयंपाणिनास्पृष्ट्वाज्योन्जीवेद
 गदःमुत्ती । द्दारीतः—पश्चात्तदन्नशेषं चलिहरेदिति । एतच्चपाकशिष्टेनरोद्रचलिहरणमितिजयस्वामी । धर्मप्रश्नेब्रह्मचारिप्रकरणे—
 सुपत्ताशयमनंधालयीतेति । अमंत्रंभोजनस्य । भिक्षापात्रस्यस्वल्पेनक्षालनेनदोषइत्युक्तञ्चला । उभयोरपिपात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातका
 दीनामप्येतत् ।

तांबूलमक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण सांकेड्ये—भूयोप्याचम्यकुर्वीततस्तांबूलमक्षणम् । माघवीथेचसिष्टः—सुपूरां
 चपुपत्रंचपूणेनसमान्वितम् । अदलाद्विजदेवेम्यस्तांबूलंवर्जयेद्विजः । एकपूरांसुखारोग्यं द्विपूरांनिःफलंभवेत् । अतिश्रेष्ठंत्रिपूरांचअधिकंनैवदु
 व्यति । सांकेड्ये—पण्यांशंपूर्णंशुंचचूर्णंपूर्णं द्विपूणकम् । दंतधावनपूणं चशकस्यापिथियंहरेत् । अकृत्वाचमुखेपूर्णं पूरांस्वादतियोनरः । दशजन्म
 दरिद्रस्तुअंतेचगहरिस्मृतिः । नित्यंखादतितांबूलंनक्रभूपाकंनरः । नमुच्यत्युतस्येवतस्यमंदिरमिंदिरा । चूर्णपूरादलाधिक्येसाम्येचापिसतिक्रमा
 त् । दुर्गभारंगवीगंधयहुरंगान्विदुर्धुधाः । मदनरत्नेचसिष्टः—पूर्णमूलेभवेज्याधिःपूणंश्रिपापसंभवः । चूर्णपूर्णंहरेदायुःशिराशुद्धिनिशि
 नी । तस्मादं चमूलंचशिराश्वैवविशेषतः । चूर्णपूर्णंवर्षयित्वातांबूलंमक्षयेदुधः । आश्वलायनः—यत्तेश्वविधवायाश्चदीक्षितस्यचटोरपि ।

१ चारुदि एकपूरांयाचदृष्टि स्वभावना । तदुदीनामिनायाःगनारदंकेसराम्यहम् । इतिघञ्चिल्लुंजानंरुद्विदोपोनचापते । अजनीगर्मसंभूतंकुमारंवक्रवारिणम् ।
 दृष्टिशेषमिनायावदनुत्तरंतांकरान्यहम् ।

तांबूलभक्षणं वन्यैर्भुज्यं च विशेषतः । विद्याकामोऽनिशंरौतांबूलं तु न भक्षयेत् । कृष्णभट्टीये—मातापित्रोः क्षयश्राद्धे तथैव क्षयसूक्ते । तांबूलं चर्चयेद्यस्तु पितृहासनिगद्यते । हेमाद्रौ जाचालः—दंतधावनतांबूलं तैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्नौषधपरान्नं च श्राद्धकृत्ससर्वर्जयेत् । घञ्चुकृष्णभट्टीये—नित्यश्राद्धे त्वमाश्राद्धे चापरपक्षिके । तांबूलचर्वणे दोषोनेति शतातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । लघुनारदीये—दशम्यादिमहीपालनिदिनं परिर्वर्जयेत् । गधतांबूलपुष्पाणि स्त्रीसंभोगं महाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । चिष्णुरहस्ये—गानाभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलंचानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वयज्ञान्यञ्च निराकृतम् । दक्षः—भुक्त्वा तु सुषुप्तमास्थाय तदनपरिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः पष्ठसप्तमकौनयेत् । अप्तमेलोकयात्रा तु बहिःसंध्याततः पुनः । आयुर्वेदे—भुक्त्वोपनिशतस्तु देवं लमुत्तानशायिनः । आरोग्यं चामकुक्षौ तु मृत्युर्धावति धावतः । इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्भामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृता वाचारत्ने भोगजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । व्यासः—सञ्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गस्याविरोधिना । दिनं न येस्ततः संध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । यमः—चत्वारिंशत्तु र्मुर्गाणिसंध्याकालेषु वर्जयेत् । आहारमैशुं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् । संवर्तः—सादित्यां श्विमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । अत्र सायं संध्यायाः कालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणे ज्ञेयम् । विशेषमाह चंद्रिकायां व्यासः—प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तु गायत्रीं तु जपेत्ततः । बहू च सूत्रेऽपि—उत्तरापराभिमुखोन्वष्टमदेशसावित्रीजपेदिति । श्राद्धे सुक्त्वतः संध्यानिषेधमाह श्राद्धचंद्रोदये यमः—पुनर्भोजनमध्वानं

१ पृञ्जोरत्सर्जित्पञ्चापीतवद्रीचतुर्भुजम् । शसचक्रगदापद्महस्तागदुडवाहनाम् । चदयोश्चमवासातामायासीं सुभ्यं मडलान् । वैष्णवीभ्यश्चरोयाश्चो देवीमात्माह-
वाम्यदम् ॥ इति ।

भारग्यामभियुने । संख्यांप्रतिप्रद्वेहोमंश्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयंसंख्यानिषेधःप्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंख्यांप्रकथ्य—दशकृत्वः
 त्रिंशदाग्रायण्याश्राद्धयुद्धिनः । ततःसंख्यापुपासीतशुध्येतदन्तरम् । अत्रदशकृत्वःपिबेदितिसंबधः । इदमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
 मितिमात्रयः । संख्याधिकारार्थमितिष्टधीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंख्यापराब्रंचछेदनंचवनस्पतेः । अमावास्यांनकुर्वीतरात्रिमोजनमेवच ।
 पूरंचकृत्तद्वीनमायंगंल्यादिवान्यम् । श्राद्धकृतींचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदितिकामधेनौघाराहात् कर्तुरपिसायंसंख्यानिषेधमाहुस्तत्रि
 मुंत्तम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतीश्राद्धवासरे । सायंसंख्यांनकुर्वीतकुर्वीत्तुर्वाभवेदितिकालकौमुद्यांचवनंचनंतदपिनिर्भूलम् ।
 युक्तंनेतन् । ततःसंख्यापुपासीतेत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजनमितिच अन्यत्रप्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेतुपद्प्राणायामादितिचिश्वाद्देशः ।
 तदिदंगमंख्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजनमितिच । यत्तु—प्राणायामत्रयंकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्रयपद् । ततःसंख्यापुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध
 भोविनामिति तत्रयश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगोस्वादितिमर्गोर्गपरिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्याहुत्वाग्नीन्समुपास्यच ।
 शूलैःपरिप्लुतोयुस्तानातिवृष्याधमंविशेत् । चकारोर्वीश्वदेवादेरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकान्तरेणकार्गोनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नयथा
 ऋन्ययच्छिष्टंष्टद्रेपर्युपितंनयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचयुभत्वाचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांचवचनात् । यदार्याणामभोज्यंल्यात्रतेनयजेतइत्या
 पस्तंबोक्तेथ । विष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिग्यस्तंभेवाश्रापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
 निमित्तीपश्यासार्थंवल्लिहरेत् । सायंत्वन्नससिद्धस्पात्रयमंचवल्लिहरेत् । दक्षः—ग्रहोपपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनेवेत् । यामद्वयंशयान
 स्तुप्रमनूयापकृत्ते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंयोक्तंवर्जयित्वामहाविशाम् । व्यासः—
 महाविशतुविजेषामध्ययागद्वयंनिधि । शौनकः—पश्चात्तेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैववर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शयनविचारः । हारीतः—नसंधिवेलायांशयीतननशोनाशुचिर्नगोनोच्चैर्निशायांभापेतेति । प्रोग्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यंतरं—आसनंशयनंनजायापत्यंक्रमंडलुम् । शुचीन्यात्स्मनएतानिपरेपामशुचीनिवु । कौर्मे—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाभ्यायंखानभोजनम् । यद्विनिष्क्रमणंचैव नकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चक्षेणनदेवायतेनेखपेत् । चंद्रिकायांगोभिलः—ह्यातकःस्वायकालेवैणवंदंडमुपनिधातीति । स्वव्यादित्वमुवृत्तौशांखल्लिखितौ—नदीर्णायांखट्टायांनान्यसेवितायामन्युक्ष्यनभूतप्रहायतेनेनइमशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्संचदश्याःसंधौ । रभसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । हारीतः—नप्रत्यकृतिर्येगुदकृशिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराधेति । मार्कंडेये—श्राकृशिरःशयनेष्विद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रवलांधितांहानिमृत्तयुतयोत्तरे । शून्यालयेऽस्मशा नेचपयिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेऽस्मनिनखपेत् । नयक्षनागायतेनेस्कंदस्वायतेनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठयां सुपु । नखपेचतथादर्शविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्रणांगुरूणांचतयोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । गार्ग्यः—स्वगृहेश्राकृशिराःशेतेश्याशुर्वेदक्षिणाशिराः । प्रत्यकृशिराःप्रवासेतुनकदाचिद्रुदकृशिराः । भारते—शय्यार्धतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तदक्षिणेशयीतेति । उशाना—नैलेनाभ्यक्तशिराःखपेदिति । पैठीनसिः—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । आपस्तंबः—सदानिशायांदारात्प्रत्यलंकुर्वीतेति । त्रिष्णुपुराणे—शुचौदेशेविविकेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदकप्रवणेचैवसंविशेशेसुसदाबुधः । गंगत्वंपूर्णकुंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गौरुईर्मंत्रैर्क्षांकृत्वास्वपेत्ततः । हारीतः—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिभंगलोपे तआत्मानिरुचितामनुपहृतांसुनामाणभितिपठनशुभ्यामधिष्ठायरात्रिभूक्तंजलस्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पोपसर्पमद्रतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्य यज्ञतिआम्नीरुचचनंस्मर । आस्तीकचचनंशुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतषामिधतेर्भूमिर्भिक्षिंशद्युक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजल्वेष्टेदेवतांस्मृत्वा

सापिमास्त्रायान्यांश्चैदिकान्मन्त्रान्वहन्नागंलथुतिशंखंचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वयेदिति । विष्णुपुराणे—रानिसूक्तंजपन्स्त्वल्वादेवांश्चसुखशा
 यिनः । तानाहगोभिलः—अगस्तिर्माधवश्चैवसुबुद्धुंकेदोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्तीकःपचैतेसुखशायिन । शयीतेत्यधिकृत्यह्य
 रीतः—नान्ययूरेनानुवंशास्तीर्णनाश्मपीठोपथानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपसुक्ते । चंद्रोदयेस्मृतिः—आसनंशयनंयानंजायाप
 त्यंकरुंढुम् । शुचीन्यात्मनएतानिरेपामशुचीनि । विष्णुः—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुहृतेनगजभक्तृतेनभिन्नेनाग्निद्युतेनयटसिक्तद्रुमजे
 नदेनापत्तनेनगणभस्थेनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचीदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुशेपंचजातीयदारुहृतेइतिटोडरानंदः । तत्र ।
 वक्ष्यमाणत्रिष्णुपुराणतिरोधात् । शंखलिम्बितौ—नविशीर्णखट्वायामन्युक्ष्यनभूतयक्षप्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति ।
 चंत्रिकायांमचेताः—नविशीर्णखट्वायांनान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । विष्णुपुराणे—नैकांशालंनवांभार्मानासमांमलिनांतथा ।
 नचदंतमयीशय्यामथितिष्ठेदनास्तृताम् । हृतदंतमयेविद्युद्गन्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारुरूणिचोक्तानिचूत
 जंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोश्चितार्थैवघटसिक्ततरूस्तथा । करिभद्रवृत्तेचैववशयीतक्वचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशविनादि माघव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिषिद्धदेशउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेषुनैवदेवचतुष्पये । नैव
 रमशाणोपवनसलिलेषुमहीपते । काशीखंडे—एककाष्ठमयीशय्यांनान्तिमृशसंविशेत् । विष्णुः—नविद्युद्गन्धेनवाल्पधान्योपरिनसं
 ध्यायांनार्हेति । कल्पतरुकात्यायनः—पौर्णमास्याममावास्यामघःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेर्येषापश्चादग्नेर्विधीयते । टोडरानंदे
 तीर्थसौख्येस्कांदे—वापिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तोवैजनादने । पंचखट्वादिशयनंवर्जयेत्कृत्स्नात्तरः । अतृतीवर्जयेद्भार्यामांसंमधुपरोदनम् ।

तिथिन्मत्स्वरूपादे—खंडनंखलकेशानामैथुनाध्यगमेतथा । आमिपंकलहंहिसावर्षवृद्धौविवर्जयेत् । पराशरः—नर्मदायैर्नमःप्रातर्नर्मदा
 येनमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुभ्यंत्राहिसांविपसर्पतः । यमः—भुंजीतखार्द्रप्राणिस्तुनार्द्रपाणि स्वपेन्निशि । विष्णुः—निद्रासमयमा
 सायताबुलंबदनात्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदांभालासुंदुष्प्याणिसस्तकात् । वौधायनः—नपर्षणिनश्राद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षा
 ख्यसंस्कारान् । सोष्यवभृथेष्टियावत् । पर्वोष्णिचिष्णुपुराणे—चतुर्दश्यष्टमीचैवजमावासाचपूणिमा । पर्वाण्येतानिरालेद्ररविसंक्रां
 त्तिरेवच । तैलक्ष्मीमांससंभोगीपर्वस्वतेयुयःपुमान् । विष्णुत्रभोजनंनमनकंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीग्रहेपिकृष्णपक्षस्यतेग्राह्ये ।
 कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादिनिष्ठश्चीचंद्रः । तत्र । षष्ठ्यष्टम्यावमानास्याउभेपक्षेचतुर्दशी । मैथुनंचनसेवेतद्वा
 दर्शीचममप्रियामितिदोडरानंदेवाराहविरोधात् । संस्कारदोडरानंदेकौर्म—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि । करुपतरौचं
 द्विकायांवामने—नाभ्यंगमकैचभूमिपुत्रेदौरंचशुकुजेचमांसम् । बुधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेपुसर्वाणिसदैवकुर्वात् । मूलेगृगेभाद्रप
 दासुमांसयोपिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु । वर्ज्येतिपूर्वाधिगुपग; । याज्ञवल्क्यः—एवंगच्छन्स्त्रियंश्यामांमघांमूलंचवर्जयेत् । घसुरब्रह्मा
 लायां मूलोत्तरयोशक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । ऋतुः—ऋतुकालाभिगामीस्यास्त्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारानुत्थातान्त्वस्थःसन्नोप गच्छति ।
 श्रृणह्लयामभोतिनात्रकार्योविचारणेतिदेवलोक्तेः ।

ऋतुदिननिपमः संभोगोत्तरंशौचंच । ऋतुमाहयाज्ञचल्क्यः—षोडशर्तुनिशाःक्षीणांतस्मिन्गुमासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवप

१ विष्णुपुराणे-पारकारोर्भेदकार्यासमुत्पन्नोमहायशा । आह्लाक सत्यसधोमापनोन्व्योभिरक्षतु । यानीव्यह्यदायतीदितरानीसूकाजस्वा नमोनदिकेश्वरागेतिनरवाग्रा
 व्यादिधिजतोचांगिर इलाभ्यपेदितिस्मलकात् । २ वामनपुराणे—तुषेचयोपानसमाकृभेतपूर्णसुयोषित्परिचर्जनीया ।

ध्वंयायाश्चतस्रश्चवर्जयेत् । मनुः—तासागाद्याश्चतस्रस्तु निर्दिशैकादशीचया । चतुर्दशीचयेयाः स्युः प्रशस्त्वाद्दशरात्रयः । मैथुनप्रशस्त ऋतुकालिकद
 शुराग्रमध्यैमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनां दशानां क्लेणसंभवस्त्रयवर्षस्त्रिभिर्धुनेदोषाभावः । ऋताबुपेयादिलयंतायोगाल्भयोगव्यवच्छेदस्य नि
 ध्यर्थत्वादिति शंकरोपाध्यायाः । तन्न । पूर्वस्त्रिनिषेधात् । अतोयत्रच्छाशौर्निषेधः स्त्वर्थशास्त्रयोर्विरोधोवात्रार्थशास्त्रबाधः । वौधायनः—
 एवमजोत्रजेत्काम्यं यावत्सन्निपातंचसहशय्याततोनाजोदकस्पर्शनमपिबालेपान्प्रक्षाल्याचग्यप्रोक्षणमंगानामिति । यावत्स्खलनं तावत्सहवाश्या
 ततोनाना पृथक्शयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनं ज्ञानयितिहरदत्तः । एतदतौ । अन्यत्रलेपान्प्रक्षालयेत्यादि । ऋतौ तु गर्भशंकित्वास्त्वानंमै
 थुनिनः स्युतम् । अनृतौ तु यदगच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति वृद्धशात्तानपात् मूत्रपुरीषवच्छौचद्वयं कार्यमित्यर्थ इति चंद्रिका । अनृतावपि स्नान
 मुक्तंचंद्रिकायाम्—अष्टम्यांचचतुर्दस्यां दिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वासचैलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्चमार्जयेत् । याज्ञवल्क्यः—नमः स्नात्वाच
 गुप्ताचगत्वाचैव दिवाक्षियम् । यचुशंसः—दिवा तु मैथुनंगत्वानमः स्नात्वा तथां यसि । नगांपरस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकं व्रतीभवेदिति तदभ्यासपर
 मिति गृह्यलपाणिः । अथमैथुनोत्तरं सहशय्यानिषेधात्तदभावसहशय्या । सन्निहितमर्तृकायाः पृथक्शयनस्य दंडत्वात् । पृथक्शय्या तु नारीणामश
 र्वपउच्यते इति वचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियोबालेनत्रांसहापिवापृथक् । निशिनोशयनं कुर्युः कंचुकीकर्णमूपैः । द्वारैश्च कंठसंसक्तैः सह चेद्विध
 वास्तुताः । भविष्यंतिनसंदेहः कुर्युः शय्यांपतिव्रता इति सद्याद्विखंडाच हारादिभिः सहैल्यर्थः । स्नानं पुंसः नस्त्रियाः । तस्याः शुचित्वात् ।
 तदाहयोगयाज्ञवल्क्यः—उभाष्यशुचीसातादंपतीशयनंगती । शयनादुत्थितानारीशुचिः स्यादशुचिः पुमान् । वृद्धपराशरः—
 चातुर्धर्षांशुचिर्नारीकृताभिगमनापिवा । विप्रेमैथुनिस्नानं रात्रकेपिक्षिरोविना । नार्भियावद्विशस्त्रदृष्टिगशौचंचशूद्रेके । स्त्रियाविशेषमा
 ह्यमप्यनचकुर्वीत्सास्त्रानं नाभेरथस्तुशोचयेत् । गौतमः—नमैथुनीमूयशौचंप्रतिविलंबेदिति । मनुः—अमावास्यामष्टमींचपौर्णमासी

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमवृत्तौस्नातकोद्धिजः । ऋतौनिरवकाशेऽश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथापोडशेशेहनिपरदेशादागतस्याग्रेऋत्वमा
 यादगमनेदोषोगमनेदातुर्गोकुश्रादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्नब्रह्मचार्येवभवतीति । यजुर्हेमाद्रौशिावरहस्ये—दिवाज
 न्दिनेचैवन्कुर्वन्मैथुनमती । श्राद्धंदत्त्वाचमुक्त्वाचश्रेयोर्थनिचपर्वस्विति तदनुत्तरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्निति मन्त्रोक्तेः ।
 माधवीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोवागच्छेत्स्त्रियकश्चित् । तत्रगच्छन्समाग्रीतिष्ठातिष्ठन्फलमेवत्विति वृद्धमन्त्रोक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमि
 त्युक्तम् । यस्तुघमप्रदीपे—आमेहैमेतथानिलेनांदिश्राद्धेत्तथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमानपरिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—
 स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्ववर्णेष्वयंविधि
 रिति । तत्रास्पृश्यत्वकर्मनिधिकाररूपंश्लेषम् । सूर्यतरेचतुर्थेनिषेधोऽपत्याल्पायुद्वादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रश्रुत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थ
 मित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यापुत्रसादल्यायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेतिदोडरानंदः । अन्येतुखानंजखलायास्तुचतुर्थेहनि
 शस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकयचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगगनं युग्मास्त्रिविबहुवचना
 दिति विज्ञानेश्वरः । अन्वृताचपिगमनमाहगौतमः—ऋतापुण्यात्सर्वत्रवाप्रतिपिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौमैथुनं
 गच्छेद्दीजस्तैव्यकरोम्यहमिति तत्तुह्यनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिग्रहीतायांमसेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमांसं
 रेतसोभुजः ॥

अगम्याःत्रिषुः । आश्वलायनः—प्राग्भ्रजोदर्शनात्पत्नीनियाद्भ्रत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहि
 तायाम्—वर्षाहादशकादूर्ध्वयदिपुण्यविर्गहि । अंतःपुण्यंभवत्येवपनसोऽुचरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततस्संगंभुद्धिमात्रः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातयंजनालोम्नानतयासंहरसविशेषेत् । बौधायनः—खदारोपुगातीर्थउपेयादिति । तीर्थयोनिः । सएव—नदिवासंध्ययोर्न मलिनांनययोधिकांनान्धकोनरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । आयुर्वेदे—ग्राम्यपथमेलजेत्पक्षीमनुत्तानांरजस्वलाग् । अत्रियामप्रि याचारांष्टुसंकीर्णमैथुनाग् । अतिरथूलांकृशांमृतांगभिणीमन्ययोपितग् । वर्णिनीमन्ययोर्नचगुरुदेवनृपालये । चैत्यरमशानायतनचत्वरौडु चतुष्पथे । पर्णनंगदिवसेशिरोहृदयताडिनग् । अत्याशितोद्युतःक्षुद्रान्दुःस्वित्तांगःविपासितः । चालवृद्धोन्यवेगार्तस्त्वजेद्रोगीचमैथुनग् । ग्राम्यपथमैथुनग् । वैगोधिष्णूनादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरञ्चियानंस्तस्यबाहंशुरकर्मसंगग् । तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासव्रयात्परग् । संगतेत्यर्थः । सांघपुराणे—नदिवाँमैथुनंगच्छेद्रंधकीमविवक्षिताग् । प्रत्राजिर्नीनो ल्कृष्ठांगिगलांकुष्ठिर्नीयोगिनीचित्रिणीस्वकुलजांसंबंधिनीहीनामपस्मारिणीचवर्जयेदिति । गारुडे—शुष्कमांसाःस्त्रियोष्टृद्धाचालार्कस्त र्णंदधि । प्रभातेमैथुनंनिद्रासयःप्राणहराणिपदइति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतंचरणीसुमाजितौवरांगनासेवनमल्पभोजनग् । अनमशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमान यति । तथा—सामार्यायाष्टहेद्दक्षामार्यायाप्रियंवदा । सामार्यायाप्रियप्राणासामार्यायापतिव्रता । नित्यहातासुगंवाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पशुक्चाल्पवादाचसततंमंगलैर्युता । सततंधर्मधट्टुलासततंक्तुगामिनी । एवंयासत्किंयायुक्तासर्वसीभारयवर्धिनी । यस्येदृशीमेवद्वा र्यासदेवेंद्रोगमातुपः । कौर्मे—इत्येतदखिलं प्रोक्तमह्यहृनिचद्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदग् । नास्तिक्वाद्यदथवालस्याद्वाब्रह्मणो नकरोतियः । सयातिनरकान्योरान्काक्योनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशांतिः । शौनकः—समोत्पतेषुचैतेपुकारालान्म्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापियद्मतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

त्यन्त । होमं कुर्यात्प्रयत्नेन रानावेव द्विजोत्तमः । उक्तेनैव विधानेन सघृतं पायसं हुनेत् । प्रत्यूचं पायसं हुत्वारानीव्यव्यदिदिति क्रमात् । अष्टोत्तर
 शतं हुत्वासुक्तेनानेन वित्तया । स्वप्नाधिपतिभ्रंशेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् । कालरात्रेर्नामं त्रेणेत्यर्थः । गुरवे दक्षिणां दद्याद्द्वयं हेमपशूनापि । तद्युक्त
 दक्षिणामावेप्यशक्तो होमकर्मणि । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्तदानीमेव वा बुधः । वरुणकुंभादिसकलतद्धोत्रे प्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छतया
 सुशीलान् देषा रगात् । भक्ष्यैश्च पायसाद्यैश्च खलानि सुबहूनि च । अनेन विधिनायस्तु शांतिं कुर्वीत संयतः । तस्य वर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशयः ।
 इति दुःस्वप्नशान्तिः ।

अथाशौचकार्यकार्यनिर्णयः । तत्र प्रयोगपारिजाते जावालिः—संध्यापंचमहायज्ञान्नैल्यकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये ह्यापयेत्तेषां
 दद्यादतिपुनः क्रिया । नैल्यकं नित्यश्राद्धम् । पचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्म स्मृत्युक्ते देवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्पुलस्त्यः—सं
 ध्यामिष्टिचरं होमं यावन्नीचं समाचरेत् । नत्यजेत्सूतके वापिलज्जगच्छेदधोगतिमिति । यज्ञयोगीश्वरः—संध्याखानं त्यजन्विप्रः ससाहाच्छूद्रतां
 न ज्ञेत् । तस्मात्संध्यां च खानं च सूतकेपिनसंलये जेदिति । तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तु भंजोच्चारणपरः । सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समा
 चरेत् । मनसोच्चारयेन्मघ्नान्श्राणायाममृतेद्विजइति पुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्घ्यदानान्यपरम् । सूतके सावित्र्यां जलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य
 ध्यायन्नमस्तुर्यादिति पैठीनसिः स्मृतैः । अर्घ्ये सावित्र्याः प्रासावपि पुनर्वचनं मानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्र दशसंख्यया गायत्री जप्या । आप
 त्तथागुरौ काले तिष्ठन्नपि जपेद्देशत्याश्वलायनो केरिति प्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशतिकृत्वोत्र गायत्री मनसा जपेदिति देवजानीघेभर
 द्राजः । सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथा मार्जनमत्रांस्तु मनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रीसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु
 ननाकार्यमुपस्थानं वैबहि । अमंत्रकमिति प्राणायामे मानसोच्चारस्यापि निवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येति तु सर्वसमानसोच्चारोप्राप्तेः पितृस्य संतरत्वाद्

शेषः । तेनार्थदानत्रयमभिमतं त्रयमुपस्थाप्युनेतिमात्रमव्यययोगपारिजातस्त्वितिरत्नाबल्यादयः । संख्यायामर्थदानस्य श्रौतत्वात्तदे-
 तानां त्रयमिति चिन्ता । चिन्तानेश्वरस्तु—उक्तवचनेषु पदार्थगणनं तदन्यपरिसंख्याभिम् । अन्यथा विशेषगणनस्य वैयर्थ्यपत्तेः ।
 नतया तदुक्तमेवमनमाद्यं उपस्थानेति विकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तु चंडालादिसृष्टाक्षानायासंभवपरः । एकादशाहप्रातःसंख्या
 प्यामोवादेन तस्मिन्मन्त्रेऽप्रातःप्रातः । तद्धृतुशुद्धिदशावत् । अशुचित्वाभावात् । नचपुण्यकालवदेव गौणकालेऽपि तत्करणमिति
 युक्तं उगदेतोरिति चेन्न । निष्कर्षस्तु धर्मोद्योत्तरदंडत्रयस्य पुण्यकाललोकेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योद्योत्तरं शुद्धकालइव संगसंख्या
 बंदनमिति । अर्षणामानगीमंध्याप्राणायामविचिंतितेति च्यवनोक्तेरर्थासंध्येति तच्च चंद्रिकाथलिखनाभिर्मुलम् । एतेनाशौचेऽर्थाता
 मंध्येति तदव्ययानपारिजातोपपत्तः । काल्यायनः—सूतेके मृतके वैवरो गौतमौ ततोऽथाच्यनि । मानसी तु जपे संख्यां कुशवारिबिबि-
 तात् । अशौके कर्मणां त्यागः संख्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कात्रेणापि वा फलैः । होमः सायं प्रातर्न तु वैश्वदेवः ।
 जपदानादीनां गोपस्य कर्मणां गोपियते । शालापीके वले होमः कार्यपदान्यगोत्रजैरिति जायालस्मृतेः । विशेषशाहमासीत वैश्वदेवविबर्जित
 रति संवत्सरेः । पंचयज्ञविधानं तु नक्षुर्वाभ्युज्जन्मनोरिति संवत्सेन पंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधे सिद्धे पुनः पृथङ्निषेधस्यैतिरीयाद्यर्थः । तेषु
 पंचयज्ञगितौ श्रदेयोक्तेः । हरदस्त्वु—षड्वचनां संसृतेषु वैश्वदेवो भवति—तानेतान्यज्ञानहरः कुर्वति तिसर्वेषां नित्यत्वोक्तावपि—तस्य द्वाव
 गायत्रीपद्याः शुभिर्यरेऽदनेनाशौबादी मन्त्रयज्ञस्यैव विशेषतो निषेधादित्याह । तत्र । द्वावेवेत्यनेनानध्यायांतरस्यैव व्यावृत्तेः । अत
 एतदुक्तिः—तज्जारीनः जयानोयेति । गतुलस्यैवेत्यनध्यायांतरध्यावृत्तिर्न स्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्र वैश्वदेवनिषेधेऽप्यसंस्कृ-
 त्वात्तत्र निषेधात्तसंस्कारो भवत्येव । तथापि—वैश्वदेवासंभवे तु कुकुटांडप्रमाणकमिति मृतपितृकस्य पाकांतरपक्षइव सूतकिंनोपि भवतीत्याहुः ।

आशौचिनोदीक्षाश्रौतयोर्विचारः । मदनपारिजातः—शिवविष्णवर्चनदीक्षायस्यचापिपरिश्रमः । श्रौतकर्माणि कुर्वीतनात शुद्धिमाप्नुयात् । श्रौतातिदेशादुपासनादीनिअहरह स्वाहाकुर्यादन्नाभावेयेनकेनचिदाकाष्ठादितिथुतावुपासनहोमोक्ते । अत्र—कर्मवैतानिक कार्यत्वानोपस्पर्शनस्वयमितिहारीतोक्तौ अग्निहोत्रस्यहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदितिगोभिलोक्तौ चवैतानिकपदस्योपलक्षणार्थत्वादा शौचेश्रौतस्यकुर्यात् । स्मार्ततुल्यागएवस्वयकर्तृत्वमितिप्रयोगपारिजातः । अन्यएतानिकुर्षुरितिपैठीनसिस्मृततेः । सूतकेसूतकेचैव अशुचौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेपुहावयेन्नतुहापयेदितिबृहस्पतिस्मृतनेश्चश्रौतस्मार्तचान्येनकारणितव्यम् । त्यागमात्रेतुस्वयकर्तृत्वम् ।

यज्ञादायाशौचिनोभ्यनुज्ञा । याज्ञवल्क्यः—ऋत्विजादीक्षितानाचयज्ञियकर्मकुर्वताम् । सत्रिब्रह्मचारिदातुब्रह्मविदा तथा । सद्यशौचमिति सर्वत्रानुपग । दीक्षितस्ववैतानोपासना कार्याइत्यनेनसिद्धेप्यधिकारे पुनर्वचनयाजमानेषुस्वयकर्तृत्वनिधानार्थं सद्यस्त्वा नविध्यर्थेचेतिचिज्ञानेन्ध्वरः । वस्तुतस्तुहारीतवचनादिपुवैतानिकग्रहणादुपलक्षणार्थत्वेमानाभावादन्यद्वाराकरणस्यवचनविनानुपपत्तेश्च स्वय होम श्रौतविषय । अन्यएतानिकुर्षुरित्यादीनाविशेषोपादानात् । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तकर्मकथमभवेत् । पिंडयज्ञचरुहोममसगोत्रेणकारयेदिति कर्मप्रदीपेजातूकण्योक्तेश्चअनस्मार्तविषयत्वम् । श्रौतात्कालिककशुद्ध्याग्नाच्च । निर्णयामृतैपि—स्मार्तउद्देशत्यागस्वयकुर्यादन्यद्वाराहोमादिकारेयत् नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यादित्युक्तम् । तात्कालिकशुद्धिस्तुसकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्यकर्मोपवर्गपर्यंतधर्मयोग्यत्वलक्षणाज्ञेया । अतएवगोभिलः—अग्निहोत्रस्यहोमार्थशुद्धिस्तात्कालिकीभवेत् । पचयज्ञान्नकुर्वीतद्वशुद्ध पुनरेवसइति । हारीतोपि—कर्मवैतानिककार्यत्वानोपस्पर्शनात्स्वयम् । एतेनाशौचेसपूर्णाग्निहोत्रेस्वयकर्तृत्वमुक्तम् । नचवैतानिकत्वेनदर्शेषिस्वयकर्तृत्वापत्तिः । तत्रकार्यत्वानोत्तयासमारुपाश्रयकर्तृत्वापेनानुपपत्ते । अग्निहोत्रेनुलाघवाद्दिकल्पप्राप्तस्वकर्तृत्वनिर्णयकत्वेनोपपत्ते । यद्युपयोगपारि

ज्ञानः—प्रसिद्धोपेव हर्षु कृतान्य कर्तृकत्वात्कल्पः । यच्च स्मृत्यन्तरम्—वर्जयेत्सुतके कर्मनित्यनेमिषिकादिकम् । आदिताम्रेः सदाशुद्धिः सद्य
 प्रसिद्धिपत्तश्चि नप्रपूर्वोपेवार्थो चैकल्येनैवामिहितनित्यनेमिषिकप्रम् । उत्तरार्धतुयेतानिकपरमिति । तत्र । श्रुतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् ।
 न हर्षु कृतान्येवामात्र । नचैव श्रुतेः कार्यमिति वचनैवैव्यं श्रुतनियेयाभावादित्युक्तम् । अशुचित्वेन प्रमप्राप्तश्रुतनिबृत्तिनिरासार्थत्वात् ।
 भेदानोपाननाइनिगाडग्यल्स्योरिक्तमित्यरुमपरा । दीक्षितागामित्यादितुप्रारब्धकर्मणियाजमानप्राप्त्यर्थमिति स्मृत्यर्थसारः । खानशौचाचम
 नभोजननियमारुपर्यस्यो ग्राहं कुयोदिति टोडरानंदे । फालिकापुराणे—जानूर्ध्वक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकंचतदधःश्वद्र
 षो नचानरेत् । आर्त्तान्यमख्यज्ञंचश्राद्धेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिष्यविभ्रंचप्रहृलैवचपाणिना । नक्षुर्यान्नित्यकर्मणिरेतःपतेचभैरव ।

अश्रमो जनों चारं कार्यं चिचारः । खानं कार्यसायं संध्यादेः पूर्वतदधिकारा र्धतदूर्ध्वतु । प्रदोपपथिभेयामेदिनखलनंसमाचरेदिति
 पराशरोक्तेः । एतच्चदिनापंभवेइतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । अतः संकल्पः खानांगतर्पणाद्यपि भवति । नचानश्रदधिकारित्वाहोपः । खाना
 धिः करेतदगमीलोपग्रयं गात् । अतएव गौणखानायांगीकारइति चेत् । अत्रापि गौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नह्यस्य भोजनार्थत्वे किंचित्प्रमा
 नमिति । अतएव गानेजीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्याग्रयंचकार्यम् । संध्याग्रयंचकर्तव्यं द्विजेनात्मविदासदेति मन्त्रेः ।
 मर्षेकालउपग्रयनंसंध्ययोः पाशिवेव्यते । अन्यत्रसूतकाशीच विप्रगातुरभीतितइति चिण्यपुराणे सूतकादिमध्ये पिकाथितत्वाच्च । सायसंध्यावन्नो
 नगोपारस्वेष्यविरोधाच्च । नचैवंसर्वदातदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योसुक्तेप्रत्यहं गृही । अनातुरः सतिधने
 गरुणप्रोपेनशुष्यतीतिदक्षोक्तावगोजनेएवाकरणेप्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुसुक्त्वाचांद्रायणंचरेदिति च । अतएवोज्ज्वलायांहर
 दूरः—ब्रह्मपञ्चस नित्यत्वे विभ्रातराशेकृतेप्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्रदधिकारित्वनियमेपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणेऽप्यपस्त्वकृतवकृतप्रात

राशद्वित्रिशोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंगत्वेतुभवति । देवताश्चमुनीश्वैवपितृन्चैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसत्रज
त्यधइतिहेमाद्रौत्रह्मवैचर्तंअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्राभुजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिमुत—भोजनोर्ध्व
देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । मुक्तेसयातिनरकान्स्फुरेण्विहजायतइत्यनर्चन्भोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेवौघाय
नेनपुन.प्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्रतेत्युक्तेरितिकेचित् । तत्र । पंचैतान्योमद्वायज्ञान्कुर्यादहरहृदिजइतिसं
वर्तोक्तेः—आपद्यपिचकष्टायांपंचयज्ञान्नाद्यापयेदितिठ्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतात्रभोजननिमित्तमेवप्रा
यश्चित्तंनतुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अभुयत्वाद्यलिकर्मचेतिभारताद्द्वल्लिदाननेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथद्राक्षिणात्यान्ज्ञात्वाप्रती
च्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंसुधियाथ्यथायिथीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायश्चुतमतानाप्रविचार्यलक्ष्मणेन ।
तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोक्यंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त
व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नत्रयःसपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोभातकातर्गतपेडणेग्रामरास्तब्धेन पणशीकरोपाह्विद्वद्रश्रीमहदक्षमणशर्मंतुजनुपा वासुदेवशर्मणा सरकृतं तच्च मुन्नय्या श्रेष्ठिवरै.
तुकाराम जावजील्यभिह्वै. स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वाराकयित्वाप्राकाशयन्तीतम् ।

शकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yeshu Shedge at the
Nirmaya sugar Press 23, Kolbhata Lane, Bombay